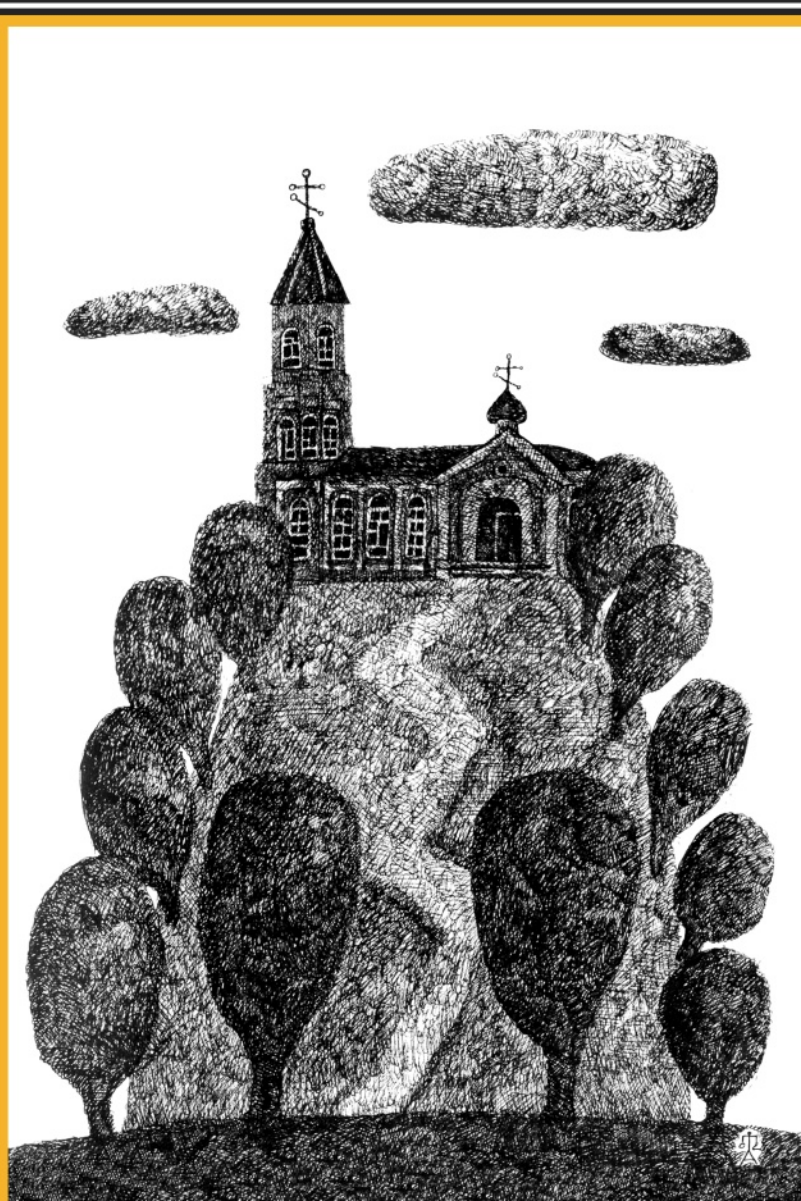

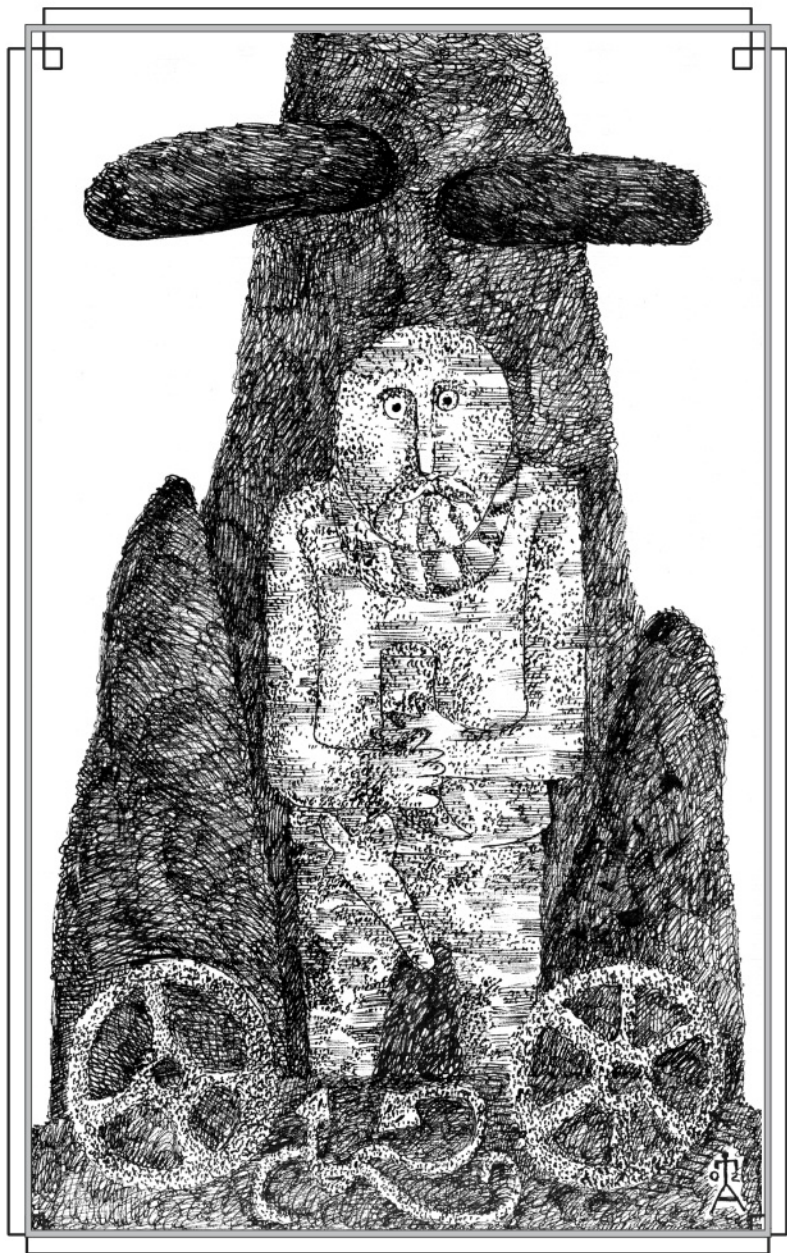
Сылгоймагын йе цг дср селге
йе зонд дср йе зср дср йе сг.

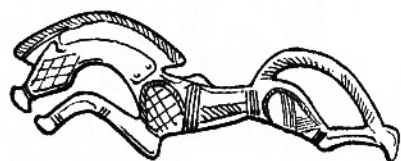
РЕМИ де ГУРМОН, францаг фысссг

MAX ΔΥΓ

3
2006

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2006

МАХ ДУГ

3
'06

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поззи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2006

НОМЫРЫ ИС:

Зæххы хин, арвы кæлæн куыnnæ у сылгоймаг	5
КОСТЫ Лизæ. Стъалыты дард цæхæр. Æмдзæвгæтæ	16
ДАУЫРÆ. Мæнæй цы баззайдзæн?.. Æмдзæвгæтæ, хъуыдытæ	22
БАСИТЫ Зæлинæ. Сылгоймаджы зын. Æмдзæвгæтæ	31
ÆЛБОРТЫ Азæ. Хъæуы фæразын. Æмдзæвгæтæ	33
ХУЫГАТЫ Сергей. Ацы хурхæтæнты. Радзырд	34
ÆЛБОРТЫ Хадзы-Умар. Мемæ цæрæг знон. Лирикон поэмæ	71
ДАУЫРАТЫ Дамир. Уыцы зондджын тугдых...	79
ЧЕЛДЫТЫ-ГОДЖЫЦАТЫ Надя. Дурыл дур æвæрын. Æмдзæвгæтæ	110
ГУСАЛТЫ Барис. Уæд ды кæм уыдтæ, ды? Элеги	113
<u>АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД</u>	
Нарты кадджытæ. Дарддæр	123
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	137
<u>ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ</u>	
НÆКУЫСАТЫ Наирæ. Абырæджы фæлгонц Джыккайты Шамилы трагеди «Цомахъ»-ы	145
ДЗАПАРТЫ Елизаветæ. Харлампи — тæлмацгæнæг	152
<u>АИВАД, КУЛЬТУРÆ</u>	
Джиоты Иринæйы фæндæгтæ	155
<u>АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН</u>	
ЧЪЕРДЖИАТЫ Фатимæ. Удварнæй хъæздыг фæлтæр хъомыл кæнын	157
ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	161

Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы

ЗÆХХЫ ХИН, АРВЫ КÆЛÆН КУЫННÆ У СЫЛГОЙМАГ

ÆФСТÆУТТÆДÆТТÆГ

Курдаг лæг мæзджытмæ бахизæны асин-
тыл бадт æмæ куыдта. Иу сылгоймаг æй
ауыдта æмæ йæ фæрсы:

— Цæуыл кæуыс?

— Лæг ын радзырдта:

— Ме 'хца æфснайд уой, зæгъгæ, сæ
иу æфстæуттæдæттæджы бар бакодтон
æмæ сæ фæстæмæ нал дæтты.

— Ма тыхс,— загъта ус. — Æз дын
баххуыс кæндзынæн.

Сылгоймаг сæхимæ ацыд, йæхи хорз
сарæзта, зынаргъ дуртæй æмæ æхцайæ
дзаг лагъз рахаста æмæ бацыд æфстæут-
тæдæттæгмæ. Курдагæн та загъта:

— Мæ хæдфæстæ-иу ды дæр бацу
æмæ де 'хца æрцагур.

Стæй йæ лæггадгæнæг чызгæн бафæ-
дзæхста:

— Курдаг йе 'хца куы райса, уæд-иу
мидæмæ бахиз æмæ зæгъ: «Æлдар æрба-
цыди!»

Æфстæуттæдæттæг лæг рæсугъд,
хæрзарæзт сылгоймаджы хæзнаты лагъ-
зимæ куы ауыдта, уæд цинæй куыннæ
амардаид! Сылгоймаг ын загъта:

— Ацы хæзнаты лагъз дæумæ куы ныу-
уадзин, уый мæ фæнды. Сахармæ цæуын
мæ моймæ, фæндагыл та бирæ стигъ-
джытæ æмæ æвзæргæнджытæ вæййы.

Раст уыцы сахат уатмæ æрбахызти курдаг æмæ йе 'хца æрца-гуырдта. Æфстауттæдæттæг ын уайсахат йе 'хца йæ къухы фæсагъта. Уæдмæ лæггадгæнæг чызг хъызгæ-худгæ бахызт æмæ фæхъæр кодта:

— Мæ уæздан æхсин! Дæ сæрыхицау æрбахæццæ.

Ус йæ лагъз фæстæмæ райста æмæ фысымæн афтæ:

— Иугæр мæ мой æрбацыд, уæд ма дæм цæмæ дæттон мæ хæзнатæ? — Æмæ йæ лæггадгæнæгимæ иумæ кафын райдыдта. Уалынджы курдаг дæр семæ баиу.

Æфстауттæдæттæг сæ афтæ хъæлдзæгæй куы федта, уæд уый дæр нал фæлæууыд æмæ æркафыд.

Сылгоймаг æй бафарста:

— Æз кафын, мæ мой кæй æрбацыд, уый цинæй. Лæггадгæнæг чызг кафы, йе 'лдар кæй æрбацыд, уый цинæй. Курдаг кафы, йе 'хца йæ къухы кæй бафтыд, уый цинæй. Фæлæ, бафæрсын аипп ма уæд: ды та цæуыл цин кæныс?

Лæг ын ахæм дзуапп радта:

— Æз та цин кæнын, дæу хуызæн фæлитойыл кæй сæмбæлдтæн, уый цинæй.

ХÆРÆГÆН ДОН ЧИ РАТДЗÆН?

Цардысты лæг æмæ ус. Уыди сæм хæрæг. Лæг æмæ ус иу райсом баныхас кодтой, нæ дыууæйæ раздæр чи сдзура, уый хайуанæн дон раттæд, зæгъгæ.

Æнæдзургæйæ цас фæбадтысты — хæйрæг йæ зонæг. Фæстагмæ ус сыстад æмæ йæ цæгатмæ ацыди — хъуамæ йæ фыдимæ йæ дзурыны мондæгтæ суагътаид. Лæг иунæгæй баззад. Уалынмæ хæдзармæ цавæрдæр фæндаггон къæбæргур æрбацыди. Хæдзары хицау ын ницы дзуапп дæтты, мыййаг куы фæхæрд уон æмæ хæрæгæн дон дæттын мæн куы бахъæуа, зæгъгæ. Фæндаггон та банхъæлдта: ацы лæг къуыттæ æмæ æдылдызæф у. Хæдзары къуымты æрзылди, цы дзы ссардта, уыдон голладжы сæвгæдта, хæрæджы сарайæ раласта æмæ æд уæргътæ афардæг. Хæдзары хицауæй уæддæр сыбыртт дæр нае хауы.

Цасдæр рæстæджы фæстæ ус дæр æрбацыд æмæ уыны: хæдзар — зыбыты афтид, хæрæг дæр — нæй. Æмæ лæджы фæрсы:

— Кæм и нæ хæдзары фæллоу? Кæм и хæрæг?
 — Ды фыццаг сдзырдтай! — фырцинай фæхъæр ласта лæг.
 — Хæрæгæн дон ды дæтдзынæ.

— О, фæлæ кæм и, дон кæмæн хъуамæ радтон, уыцы хæрæг,
 — нал æмæ нал æнцайы ус. — Кæд хæрæг нал и, уæд ма, зæгъын,
 кæмæн радтон дон? Нæ фæлæ дæхæдæг дæ хæрæг! — йæ
 мæстытæ бынтондæр скалдта ус.

Æмæ йын уæд лæг радзырдта:

— Мæгуыргур нæм æрбацыд æмæ къæбæр куырда. Æз ын
 ницы дзуапп радтон. Цалдæр хатты мæм æрхатыди, фæлæ мæнæн
 мæ дзыхæй иу ныхас дæр не схауди. Ныхъхъус дæн, уымæн
 æмæ мæ хæрæгæн дон дæттын нæ фæндыди. Ницы дзурын, уый
 куы базыдта, уæд хæдзары дзаумæттæ голладжы авгæдта, гол-
 лаг хæрæджы рагъыл авардта æмæ афардæг. Уæддæр æз хъыпп-
 сыпп дæр не скодтон: хæрæгæн, зæгъын, дон хъуамæ ды радтай.

— Æмæ кæдæм ацыди? — афарста ус.

— Дæуæй уæлдай йын æз дæр ницы зонын.

«Мæнæ мын æмбойны мæ хæдзарæн цытæ акуыста!» —
 ахъуыды кодта ус æмæ мæгуыргуры агурæг араст. Фæндагыл
 æй баййæфта, уæдæ цы уыдаид.

— Хорз ус, кæдæм дарыс дæ фæндаг? — фæрсы йæ мæгуыргур.

— Мæ лæг мæ фæнадта, смæсты йæм дæн æмæ æндæр лæг
 агурæг рацыдтæн, — дзуапп ын радта ус.

— Кæд дæ фæнды, уæд мæ ус бау, — загъта мæгуыргур.

— Дæуæй хуыздæр лæг ма кæм ссардзынæн, — сразы сылгоймаг.

— Кæрæдзийæн нæ Хуыцау саккаг кодта, æвæццæгæн. Цом иумæ.

Суанг изæрмаæ фæцыдысты, стæй иу хъæуы æхсæвиуаты баз-
 задысты. Фысымтæ сын æхсæвæр куы рахастой, уæд сылгоймаг
 афтæ фæкодта:

— Мæ мой нæ хæры, чысыл раздæр скодта æхсæвæр.

Фысымтæ уæддæр лæгмæ æрхатыдысты:

— Немæ исты ахæр, уазæг.

— Бузныг, стонджы мын нæу, — дзуапп радта лæг, кæд æм
 тынг хæрын цыд, уæддæр. Афтæ уымæн загъта, æмæ нырма
 ныр кæй ракуырда, уыцы усы йæ фысымты цæсты бафтауа,
 уый йæ нæ фæндыди.

Куы сын бауат кодтой æмæ иунæгæй куы баззадысты, уæд
 лæг сылгоймагмæ дзуры:

— Цы мын бакуыстай? Дæу аххосæй æххормагæй баззадтæн.

— Тасчы¹ бын дын — ахсавар, — дзуапп радта ус.

Ләг тагъд-тагъд фестади, тасчырдәм бацыди, сита йә, йә фарсмә әрбадт әмә зыдгәнгә хәры. Сылгоймаг дәр хъавгә сыстад әмә иу къуымы йәхи әрәмбәхста.

Нәлгоймаг талынджы хәринәгтимә куыд архайдта, афтә йә уынәр хъуысти. Бинонтә райхъал сты, әнхәлдтой, сә хойрәгтәм сын гәды бахъуызыди, зәгъгә, әмә йәм сидынц:

— Гис-гис-гис!

Уәдмә ләг хуыссәнуатмә баздәхт, әмә дзы усы куынае баййәфта, уәд әй агурын байдыдта. Бинонтә къәхты хъәрмә цырагъ ссыгътой. Ләджы кәйдәр хәдзары къуымты зилгә ауыдтой әмә йә къәрных банхәлдтой. Сәхи йыл ныццавтой әмә йә нәмынтә байдыдтой.

— Ай дын цавәр ләг у? — фәрсынц усы.

— Уый, мә хуртә, мә ләг нәу, фәлә давәг у, — фәкъяртт ус. — Знон әз нәхимә нә уыдтән, афтәмәй, нә хәдзары цы ссардта, уыдон иууылдәр рамырхта, нә хәрәджы дәр нын раласта. Йә фәдыл ма бәргә разгъордон, баййәфтон әй фәндагыл, фәлә нә бауәндыдтән мә дзаумәттә райсын. Ныр әй хъәрәй зәгъын: ацы голладжы цыдәриддәр ис — мән ысты, хәрәг дәр мән у.

Бинонтә къәрныхы саунад фәкодтой әмә йә атардтой. Сылгоймаг әд хәрәг әмә әд дзаумәттә раздәхти сәхимә. Ләг әм дзуры:

— Раздәр ды сдзырдтай әмә хәрәгән дәу дәтгә у дон.

— Ахәм удвидар әмә әрхъуыдымә дәуән та визиры бынат дәтгә у, — дзуапп ын радта ус.

СЫЛГОЙМАГ ӘМӘ СЫГЪДӘГ ЕФРЕМ

Әдиссейы сахармә цәугәйә сыгъдәг Ефрем бахәццә иу цәугәдоны былмә. Сылгоймәгты къорд дзы ахсадта гәрстә. Ефрем әрләууыд әмә сәм кәсыныл фәци. Әмә бафиппайдта: сылгоймәгтәй иу йемә фемдзаст, йә цәст дзы нал исы. Афтә бирә рәстәг әм каст, әмә Ефремән йә маст рафыхти, нал фәләууыд әмә фәхъәр ласта:

¹ Әввахс Хурыскәсәны бәстәты хойрәгтә әрәмбәрзынц әнгомбыд тасчытәй, цәмәй сәм мыстытә әмә әндәр ахәмтә ма бырой, уый тыххәй.

— Дæ цæстытæ мæ цы ныццавтай, æви дæм æппындæр æфсарм нæй!

Сылгоймаг ын ахæм дзуапп радта:

— Ды нæлгоймаг дæ, æлыгæй конд, æмæ хъуамæ зæхмæ кæсай, æз та сылгоймаг дæн æмæ хъуамæ дæумæ кæсон, уымæн æмæ нæлгоймаджы фæрскай конд дæн.

Ефрем тынг бадис кодта сылгоймаджы дзыхарæхстыл æмæ дарддæр йæ фæндаг дардта. Кæд ацы сахары сылгоймагтæ ахæм зондджын ысты, — хъуыды кодта уый, — уæд уагæры сæ лæгтæ æмæ фырттæ та цавæр хъуамæ уой?

СЫЛГОЙМАДЖЫ ХИНДЗИНАД

Иу сылгоймаг йæ хæдзармæ æрбахуыдта йæ сусæг уарзоны. Сæ тæккæ ныхасыл куы уыдысты, уæд сæ лæг æрбайæфта. Сылгоймаг йæ уарзоны амбæхста чырыны, стæй йæ лæгæн дуар бакодта.

— Афтæ æрæгмæ мын цæмæн кодтай дуар? — фæрсы лæг. Ус ын афтæ:

— Мæ сусæг уарзон ам уыд, æмæ уыимæ кæрæдзи ирхæфс-там.

Лæг ахæм дзуаппмæ не 'нхъæлмæ каст æмæ загъта:

— Сайгæ кæныс?

— Æппындæр нæ, дзуапп радта ус. — Кæд дæ нæ уырны, уæд чырымæ ныккæс — уым и.

Лæг загъта:

— Æри-ма дæгъæл, æз æй фенон.

Ус æм дæгъæл радта, стæй фæхъæр ласта:

— Æз амбылдтон!

— Омæ чырын куы нæма байгом кодтон, — дзуапп радта лæг.

Æмæ йæ зæрдыл æрлæууыд: уый размæ хæснаг скодтой — чырын фыццаг чи байгом кæна, уый фæхæрд уыдзæни.

Сылгоймаг ма дыууæ лæгæн сæ удтæй бирæ фæхъазыди. Зыдта йæ: йæхи лæг фембылды уæвынæй тæрстæйæ нæ бауæндзæни чырын байгом кæнын, æцæгæлон та æмризæджы ризы, цæрдтæй дæр нал у æмæ мæрдтæй дæр, тæрсы — мыййаг лæг чырын куы байгом кæна.

СЫЛГОЙМАДЖЫ БАРХЪОМЫС ÆМÆ НÆЛГОЙМАДЖЫ ТЫХ

Хуыцау нæлгоймаг æмæ сылгоймаджы куы сфæлдыста, уæд сын бынат радта иу хæдзары. Уыдысты æмдых, æмæ-иу хъæбысæй хæцын куы райдыдтой, уæд сæ ничи уæлахиз кодта.

Иуахæмы нæлгоймаджы зæрды æрæфтыди: «Сылгоймагимæ хъæбысæй хæцынæй бафæлладтæн. Мæ бон ыл нæ цæуы. Хуыцауимæ мæ аныхас кæнын хъæуы».

Араст ис арвмæ æмæ Хуыцауы раз æрлæууыди.

— Ме скæнæг,— загъта лæг,— дæуæй дарддæр мын чи бахуыс кæна, ахæм никæй зонын. Ды арвыл стъалытæ дæр ссудзыс. Курын дæ, ратт-ма мын ноджыдæр тых, цæмæй сылгоймагыл фæуæлахиз уон. Мах сабыр кæнынмæ алы хатт зæхмæ куыд цæудзынæ! Тых мын ратт, æмæ æз мæхæдæг æвæрдзынæн æгъдау.

— Хорз,— загъта Хуыцау,— нырæй фæстæмæ тыхджындæр уыдзынæ сылгоймагæй.

Æмæ нæлгоймаг арвæй комкоммæ сæ хæдзармæ разгъордта. Куыддæр кæртмæ бахæццæ, афтæ йæ хъæлæсы дзаг ныхтхъæр ласта:

— Хъусыс, сылгоймаг, ныр æз дæ хицау дæн! Хуыцау мын мæ тыхыл бафтыдта. Нырæй фæстæмæ хъуамæ мæнмæ хъусай!

Сылгоймаг йемæ хæцыныл схæцыди, фæлæ йыл нæлгоймаг фæтых. Ногæй та рахæцыдысты, æмæ та нæлгоймаг фæуæлахиз.

— Дæхи куыд æмбæлы, афтæ дар, науæд дæм дзы æз æрдæтдзынæн! — сæрыстырæй загъта лæг.

Сылгоймаг куыннæ рамæсты уыдаид:

— Гъемæ фендзыстæм!

Æмæ дыккаг бон уый дæр Хуыцаумæ ссыди:

— Ме скæнæг, курын дæ, мæ тыхыл ма мын иучысыл уæддæр бафтау.

— Цы дын æмбæлд, уый дын радтон,— загъта Хуыцау.

— Омæ уый цас раст у? Нæлгоймаг мæ æнцонæй абырсы. Раздæр афтæ нæ уыди. Курын дæ, ме сфæлдисæг, уымæн цас радтай, уый бæрц тых мæнæн дæр ратт, кæнæ та уымæн йæ уæлæмхасæн тых айс фæстæмæ.

— Цы радтын, уый фæстæмæ нал фæисын. Фæразын хъæуы, æндæр хос нæй.

Æмæ сылгоймаг фыдæнхъæлæй, мæстæй судзгæйæ раздæхт йæ хæдзармæ. Фæндагыл амбæлди дæлимоныл æмæ йын йæ хъæстытæ ракодта.

— Мæнмæ куы байхъусай, уæд дæ хъуыддæгтæ хорз ацæудзысты,— загъта дæлимон. — Де 'рфгуыты æлхынцъ райхал, дæ русты æнцбылдтæ æрлæгъз кæн æмæ фæстæмæ Хуыцаумæ ссу. Ракур дзы, йæ дуары цур цы дæгъæлтæ ауыгъд ис, уыдон. Уый фæстæ мæнмæ æрцу.

Æмæ та сылгоймаг Хуыцаумæ ссыди.

Хуыцауæн уый хъыг уыд æмæ фæрсы сылгоймаджы:

— Цы ма дæ хъæуы мæнæй?

— О, дунедарæг Хуыцау! Арвырдыны æмæ æппæт стъалыты хицау!

— Цы ма дæ хъæуы, зæгъгæ, дæ куы фæрсын?

— Уалæ дæ зæгæлыл цы дæгъæлтæ ауыгъд ис, уыдон мын ратт!

— Айс сæ æмæ мæ мауал батыхсын кæн!

Сылгоймаг дæгъæлтæ райста æмæ дæлимонмæ разгъордта.

— Уæдæ, зæгъыс, уыцы диссаджы дæгъæлтæ дæ къухы бафтыдысты?

— О, мæнæ сты,— загъта сылгоймаг.

— Ацы æртæ дæгъæлимæ архайын куы зонай, уæд дæм нæлгоймагæй фылдæр бархъомыс æмæ тых уыздæни,— загъта дæлимон. — Фыццаг дæгъæлæй сæхгæн къæбицы дуар. Нæлгоймагтæ фыццаджы-фыццаг хæрдыл хъуыды кæнынц. Дыккаг дæгъæл та хуыссæнуатæн у. Уый дæр сæхгæн. Нæлгоймаг мæсты кæндæни, хуыссæнуатмæ йæ куынæ уадзай, уæд. Уый хуыссын уарзы. Æртыккаг дæгъæл та, уæ сывæллон цы уаты вæййы, уырдыгæй у. Уый дæр сæхгæн. Нæлгоймагтæн сæ сабитæм сæ зæрдæ фехсайы. Сæ кæстæртæ куыд рæзынц, уый зонын сæ фæфæнды. Ныр дæ дæгъæлтæ айс æмæ ацу уæхимæ.

Æмæ ма дæлимон йæ ныхасмæ бафтыдта:

— Дæ зæрдыл бадар: цалынмæ нæлгоймаг йæ тыхæй, дæу куыд фæнды, афтæ пайда кæнын базона, уæдмæ дуæрттæ æхгæдæй дар.

Сылгоймаг сæ хæдзармæ азгъордта, æмæ йын дæлимон куыд-дæриддæр бацамыдта, афтæ бакодта. Нæлгоймаг сæхимæ куы 'рбацыд, уæд æй баййæфта къæсарыл. Хъеллаугæнæгау кодта æмæ зарыди:

*Ацы бæлас алас,
Авдæн мын дзы сараз.*

Нæлгоймаг куы бафиппайдта, ныронг-иу гом чи уыд, уыцы æртæ дуары æхгæд ысты, уый, уæд мæстæй рафыхти. Йæ тыхыл йæ зæрдæ даргæйæ сæ разывытт кæнынмæ хъавыди, фæлæ йын ницы бантыст æмæ уæд ныхъхъæр ласта:

— Мæнæ ус, ацы дуæрттæ чи сæхгæдта? Кæм дын уыди дæгъæлтæ?

— Дунедарæг Хуыцау мын сæ радта.

— Ау, уый та куыд! — бæстæ йæ сæрыл систа нæлгоймаг æмæ Хуыцаумæ азгъордта.

— Сылгоймаг мын мæ къæбицы æмæ мæ уæтты дуæрттæ сæхгæдта æмæ нæдæр сæрибарæй бахæрын мæ бон у, нæдæр мæ сабийы фенын, нæдæр мæ хуыссæнуатмæ бацæуын. Йæ ныхасмæ гæстæ йын дæгъæлтæ ды радтай.

— О, æз ын радтон. Æз ын дæгъæлтæ радтон, дæлимон та йын бацамыдта, цы йын кæнгæ у, уыдæттæ.

— О, ме скæнæг, курын дæ, мæнæн дæр ратт дæгъæлтæ.

— Мæ бон нæу,— загъта Хуыцау. — Ацы æмæ сылгоймагæй ракур, цæмæй дын дуæрттæ йæхæдæг байгом кæна.

Нæлгоймаг ацыди сæхимæ, фæлæ дуæрттæ байгом кæнын йæ къухы нæ бафтыд. Уæд усæн лæгъстæтæ кæнын байдыдта, йæ хъуыры цъар ивæзта, цæвиттон, сылгоймаджы цыдæриддæр фæндыд, уый кодта.

Æппынфæстаг ын ус дуæрттæ байгом кодта.

Лæг та ногæй курын байдыдта:

— Цæй æмæ баивæм: ды мын дæ дæгъæлты æмбис ратт, æз та дын мæ тыхы æмбис ратдзынæн.

— Ацы хабар ахъуыдыйаг у,— загъта ус.

Æрбадт æмæ хъуыды кæнын байдыдта. Раст æм уыцы сахат рудзынгæй дæлимон æбакасти.

— Ма сразы у! — æрбадзырдта йæм дæлимон. — Йæ тых йæхицæн уадзæд, дæгъæлтæ та дæу уæнт. Дæ зæрдыл бадар: фæззыгон бындзытæ куы сагъуыйынц, уæд хъугæн æнæ къæдзилæй цæрæн нæй!

Æмæ сылгоймаг бакодта, дæлимон ын куыд бацамыдта, афтæ. Уæдæй нырмæ баззад ахæм фæтк: нæлгоймаджы йæхиуыл хæцын хъæуы, кæд æй сылгоймагимæ цæрын фæнды, уæд.

Нæлгоймаг уымæн у бараг, сылгоймаг та йæхи фæнд уымæн тæры.

• Нæлгоймæгтæй алкæй дæр уырны, сылгоймаг лæмæгъ кæй у, уый, афтæмæй иууылдæр йæ цагъартæ свæййынц.

Æнæзонгæ автор

• Æфсæрмыгæнаг чи нæу, уыцы сылгоймаг рæсугъд никуы вæййы.

Итайлаг æмбисонд

• Сылгоймæгтæ, сæ зардæмæ чи нæ фæцæуы, ахæм нæлгоймæгты цур сæхи афтæ фæвдисынц, цыма сыл æндæвгæ дæр никуы ничи акодта; хиппæлой лæгтæ сæ хъæбатыры койтæ тæшпудтæн куы кæной, уыйау.

Æнæзонгæ автор

• Сылгоймагæн йæ азтыл куыд æфты, йæ хиндзинадтыл дæр афтæ æфты.

Карло Гольдони

• Нæлгоймæгтæ тирантæ цы бæстæты вæййынц, уым сылгоймæгтæ та фæлывд, сайæгойтæ вæййынц.

Анри Бернардер

• Козбау митæ сылгоймæгты æмæ паддзæхты халгæ кæнынц.
• Сылгоймагæн йæ рæсугъддзинадæй æппæл æмæ дын цыфæнды æфхæрд дæр ныббардзæни.

Пьер Буаст

• Сылгоймаджы æрмахуыр кæнынмæ чи арæхсы, уый фыдгулы нæмгуытæй нæ фæтæрсдзæни.

Валентен Флешье, францаг динамонæг

• Райсомы аст сахатæй æмбисæхсæвтæм рæсугъд уæвыныл архай — уымæй зындæр куыст ма цы и?

Брижит Бардо

• Сексуалон революцийы фæуæлахиз сты вирустæ.

Патрик О' Рурк, америкаг юморист

• Дæхæдæг дæхи зæрдæмæ цæуын кæй цур райдайай, уый дын æйтт-мардзæ сылгоймаг.

Анри Амбель, швейцариаг фыссæг

• Усы цæссыгты арæх атайынц, лæджы чыссæйы цы вæййы, уыдон.

• **Æнæ сылгоймæгтæй дзæнæтæн уæвæн ис?** Сылгоймæгтимæ та?

• **Æрмæстдæр** иунæг сылгоймаджы бон у нæлгоймаджы буары гуырды бауадзын. Уый у — Музæ.

• **Æрдзы мидæг** цыдæриддæр нæлтæ ис — лæг йеддæмæ дзы сылыстæджы ничи нæмы.

Александр Кумор, польшæйаг афорист

• **Æнæус нæлгоймаг:** ус ын уа, уый кæй фæнды, фæлæ йын ус кæй нæй, ууыл чи цин кæны.

• **Æфсарм:** уый у, хæддзуйæ, ома æнæфæрстгæйæ дæ хæдзары чи 'рбамидæг вæййы, ахæм усымад.

Генри Луис Менкен, америкаг журналист

• Сылгоймæгтæ кæрæдзийæ сæ удхæссæг уынынц, фæлæ уæддæр иууылдæр кæрæдзи сæрыл дзурынц.

Дени Дидро

• Сылгоймагæн йæ бон бамбæхсын у æрмæстдæр иу сусæг-дзинад — йæ кар.

• Сылыстæг ахæм удгоймаг у: дзаума скæны, дзæнгæда цæгъды, йæ дзаума раласы.

Вольтер

• Сылгоймаг куйты æцæг уарзтæй куы уарза, уæд гуырыс-хойаг нæу: нæлгоймæгты уарзынæй фыдæнхъæл фæци.

Макс Бирбом, англисаг фыссæг, критик

• **Æппæт сылгоймæгтæ** дæр æрыгон сты, æрмæст сæ иуæй-иутæ иннæтæй — æрыгондæр.

Марсель Ашар, францаг драматург

• Сылгоймаджы куы бафæнда, уæд хæрæгæй дæр лæг скæндзæни.

Лезгинаг æмбисонд

• Сылгоймаг аууонæй уæлдай нæу: йæ фæдыл куы згъорай, уæд лидзгæ кæны, лидзгæ дзы куы кæнай, уæд та дæ фæдыл згъордзæни.

Гуырdziаг æмбисонд

• Æнæлæг ус — æнæдзылар бæх.

Тæтæйраг æмбисонд

• Сауджынаы бæх ма балхæн, идæдз усæн йæ чызджы ма ракур.

Уырыссаг æмбисонд

• Нæлгоймæгтæ сылгоймæгты тыххæй дзурынц, цы сæ фæнды, уый, сылгоймæгтæ та нæлгоймæгтæй кæнынц, цы сæ фæнды, уый.

*Филип Сегюр,
францаг инæлар æмæ хæстон фыссæг*

• Иугæр нæлгоймаг дыккаг хæлаф балхæдта, уæд æй зон: ног ус курынвæнд скодта.

• Лæджы ауындзæнмæ фæкæнынц, йæ ус та йæм фæсте дзуры: «Фæстæмæ здæхгæйæ мын-иу уардихуыз къаба балхæн».

Персаг æмбисæндтæ

• Сылгоймаг йæхи доны баппарынмæ ацыди, фæлæ фæндагыл къæвдайæ фæтарст æмæ раздæхт.

Малайалаг æмбисонд

СТЪАЛЫТЫ ДАРД ЦÆХÆР

УАЛДЗЫГОН ÆМДЗÆВГÆ

Дон ысласы кæддæриддæр,
 Рог цы у, уыдон
 Йæ сæрмæ.
 Ферттив-ахуысс кæны,
 Фæлæ не стъæлы стъалы,
 Бæрзонд.
 Ды, Билйамы¹ хæрæгау,
 Куы ныццæвай къæхтæ,
 Мæ зæрдæ,
 Уæд, Билйамау, къуырма
 Æмæ саугуырма ды ма у,
 Мæ зонд.

Æрдз æрыхъал бынтон,
 Æмæ сауцъиутæ здæхынц
 Фæстæмæ.
 Сæрдмæ фæндаг фæкъул,
 Æмæ аивта дуне
 Йæ равг.
 Скæнæг, табу Дæуæн!
 Кæс Дæ хорз цæстæй

¹ Билйам (уырыссаг традицийы — Валаам) — незаманты зындгонд дæсны æмæ хингæнæг. Цы уыди æмæ цы 'рцæудзæн, уыдон бæлвырд зыдта, йæ арфæ æмæ йе 'лгъыст цыдысты.

Библи куыд дзуры, афтæмæй иуахæмы Билйам йæ хæрæгыл бабадти æмæ араст ис Израилы адæмы фелгъитынмæ. Уыцы хъуыддаг Хуыцауæн фæндон нæ уыди, уымæ гæстæ Йæ Минæвар Билйамы фæндагыл цæхгæрмæ æрлæууыд. Билйам Хуыцауы Минæвары нæ уыдта æмæ размæ тырныдта. Хæрæг та Йæ уыдта æмæ йæ къæхтæ ныццæвта — йæ бынатæй фезмæлын нал куымдта. Билйамы маст æм рафыхти, йæхи нал баурæдта æмæ йыл ралæууыд. Æгæр æй куы надта, уæд æм хæрæг æваст адæймаджы æвзагæй сдзырдта æмæ йын Хуыцауы фæндон бамбарын кодта.

Апы бæстæмæ,
 Ды Дæ бирæ хæрзтæй
 Уымæн бирæтæ ма ратт —
 Йæ фаг.

Саби цардæфсæст уа;
 Зæронд, ризгæ,
 Йæ пенсийы мурмæ
 Къухтæ ма дара,
 Алæ-ма, исты йæм бафтыди,
 Цы;
 Куыст — куыстхъомæн,
 Йæ зонд æмæ цонджы хъаруы
 Фæрцы
 Фос фæкæна,
 Æрбасура фурдæй
 Егъау кæфтæ
 Сурмæ.

Барст нæ кувинаг уæд!
 Мах нывæндтæ хæссынхъом
 Куыд ысуæм
 Æмæ, дзыхъхъы лæугæйæ,
 Куыд нал арæм алкæд
 Дæ ном.
 Хиз рæдийынай мах,
 Æмæ, бон уа, æхсæв уа,
 Аллон
 Дара удрæбын Дæу
 Æмæ, райгæ, Дæ паддзахад
 Мыса.

2005. Сыфтæры мæй

ЦÆСТЫЛУАЙÆНТÆ²

Хæрзхуыз æмæ дзырдæмхиц кандидат,
 Уыдзæн æнæмæнг райсом депутат;
 Æрвгъуыз экран йæ зонды ахæст бацц,
 Ныхъхъуыста йæм цыдæрæнхъæлæй наци.

²Цæстылуайæн — mirage (фр.) мираж; æцæг чи нæу, фæлæ цæстыты раз æцæгау чи алæууы, ахæм цыдæр фæливан ныв.

Изæрсарæй бызгъуыр туман æндадзын —
 Мæ фæндаггаг — дзæбæх ыл сасм æртадзын.
 Мæ галиу хъус мæнæн дæр здæхт у “семмæ” —
 Уый алыг кодта Гамлеты дилеммæ.

Хуызæй та — бакæс! — Брейгелы³
 Цæрвкъахæн,
 Фæнды йæ тынг фæндаг амонын махæн.
 Йæ ныфсхастыл ын чи бакæндзæн дис? —
 Уæлдæрты дæр дзы ахæм семтæ ис.

Æндæр цыдæр у дисаккаг бæргæ:
 Æнхъæлыс ды, цæргæ кæнын, цæргæ,
 У афтæмæй та сайæн фын æрмæстдæр,
 Цы ахсы хъус, цы уыны цæст, — æппæтдæр.

Цæстылуйæн у ацы зæххыл алцы:
 Мæ бызгъуыр æхца, телевизор, ацы
 Дзыхыкъæбæл æрыгон кандидат,
 Стæй депутаты хъалгæнæн мандат;

Мæхæдæг, ды, нæ цин æмæ нæ зын,
 Мæ райсомы троллейбус дæр у фын;
 Суанг Хистæр Питер Брейгел дæр мираж у,
 Мæнг дунейы мæнг нæу æрмæстдæр уаз уд.

2005

ФÆНДАГГОНЫ ЗАРÆГ

Раст у — нæ домæ тыхдзырд, хæснаг:
 Ивгъуыды аздади цард — цъæхснаг,
 Иунæг дæр никуы æрцахстон кæсаг,
 Никуы амардтон саг.

³ Питер Брейгел Хистæр (Bruegel) — нидерландаг стыр нывгæнæг (XVI æнус). “Цæрвкъахæн”, зæгъгæ, афтæ хуыйны йæ бирæ нывтæй иу. Хæрзхуыз адæймаджы хуызы ирд ахорæнтæй сфæлдыста Урсы къуырийы сурæт.

Хорæй хаст, хуыммæ фæцыди, хъал,
Здæхы хъæмæ ныр гал.
Цал уыди уды фæндиаг, цал,
Уал дзы нæ рантыст, уал.

Фæндагыл банафон и æгæр —
Балцы фæцъæх мæ сæр;
Развæд ысрухс кæны хатт цæхгæр
Стъалыты дæрд цæхæр.

Нал у фæстиæтты афон ныр,
Ривæдыл ис гуыдыр:
Зарæджы — зæххы уæздандæр мыр,
Арвы мæсты гуыр-гуыр...

2005

АДÆЙМАГ

Æмæ тæссонд Буары бацыд æнæмæлгæ Уд,
Бамбарой хъуамæ сæ дыууæ сæ кæрæдзи искуы.
Уыцы фæткъуыйы хæрд фæндаджы райдайæн уыд,
Æмæ лæгъз вæййы, фынджы хуызæн, фæндаг та исты?!

Арвы цæлхъытæ куы уадздзысты зæрдæйы тас,
Зæххы ныррызтæй куы лæудзæни сæрыхъуын арцау,
Алы хатт, ком та куы судза æлгыстаджы бас,
Иу сем кæй нæ уыди сем, уый куы кæсдзæни хардзау.

Æмæ бæргæ дардзæн къухтæ æнхæлцауæй лæг
Зæххы рæвдауæнтæ, царды цин, хуры хæрдгæмæ.
Цин та куыnnæ уыздæн царды? Уыздæни, хъæлæкк,
Фæлæ, цы байтауай, уый дын æнæмæнг кæрдгæ у...

2005

ЗÆРДÆБЫН НЫХАС

Æрбайхъус-ма мæм иучысыл, мæ хур,
Поэты куыстæй мулк арæн куы уайд,
Уæд олигарх ысуыдаид Тимур,⁴
Йæ бирæ бынтæ алы ран æфснаид.

Поэт уæвын бæллиццаг амонд нæу,
Ды та, фæрныг, зæххон хæртæй æххæст дæ:
Дæ кæстæртæ хæссынц сæ къухтыл дæу,
Ныууадздзынæ сын бирæ мулк дæ фæстæ.

Поэтæн та нывыл хæдзар дæр нæй,
Цы ис дзы фендзæн райсом уæд йæ хъæстæ?
Уæдæмæ уадздæ найзустыты зæй
Ныууорм æмæ мауал саф дæ рæстæг.

Лæгау лæгæн æмбæлы “Мерседес”,
Хуырхы бынтæ та бабадæнт Пегасыл⁵,
Æрттиваг “мерс” дæумæ бæгуыдæр ис,
Цы ма дын у уæд хивæнд бæхы ахсын?!

2005

ДОНЫСКЪÆФÆН

Зымæг дæр дам зымæджы хуызæн нал у.
Æрцæрут, хъалтæ, — уый та уын зымæг!
Æцæгæлон зымæгтæн уый æмбал у,
Цæугæ-цæуын дæр асæлдзæни лæг.

Йæ кой дæр-иу мын мауал кæнæд мачи!
Хъæхъхъаг куыдзау лæбуры рустæм хъызт,
Æмæ тындзы хъæмæ тыхстхуызæй алчи,
Æхсæвы тары — урс миты хъыррыст.

2005

⁴ Тимур Къибиры (1955) — нырыккон зындгонд уырыссаг поэт. (Йе ’цæг мыггаг — Дзопойтæй.) Бирæ чингуыты автор, каджын литературон премиты лауреат.

⁵ Пегас — базырджын бæх; йæ цæфхады цæфæй зæхх фегом æмæ дзы кæлын райдыдта, поэттæн уæлтæмæн чи хæссы, ахæм суадон (бердз. миф.).

МЫСÆН ÆМДЗÆВГÆ

У. В.

Цард нæ кæны цæрынæн фаг,
Ды кæм дæ, уый нæ зыны ардæм.
Дзуры иу цыдæр иблис маг:
“Æз æгас кæнын зонын марды”.

Зæрдæ афтид у, дуне — змæст,
Уд — фæразон, æмæ — фæразы.
У дæ уындæй æвдæлон цæст,
Цæст æвдæлон у ныр дæс азы.

Æмæ ивайы цард — мæнгард.
Дымгæ газеты скъуыдæй хъазы.
Ды кæй фæцыдтæ балцы дард,
Зæрдæ ууыл æрмæст у разы.

2005

ЦÆХГÆР ФАРСТ

Зынгирвæзтæн зынджы стъæлфæн дæр фаг у,
Фæлтау мын зæгъ, цы дæ хъæуы мæнæй.
Мæнæн æппындæр уыцы рæстæг нæй,
Зæрдæ дæм æз хæссон æмæ дын знаг уон.

Æнæхъуаджы куы фехсыс ды мæ аууон,
Мæхимидæг дыл бакæнын уæд дис:
Нæ цыбыр цард æрра митæн æвгъау у,
Уæд æм хылмæ та разæнгард куыд ис?!

Дæ бар дæхи у — амар мæ æлгъыстæй,
Цыма дын арфæ ракæндзæн Хуыцау.
Цы бафтдзæни дæуыл, мæгуыр, мæ рыстæй,
Дæ царды нæй æндæр хорздзинад, ау?

2005

МÆНÆЙ ЦЫ БАЗЗАЙДЗÆН?..

ДАУЫРАТЫ ХАРИТОНÆН

1986

азы уалдзæг Харитонæн фæстаг уæлдзаг уыди. Ссæдз азы атахтысты бонау, фæлæ йæ чи зыдта, уыдоны зæрдæты цæры ныр дæр. Цæрынц йæ ном, йæ чингуытæ, йе сфæлдыстад.

Дауыраты Мырзабеджы фырт Харитон райгуырди 1933 азы. Хъобаны астæуккаг скъола каст фæуыны фæстæ бацыди Мæскуыйы киноинституты (ВГИК) актерон факультетмæ. Сахуыр дзы кодта иу аз. 1953 азы сæрды каникулты куы ссыд, уæд фехъуыста, ирон театрæн артисттæ цæттæ кæнынмæ кæй хъавынц æмæ Мæскуымæ ирон студи кæй æрвитынц, уый. Æнæ фæлварæнтæй ист æрцыд Харитон Щукины номыл Уæлдæр театралон училищæмæ. Æнтыстджынаы йæ каст фæци 1958 азы, æмæ йæ бæллиц сæххæст — кусын райдыдта Ирон театры.

Харитонæн æрдз саккаг кодта дзырдарæхст, рæсугъд хъæлæсыуаг. Уарзта æмæ тынг хорз зыдта ирон æвзаг. Суанг скъолайы ахуыр кæнгæйæ аздæхта йе 'ргом ирон аив дзырдмæ. Радио æмæ телеуынаы кусджытæ Харитоны хонын райдыдтой равдыстытæ амонагæй. Кæд театры йæ хъуыддæгтæ хорз цыдысты (ахъазыди дзы цалдæр ролы, уыдонимæ Хъалмыштхы роль Брытъиаты Зариффæ æмæ Саламты Къолайы пьесæ «Дыууæ чындзæхсæвы»),

Дауыраты Харитон җмә Зоя.

Икъаты Серафин æмæ Харитон (Хъалмыхъхъы ролы).

уæддæр радиомае дикторæй кусынмае рацыд. Уæд райдыдта аивадон уацмыстæ фыссын дæр. Фыста иуактон пьесæтæ, интермедитæ, скечтæ, чысыл худæджы радзырдтæ, сценаритæ. Йе 'ргом раздæхта актеры дæсныад иртасыны куыстмае дæр. Æмае уæд ногæй ацыди Мæскуымæ Театралон аивады институты аспирантурæмае. Дыууæ азы фæстæ ссис наукæты кандидат æмае кусын райдыдта Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты. Архайдта рæзгæ фæлтæрæн ирон æвзаг, ирон æгъдау бауарзын кæныныл.

Харитон ныфффыста цалдæр чиныджы, уыдонимæ: «Культура осетинской сценической речи», «Хæхтæ райынц», «Æрвæрттыд» (ирон театры ирдæр стæлытæ Хъалæгаты Федя, Хуырымты Уырызмæг, Цырыхаты Петя, Къомайты Василисæ, Хъæрджынты Варя, Кочысаты Зоя æмае иннæты сфæлдыстадон сурæттæ).

Харитон дыууæ хатты æрвыст уыди Мæскуымæ — ирон театралон фæсивæдæн аивадон разамонæгæй. Уæд аздæхта йе 'ргом тæлмац кæнынмæ. Раивта М. Горькийы «Мещантæ» (уый уыдис ирон студийы дипломон спектакль), стæй фæсарæйнаг авторы уацмыстæй цалдæр.

Харитонæн радиокомитеты фонотекæйы баззад, абон дæр зæрдиагæй кæмае фæхъусæм, ахæм таурæгътæ, спектакльтæ, артистты тыххæй радионыхæстæ.

**Хъæнты мæйы, рагуалдзæджы
Хъызты тых куы 'рхуыссы,
Уæд дæ уд цæргæсы хуызы
Дзæнæтæй æрхъуызы.**

**Иры хæхтыл, Иры фæзтыл
Базыртæ ныттынды.
Фарнузæлдæй, цины монцæй
Зонгæты фæхынцы.**

**Чи зоны, æвзонджы сæнтты
Амондмæ ды тырныс.
Чи зоны, нæртон зарæджы
Зарæгæн ды хъырныс.**

Малусджытæй уарзты тæгтæ,
 Чи зоны, ды бæттыс.
 Мидбылхудт æцæгæлæттæн,
 Чи зоны, ды дæттыс.

Ехх, æмæ дæ номмысæнты
 Æрдзыл гуырдж куы бафтид
 Æмæ та нæ рафæлдисæг
 Ногæй дæу куы раттид!

РÆСТÆГИМÆ НЫХАС

Кæд мыл сисдзынæ, рæстæг, к'уух?
 Цы 'фсонæй райдайдзæн нæ хыл?
 Кæрæдзийæ куыд фæуыдзыстæм цух?
 Цы баззайдзæн мæнæй зæххыл?

Дæуæн æнусон у дæ конд.
 Æз — арвæрттывд, кæрдæджы хал.
 Æппын нæ кæныс ды зæронд.
 Æз ног тауты бын — фароны фæсал.

Æз дыл æууæндын: ды мæн дæ.
 Бæрцæй уагъд мын дæ ды х'ысмæтæй.
 О, пас мæм и нырма фæндтæ!
 Куы фæсыкк уой — тыхсын фырмаетæй.

Æз дæ фæлхас кæнын зыдтон,—
 Уысм дæр нæ хардж кодтон дзæгъæлы.
 Æз дæ мæ хæрзгæнæг хуыдтон,
 Дæ к'æбицтæй мæм — мин дæгъæлы.

Мæ тых, мæ х'æрутæ, мæ зонд
 Дæуæн кодтон æдзух нывонд.
 Дæ фæндаг ног æнустæм — даргъ,
 Мæ «хæзнатæ» дæ уаргъæн — уаргъ.

ФÆДИСХЪÆРИМÆ АМОНД ДÆР КÆЙ ХЪÆУЫ?

Уæд та ныууадзон сахары мæ цæрын,
Фæлидзон хъæдмæ! Сырдтимæ цæрон!
О, адæмы маст... Нал дзы дæн мæ сæрæн,
Йæ зынтæн быхсын нал у, нал мæ бон.

Æрвылæхсæв æвирхъау цау æрцæуы.
Æфсымæрмæ кæд иста 'фсымæр къух?
Фæдисхъæримæ амонд дæр кæй хъæуы?
Кæд, зæгъын, фæлтæр зондæй фесты цух.

Хуыцæутты Хуыцау! Рарвит нын сабыр дуг.
Уæд азты уæзæй удгоймаджы мард.
Нæ дадзинты куыд æнхъæвза сабыр туг.
О, Стыр Хуыцау! Цæрынаен рарвит цард!

* * *

Уыдзæнис, уый дæр мæ нæ уырны,
Æнæуæвæн дæр ын куыд ис?
Æвæндонæй йæм уд фæтырны,
Фæкæны адæргæй фæдис.

Фæд ис! Ыскодтой йæ фæлтæргай.
Цъæх кæрдæг иннæ аз — фæсал.
Мæнмæ мæ удхæссæг фæтæргай,
Хæстæг мæм нал æрцæудзæн, нал.

Уæвгæ мын хорз æмгар кæм нал и,
Цæмæн мæ хъæуы уым мæ цард?
Мæ мард зонгæты хыгъд ныххал и,
Мæнæн дæр у мæ зæрдæ мард!..

• Фыдыфарн цы сидзæртæн баззад, уыдон бынтон сидзæр не сты.

• Уынаффæ кæнын æнцон у, фæлæ иу хатт балæггад кæнын дæс уынаффæйæ хуыздæр у.

• Закъонтæ адæймагæй тыхджын сты, адæймаг та закъонтæй.

• Куыстхъом ма куыд уай, дæ куыст афтæмæй ныууадз.

• Зондагур кæмæ бацæуай, уымæн-иу æппæты разæй йæ хæдзары уагмæ æркæс.

• Дыууæ сыхаджы нæ бафидыдтой, цалынмæ сын иумæйаг знаг нæ фæзынд, уæдмæ.

• Хицауы къæлæтджын байсын зын куыд нæ у, фæлæ ногжы зындæр та йæ бахъахъхъæнын у.

• Ницызонæг ныфсджындæр у бирæзонæгæй.

• Алы паддзахады дæр ис дыууæ ныхмæлæууæг паддзахады — хъæздгуытæ æмæ мæгуыртæ.

• Иу зонджын лæджы куывды бакъуымы кодтой, исты зæгъ, зæгъгæ.

— Æз тыхджын цы хъуыддаджы дæн, ууыл фынджы уæлхъус дзурæн нæй, ам цы дзурын хъæуы, уым та лæмæгъ дæн.

• Иу бинонтæ сæхи æйттæй цæттæ кæнынц чындзæхсæвмæ: чи багæны æхсиды, чи кæрт мæрзы, чи чъыраей цæгъды. Сæ æдылыдзæф сыхаг та кærты къуымты афтид мигæнæн ратул-батул кæны. Чидæр æй афарста:

— Цы кусыс? Цы срог кодтай мигæнæн?

— Уæдæ исчи афтæ æнхъæл уа, æмæ æз не 'ххуыс кæнын?!

• Иу зæронд ус парчы бады æмæ пудыраей йæхи цæгъды:

— Кæд дæхи æгæстæм дзæбæхтæ кæныс, уæд байрæджы

кодтай, кæд мæрдтæм, уæд фæстагъд кæн! — дзуры йæм, йæхицæй ноджыдæр хистæр чи уыд, иу ахæм зæронд лæг.

- Дыууæ кардзыд усы афтæ зæрдиагæй ныхас кодтой, æмæ цалдæр хатты салам чи радта, иу ахæм зонгæ лæджы нæ бафиппайдтой. Уый дæрddзæф æрлæууыд æмæ ныхъхъæр кодта:
— Хорз адæм! Бакæсут-ма! Иу залиаг калм иннæмæй æфстау марг куры!

- — Цынаæ æвзæр сылгоймагимæ æрлæудзынæ, ахæм нæй!
— хыл кæны ус йæ лæгимæ.

- Хур, æвзæрæй, хорзæй, кæй нæ тавы, ахæм нæй, æмæ уымæй йæ хъарм къаддæр кæны?!

- Иу лæг хистæй æрбаздæхт, æмæ йæ йæ ус фæрсы:

- Адæм дзы бирæ уыдис?

- Адæм — бирæ, фæлæ дзы æцæг лæг нæ уыд!

- — Ус цæуыннæ ракуырдайт?

- Ёрыгонæй мын раджы уыди. Зæрондæй та мын афон нал у.

- Кардзыд лæг дохтырмæ бацыд. Дохтыр ыл ныддис кодта:

- Кæддæр раджы мæ къух цы æрдæгмард рынчыныл систон, уый нæ дæ? Мæнæ куыд ныззæронд дæ!

- Уымæн базæронд дæн, æмæ мæхи æндæр дохтырмæ дзæбæх кодтон!

- — Цæмæн адавтай кæйдæр мулк? — фæрсы тæрхонылæг давæджы.

- Уымæн æмæ йæ уый дæр давгæ акодта...

- Хæстон лæгыл магуыры бон ис: знагæй дæр тæрсы æмæ йæ инæларæй дæр.

- Тæхуды, æмæ алы адæймаг дæр, æз æй куыдæй уынын, ахæм куы уайд!

- — Ус цæуылнæ курыс?
— Мæлдзыг дæр чи уа, цъырцъыраг дæр, ахæмыл нæ хæст кæнын.

- Цæрынаен нæ цыдæриддæр хъæуы, уый нын æрдз балæвар кодта, æхцайæ фæстæмæ.

- Адæмы 'хсæн кæуыны бæсты иунæгæй дæ тыппыртæ суадз.

- Бирæ цæрын алкæй дæр фæнды, фæлæ зæронд кæнын иуы дæр нæ фæнды.

- Дæхи бон бакæнын цы хъуыддаг у, уый Хуыцауæй ма кур!

- Зондджын кæнæ дын хъæздыг зонгæтæ ис, уый тыххæй зондджындæр, кæнæ хъæздыгдæр нæ фæуыдзынæ.

БАСИТЫ Зæлинæ

СЫЛГОЙМАДЖЫ ЗЫН

ЦАРД

Диссаг мæм кæсы мæ цард:
Куы — бæллиццаг, куы — мæнгард.

Хатгай цинаен нæй кæрон,
Хатгай — саудалынг мæ бон.

Куы хæрзамондæй цæрын,
Куы мæ сагъæстæй хъæрзын.

Кæм — зæрдæрухс, кæм — æнкъард,
Кæм — æгъдауджын, кæм — æгад.

Рагацау ын зонæн нæй,
Разæй цин ис æви зæй.

Диссаг, диссаг у мæ цард:
Куы — бæллиццаг, куы — мæнгард.

* * *

Æгæр бирæ цæрын æз а зæххыл, æгæр.
Мæ цæстыты æшпын куы нал баззад цæхæр.
Мæ зæрдæ у фæллад, мæ хъуыдытæ — мынæг,
Мæ фæлмæст удмæ цин нæ бацæудзæн хæстæг.

Мынчын былтæй фæлмæн нæ райхъуысдзæни зард,
Йæ талас тынтæй хур нæ батавдзæн мæ цард.
Мæ тугдадзинты туг зæрдæзнæтæй ныххус,
Мæ амонд исдуг уыд, — мæ удхар та — æнус.

Цæстысыгæй уымæн — æнæкæрон фæндаг.
Мæ цардимæ мæлæт кæмдæр кæны хæснаг.
Тæхуды æмæ дæу фæстаг уынд ма фæкæн,
Нæ адæмы хуыздæр, мæ уарзондæр лымæн.

* * *

О, мæ урссæр бæрзонд хох, дæ рæбын
Æз мæ зонгуытыл, кувгæ, лæууын.
Ды тæригъæдгæнæг дæ: мæ хъæрзын
Фехъус, бамбар сылгоймаджы зын.

Акæс, курын, фæйнæрдæмты акæс,
Кæм, цы ран и мæ хæлар, мæ зæд?
О хæххон дон, цæй, демæ мæ ахæсс,
Кæд фæндагыл ыссарин йæ фæд.

Рог уылæнтæй æнусмæ йæ фæстæ
Æз цæудзынæн æхсæв æмæ бон.
Буц хæл-хæлæй мæ уды ныхæстæ
Уæд кæндзæни йын уарзонæй дон.

ХЪÆУЫ ФÆРАЗЫН

МÆ ХЪÆУ МАЛДА

У Малда рагæй дæр зындгонд
Йæ æрдзыскондæй — диссаг!
Кæсы уæлиауæй — бæрзонд,
Мæ цин æмæ мæ риссаг.

Йæ уæлдæф сатæг æмæ рог,
Æвдадзы хос — йæ дæттæ.
О Малда! Райгуырын та ног,
Куы дын фенын дæ хъæдтæ.

Дæ хъæбысы фæхастай мæн
Ыссæдз азы, мæ Малда...
Мæ мадау адджын дæ, фæлмæн,
Дæуæй сæрыстыр, хъал дæн.

* * *

Кæд дæхи 'взагыл нæ дзурыс,
Уæд уæйгæнæг дæ, ды тутт дæ.
Кæд ирон æгъдæуттыл худыс,—
Нæй дæм зонд дæр, нæй дын уд дæр.

НÆ ХЪÆУЫ КÆУЫН

Цард раст лæгæй домы
Ныфсхастæй цæуын.
Тыхсты дæр æргомæй
Нæ хъæуы кæуын.

Фыд-зынтæн фæразын
Æнцон мыййаг нæу,
Фæлæ-иу сæ разы
Хъæддыхæй фæлæуу.

Дæ рустæ иу ма тон
Фыдамонды раз,—
Ныфсы тыхæй батон
Фыдбонтæ, фыдаз!

АЦЫ ХУРХÆТÆНТЫ

Радзырд

Дæрæнби размæ агуыбыр, афтæмæй фæцæуы, йæ къалостæ йæ фæдыл ласы, йæ дыууæ стыр къалосы. Æлхæнгæ сæ нæ бакодтаид, — хъуыды кæны Арсаг. — Уæд, йæхи аккаг чи у, ахæмтæ балхæдтаид. Адонæй та иуы дæр бацæудзысты йæ дыууæ къахы. Æнæуи сыл кæмдæр фæхæст и, æвæццæгæн.

Арсаг рудзынгæй уыдта — уырдаæм фæцæуы Дæрæнби, далæ хæрисы бынмæ. Æмæ йæ цæстыл ауад: ныртæккæ бæласы лыстæг къалиутыл фæйнардæм ахæцдзæн, гыццыл æдзæмæй алæудзæн, стæй разилдзæн æмæ фæстæмæ раласдзæн йæ къалостæ йæ фæд-йæ фæд. Уæдæ ацафон хæрисы бын чи хъуамæ уа! Хур, уæртæ сæ хæдзары тигъмæ йæ ныхцы хæдзар бахаста Арсагтæн, уый чъылдыммæ цалынмæ ныххиза, уæдмæ чи цы агуры хæрисы бын! Уæд райдайынц æмбырд кæнын лæгтæ. Се 'ппæт нæ — кустæ чи нал кæны, кæнæ ма йæ пенсийы æдде кæмдæр цыдæр капеччытыл чи хыбыр-хыбыр кæны æмæ, алыбон кæй нæ хъæуы куыстмæ цæуын, уыдон.

Уæдмæ Дæрæнби ахæцыд къалиутыл, гыццыл алæууыди, стæй се 'хсæн йæ мæллæг уæхсчытæ фæцафта.

Æмæ уыцы тæккæ уысм йæ хъуыдыйы фæмидæг ис Арсагæн — алæма, уый дæр

бакæса хæрисы бынмæ, кæддæра дзы чи ис æмæ цы ми кæнынц! Æнæуи дæр гыццыл аулæфа. Ныр кæдæй нырмæ бады æнæсыстгæйæ уартæ!

Дуар рахгæдта 'мæ асинтыл фæуырдыг кодта. Цас фæуырдыггæнинаг уыди дыккаг уæладзыгæй!

Донхæрис уыди мæнгагъуысты æллаг тигъæй иу-æртæ къахдзæфы мидæгдæр. Кæддæр дзы чидæр къалиу æртъыста, мæнгагъуыстæн йæ кой дæр нæма уыди уæд. Уайтагъд рæзынмæ фæци къалиу. Йæ цæнгтæ уæлиау сита, стæй сын сæ лыстæг къалиутæ хæрзфаст дзыккутау йæ алыварс зæхмæ æруагъта. Ныр йæ бынмæ чи фæцæйцæуа, кæнæ йæ бынæй чи рацæйхиза, уый хъуамæ уыцы лыстæг къалиутыл фæйнæрдæм ахæца, дуарæмбæрзæнтыл куыд ахæцынц, афтæ.

Арсаг арæх нæ вæййы хæрисы бын — цы ми дзы кæны! Нырма ахуыр кæны Арсаг, студент у нырма. Фæлæ ныр сæрд у, æмæ йæхи фæндæй тæрхондоны фæбады — развæлгъау истытæ базона тæрхондоны куыстæй. Уыцы дæсныиадыл ахуыр кæны.

Æнæуи зыдта — уым, мидæгæй бæласы зæнгмæ йæ ных бахаста къаннаг дæргъæццон фынг, йæ фæйна фæрстæм та — даргъ, фынгæн йæхицæй бирæ даргъдæр чи у, ахæм фæхсбандæттæ. Сæ къæхтæ зæххы къуырд. Сæрыгон гыццыл абадт куы вæййы кæрты — кæнæ хуын куы 'рбацæуы искуыцæй, кæнæ сыхæгты лæгтæй исчи искуы куы вæййы, æмæ йын йемæ исты куы авæрынц, уæд уыдоны номыл мæнгагъуысты стыр дуæрттæ цы райгом-байгом кæной! Æмæ уым абадынц лæгтæ, хæрисы бын. Нæ æддæмæ зынынц, нæ æндæр.

Бирæйæ нæ уыдысты хæрисы бын æцæг.

Рæбынæй, фынгæн йæ галиу фарс, йæ иугæндзон бынаты бадти сыхы хистæр Сысырби. Мæнæ, кæлдымы хуызæн кæмæй фæзæгъынц, ахæм — хæрдхуыз æмæ хæрзхуыз лæг. Йæ лæдзæг фынджы фæрсты зæхмæ ныццарæзта æмæ йын йæ къадзониый уæлæ йæ пух къухтæ кæрæдзийы æккæйтты сæвæрдта. Уымæй гыццыл дæлдæр бады Мукки, мæнгагъуысты дæгъæлтæ кæмæ вæййынц, уыцы тæнджытæ арæзт лæг. Йæ роныл ауыгъдæй дары дæгъæлтæ æмæ, хъæуа-нæ хъæуа, уæддæр сæм хъуамæ æрæвнал-æрæвнал кæна. Йæ дæндæгтæ раджы азгъæлдысты Муккийæн, æмæ йæ исты дзурыны сæр куы бахъæуы, уæд йе 'взаг фæлмæн сыффыттытæ сисы афтид мылытыл, æмæ йæ ныхас уыцы лæгъзæй фæдде вæййы йæ тæнæг былтæй. Æнæуи

йын кæнгæ дæндæгтæ ис, фæлæ йын сæ æрæджы саразын кодтой æмæ сыл нал ахуыр кæны. Æниу сыл куыд суа ахуыр дæр! Хæдзары йын сæ бакæнын кæнынц, стæй, куыддæр зæхмæ æрхизы, афтæ сæ фелвасы æмæ сæ йæ риуы дзыппы атыссы.

Муккийы дæллаг фарс — Дзыбылон. Идæдз раджы баззад, йæ иунæг чызг Авари уæд гыццыл уыди, хæрз гыццыл, ныр йæ чындздзон карæй фæиппæрд. Сылгоймæгтимæ йæ нæдæр æрлæугæ фендзынæ Дзыбылоны, нæдæр — æрбадгæ. Иууыл — лæгтимæ. Уый цæмæйдæр хардзау зыны Аваримæ, йæ загъд-заманайæ нал фенцайы. А уалдзæджы сых кæцæйдæр зианæй æрбаздæхтысты. Сæ дуары размæ куы 'рбахæццæ Дзыбылон, уæд фæхицæн лæгтæй, йе 'ргом сæм аздæхта æмæ сæм ба-дзырдта:

— Цинтæм фæцæут абонæй фæстæмæ.

— Зæрдырай у æмæ дыл хæрзаудæн фæкæнæд Бибискъа, — лæгтæн ын се 'ппæты бæсты арфæ ракодта Сысырби. Дзыбылон бацыд, фыццаг сæ рудзгуытæм скаст — уыдон дæр Арсагтау дыккаг уæладзыджы цæрынц, — стæй, сæ бахизæны цы цыбыр бадæн арæст и, ууыл æрбадти. Уалынмæ йæм уырæм æруади Авари. Йæ разы æрлæууыд, багуыбыр æм.

— Нæ сыхы устытæй зианы ничи уыди, Æцци?

Дзыбылон зыдта, цæмæн æй фæрсы, уый æмæ ницы дзырдта чызгмæ. Æмæ йæм уæд ноджы тынгдæр багуыбыр Авари.

— Уыдон нæлгоймæгтæ сты, Æцци, ды та сылгоймаг дæ, сылыстæг дæ ды, мæнæ мæ Хуыцау федта демæ!

Дзыбылон уæддæр ницы дзырдта. Гуыбырæй бадт æмæ, йæ галиу къухы астæуккаг æнгуылдзыл цы тъæпæн урс къухдарæн дары, ууыл йæ рахиз къухы хистæр æнгуылдзы зæрдæ æрхæсс-æрхæсс кодта. Æрæрджау йæ сæрыл схæцыд æмæ бартхъирæн кодта Аваримæ — йе 'ртхъирæн дæр цыдæр æнахуыр уыди:

— Макæ, æндæра, æз быны чызгæй баззайон, сомы куы нæ ракæнон æмæ ма мæ къах æддæмæ куы равæрон. Стæй дын уæд бæрæг уыдзæн.

Афтæ алы хатт дæр — уайдзæфтæ, фæлæ сæтгæ дæр нæ кæны Дзыбылон, йе 'ртхъирæнæй дæр ницы зыны.

Дзыбылоны ныхмæ фынджы иннæ фарс бады Уардан. Йæ сæрыл бæрзонд ныхджын худ, йæ къеп размæ рахаста йæхи уыцы растæй. Йæ бынтыл хъæбæр тæлыгонд ис худæн, æмæ куы сисы йæ худ, уæд йæ фæд тæлыы хуызæн угардæй баззайы лæджы сæрыл.

Дæле бандоны кæрон хибарæй бадти Уокена. Йæхæдæг дæр къаннаг лæг уыди, фæлæ йын уæддæр цыма, йæ гæлифе æмæ йæ цырыхъхъытæ къаннагад кодтой, афтæ зынди. Цыма йæ дзæбæх слæууæн дæр нæ уыд æмæ дзæбæх ацæуæн дæр, цыдæр æнахуыр тынгæй лæууыдысты йæ гæлифейы питыртæ. Афтæмæй йын цыма йæ ном та егъауад кодта — уый та Арсагмæ касти афтæ. Уæдæ къаннаг лæг, къаннаг гæлифейы, къаннаг цырыхъхъыты æмæ — Уокена! Цыма йæ сæрты нæргæ фæцæйцæуы йæ ном. Йæхæдæг — хъæрæйдзураг æмæ стырныхастæнаг.

Дæрæнби ма лæугæ кодта, Арсаг бæласы бынмæ куы бакъызти, уæд. Æмæ йæм Сысырби радзырдта Дæрæнбимæ:

— Ёрбад ма, Дæрæнби, æмæ исты ног хабæрттæ ракæн, иу дзырдæй. — Сысырби “р” цыдæр фидарæй дзырдта, нæргæ-иу рацæйцыди иннæ мырты ’хсæн æмæ-иу йæ зæлланг йæ бæзджын былтыл аздад Сысырбийæн. Арсагмæ дæр ракасти. Цыма йæм цыдæр рацæйдзырдта уымæ дæр, афтæ фæзынд Арсагмæ, фæлæ йæм ницы радзырдта.

— Кæм и хабар. Нæй,— загъта Дæрæнби æмæ Уокенайы уæле æрбадти.

— Æмæ уым кæмдæр хицауады къæсæрыл куы бадыс, уæд иу хабар ды та искуыцæй давгæ ракодтаис.

— Сæ хабæрттæ кæрæдзийæ æмбæхсгæ куы кæнынц нæ хицауад, уæд сæ мæнæн мæ разы уадзынц,— Дæрæнби йæ къæхтæ систа йæ къалостæй æмæ сын сæ уæлфæдтæ кæрæдзийыл бафæлдæхта.

Лæгтæ фæсабыр сты, æмæ Дзыбылон йæ даргъ мæллæг цонгæй авнæлдта, фынгыл цы иугай хæрисы сыфтæртæ уыд, уыдон рауыгъта æмæ сæ йæ разы æрæвæрдта.

— Дысон куысты уыдтæ? — Дæрæнбимæ бакасти Сысырби.

— Кæм уыдтæн уæдæ,— йæ ныхас цыдæр бустæйы хуызæн уыди Дæрæнбийæн.

— Æмæ уæд æгъуыссæг нæ дæ, бецау?

— Куыннæ дæн æгъуыссæг, куы! Уæд æнæнцой фæуæд не ’фсин! Мæхи æруагътон, уым нын хæринаггæнæны цы диваны хæррæгъ и, ууыл. Мæ цæстытæ кæрæдзийыл авæрдтон, афтæ йе ’хсыр скалди, йæ суых-суых ссыди судзгæ пецыл. Æмæ фехъал дæн. Уæд æхсыр у, бауæларт æй кодтай æмæ йæ цуры фæлæуу. Ай хъуамæ æндæр куыстытыл ныццæва йæхи. Æмæ та уый дæр скæлы. Æхсыр йеддæмæ ницы у.

— У-у-у! — йæ кӕубал Дæрæнбийырдаæм баивæзта Дзыбылон, куыддæр уый йæ ныхасæй фæлæууыд, афтæ. — Уæд уымæй æхсыр пайда нал и ’мæ уый зæгъай, йæ сойы ’ртау фæдде уыздæн æмæ ма йæ хъæстæл аззайдзæн. Æмæ хъæстæл цæмæн бæззы! Бирæ уыди, цымæ?

— Æхсырæй зæгъыс?

— Æхсырæй зæгъын, уæдæ цæмæй зæгъын.

— Æртæ литруат миганæны дзаг балхæны æмæ уый уыдаид.

— Бæстыдзаг æхсыр!

— Иннæ ахæм ацы хурхæтæнтæ! — Дæрæнбимæ æхсыры кой кæнын нал цыд, афтæмæй æдас нæ уыд Дзыбылонæй — куы ма йæ дзы афæрса истæмæй, æмæ æхсыры койы сæрты бахызт, æнæхонгæйæ искæй къæсæрæй куыд бахизай, афтæ. — Алы аз мын мæ уд гæркъайы хуынчъы аласынц. Дæ фæсонæрхæджы дæр цы нæ уа, уый дæр дын дæ цæстытыл бафтаудзысты. Ахæм хуызы дын æй бафтаудзысты дæ цæстытыл æмæ зæгъдзынæ афтæ цард дæ хæдзары, уый фын цы уыди!

— Уогъ, фынтæ уынаг у лæг хурхæтæнты — йæ бадæны раздæр рахæцыд йæхиуыл Сысырби. — Стæй æнæуи дæр æндæрхуызæттæ ваййынц сæ фынтæ а хурхæтæнтæн. Мæнæ лæгæн йæ хъæццул куыд аскъæфай æмæ йæ сынтæджы мидæг гом-æгæрцæй куыд аззайа. Хæсгæ дæр ма сæ кæнæ исты ракæндзынæ, кæнæ — нæ. Цæугæ дæр ницæмæуал бæрæг ракæнынц — хæццæ-мæццæ ваййынц æмæ цæмæ хъуамæ ракæной цæугæ дæр афтæ хæццæ-мæццæйæ!

Уокена йæ къух фæхыл кодта, йе ’нæвварсон пыррыкк фæцыд.

— Фын та цуи! Хурхæтæны йæ фенай, мæйхæтæны йæ фенай — ницы дæр ницы æмæ фын дæр ницы. Цæугæ дæр ницæмæ кæны, хъæугæ дæр ницæмæн кæны.

— Хетæджыстæн, раст нæ зæгъыс! — ныззылд Уокенамæ Мукки. — Фын зоны, фын тыхджын зоны. Мæнæ æз нæ дæн, æз, фыны тамако сдымдтон — масты хай бавæййын. Нæ зоны фын, уогъ! — Уокена æрцæйлæууыд йæ ныхасæй, фæлæ не ’рлæууыд. — Уæдæ кæд нæ зоны фын, уæд, уартæ Терчылоты Намысы усæн æртæ фаззон чызджы гуырзæн, уый куыд базыдта Намысы хо Дыдыккæ?! Æртæйы фæлыст авдæныхæ-цъилтæ сын куы сцæттæ кодта сæ райгуырынмæ. Нæ зоны фын уæдæ!

Уокена Муккимæ йæ цонг бадаргъ кодта.

— Далæ ме 'мхæрæфырты каис фын федта, цыма сæ рудзынгæй зæрватыкк батахт, æмæ сын сæ рæбинаг къуымы ахстон аразыныл схæцыд. Уый, адыл ус ныллæууыд, гъæтт, Дебола, дам, ус скъæфдзæн. Æрæмбырд кодта хиуæтты, хæдзæрттæ бафс-найдтой, чъырæй сцагътой, гауызтæ 'рцауыгътой, Дебола сын нырма дæр файтоны бæхы рацу-бацу кæны горæты уынгты. Ус дæр нæ раскъæфта 'мæ хæрæджы дымæг дæр. Кæд лæгæн, цæмæй йæ сыфтæр ма атаха, уымæн йæ хæлаф исты æххуыс у, уæд фын дæр исты зоны.

Уокенайы фæстаг ныхас бынтон нæ фæцыд Муккийы зæрдæмæ. Иуæрдæм ныззылди, иннæрдæм ныззылди, æвæццæгæн исты уæз чи кæна, ахæм ныхасыл куы фæхæст уыдаид, æмæ йæ æнæ уæлдай рабар-бабарæй куы баскъæрдтаид Уокенайыл афтæ фæндыд, фæлæ уæдмæ Сысырби базмæлыди йæ ахадгæ змæлдæй.

— Фæлæуут-ма! Фæлæуу-ма, Уокена, ды дæр, уый дын хæлаф æмæ хæлынбос! Æмæ уæ алчи йæ ныхас æууилгæ кæнæд, æнæууылдæй-иу æй ма сæппарæд фæлæ.

Уокена уæддæр нæ басаст.

— Æз куыд æууилын мæ ныхас, алчи дæр афтæ æууилæд йæ ныхас, æндæр æй нæ хъæуы.

Дæрæнби бадт, уырдыгмæ каст йæ афтид къалостæм æмæ дзырдта, цыма йæ хъаст йæ къалостæн кодта, уый хуызæн:

— Æмæ мæ уды лæбырдтытæ фæцæуы, ацы хурхæтæнтæ куы 'рбаввахс ваййынц, уæд — фыдфынтыл та мæ 'фтаудзысты! Мæнæ ма, ома, хуыссынафон æрцыди æмæ æнæмæтæй æрхуыссон — куыд нæ мын амæлдзынæ! — Дæрæнби йæ ныхасæй æрлæууыд, йæ тъæпæн арм схаста æмæ йæ йæ цæстытыл бафæлдæхта. Арсагмæ афтæ фæзынди — скæуынмæ хъавы, Сысырбимæ дæр, æвæццæгæн, афтæ фæзынд — йæ лæдзæгыл схæцыд йæ дыууæ къухæй, зæхх дзы æрриуыгъта æмæ хъæрæй радзырдта дæлæмæ:

— Дæрæнби, уæ Дæрæнби!

Дæрæнби йæ къух æриста йæ цæстытæй.

— Уæдæ кæд нæ фестадтæн президент!

Æмæ цæхгæр фæсабыр и хæрисы бын, цыма рухсмæ бадтысты æмæ сæ рухс ахуыссыд. Цыма кæрæдзийы нал ауыдтой. Афтæ ахаста уыцы сабыр, ахаста, ахаста, стæй базмæлыдысты.

Фыццаг базмæлыди Дзыбылон, йæ цонг тынг адаргъ кодта Дæрæнбийы 'рдæм, цыма йæ йе 'фцæгготæй рацахсынмæ хъавыди, уый хуызæн, стæй дзурынмæ фæци:

— Мæнæ хицау чи вæййы, се 'ппæты хицау, уымæй зæгъыс, уымæй?

Дæрæнби йæм йе 'нкъард цæстытæ базылдта, дзурынмæ дæр цыдæр хъавыд, фæлæ Дзыбылон йæхæдæг фæразæй:

— Фыны бардуагæн нæ кувинæгтæ барст. Æвзæрæй дын мацæмæ рацæуæд, уыййеддæмæ цы гæнæн ис. Æмæ йæ кæд федтай?

— Фынай зæгъыс? — бафарста Дæрæнби.

— Фынай зæгъын, фынай.

— Æндæрæхсæв.

Уокена раст бадти 'мæ, дæле хæрисы лыстæг къалиутæ зæххыл куыд сабыр змæлыдысты, цыма йыл узæлгæ кодтой, уымæ æдзынæгæй каст. Стæй иу цыбыр пыррыкк фæкодта, йæ сæр ныттылдта.

— Президент! Хъалæй — хъарагъул, фынайæ — президент! Уый дын — митæ!

Дæрæнби иу æвæрæз каст бакодта Уокенамæ æмæ зæхмæ аздæхта йæ цæстытæ.

Мукки дæр цыдæр сдзурынмæ хъавыди, йæ былтæ дæр базмæлыдысты, фæлæ уæдмæ, йæ къухы цы тъæпæн сигарет уыд, уый схаста йæ былтæм æмæ æрсабыр сты йæ былтæ.

Уардан базмæлыд, йæ худ систа. Худы хъæбæр бынтæ йын тæлыйы хуызæн тымбыл фæд ныууагътой йæ урс сæрыхилыл. Уæд йæ къухтыл схæцыд æмæ сæ йæ сæры дыууæ фахсыл æруагъта.

Уокена Муккийы 'рдæм азылд æмæ хъæрæй бафарста:

— Æмæ ныр, цымæ, президент чи свæййы, уымæн та цæмæ рацæуы йæ фын?

Мукки йæ тамако йе 'взагæй йæ былты кæрон авæрдта — лæг загътаид: ныр ын афтæмæй нал аирвæздзæн Уокена, фæлæ уæдмæ Сысырби йæ къухыл схæцыд, иннæ къух иунæгæй аздади лæдзæджы къадзонийыл æмæ хъæрæй загъта:

— Стæй, стæй? Цы бадæ стæй?

— Цы бадæн. Бадтæн.

— Кæм бадтæ?

Иу стыр хатæны бадтæн. Иу стыр къæлæтджыны ныххаудтæн æмæ дзы сыстынæн ницуал хос ардтон. Афтæмæй сыстыныл мæ уд скъуыдтон — уæдæ хыйæ-бийæ куы ницы зыдтон уыцы куыстæн, уæд дзы куыд бадтаин!

Дарәнби әрләууынмә нә хъавыди, әнәуи фәләууыди, гыццыл фәләууыди әнәуи, хәрз гыццыл, фәлә Уокена йә разәй фәци:

— Гьомә зәрөнд куы бадә, уәд уый нәма базыдтай әмә, цас уәлдәр уа дә бынат, уыйас дзы кусын әнцөндәр у? Дә дәлдәртыл рахъәр кән, афтә дәр бакәнут, уфтә дәр бакәнут, дәхәдәг дәхи хъуыддагхуыз скән, дә фәлмән машинәйы бабад әмә уартә, физонджытә сәртәг цъыс-цъыс кәм кәнынц, чызджытә — цъәхснаг кәл-кәл, иу ахәм ранмә асхой. Иннәтә афтә нә кәнынц!..

Уокенайы ныхасмә йә сәр бирә фәтылдта фәйнәрдәм Дарәнби.

— Рахъәр кәнын дәр зонын хъәуы, мә хур акәнай, Уокена, хъуамә афтә рахъәр кәнай, әмә дәм фәстәмә куыд ничи бахъәр кәна. Уымәй уый зәгъынмә хъавын әмә, ләг цы куыст зона, уыцы куысты хъуамә куса, афтә у а царды 'гъдау. Әниу ма ныр царды әгъдаумә чи кәсы! Дә гуыбыны цъарыл бабыр, дә дәндагәй бахсын, дә сәрәй басәтт — әрмәст баирвәз уыцы сыгъдоны къәләтджынмә. Әрцахс әй әрмәст. Сфидаудзынә дзы, сбаддзынә дзы — уыдәтты мәт дзы нал и, әмә ныххылы-мылы и нә цард.

Арсаг касти Дарәнбимә. Куыд әм зынди, афтәмәй цыма бацыбәл и дзурынмә гыццылгай, әмә бадис кодта ләппу йәхи нымәр: әндәр әй ницы әндавы ацы хуыссәгхъәлдзәгәй, йә фын дзурыны йеддәмә?!

— Хетәджыстән, тынг раст зәгъыс, — Дарәнбийы 'рдәм ныззылди Мукки, — йә бон кәмән у, уый бырсы, йә бон кәмән нәу, уый ләсы.

Уым та йәхирдәм ахәцыд ныхасыл Уокена:

— Бирә хицауы къәләтджыны къуыртт нывәр — кәд пайдадәр нә уайд, уәд мә Хуыцау фесафәд.

— Каркән? — афарста Дзыбылон.

— Каркән уа, гогызән уа — цъиутә рауадзид әмә цы фәнды уәд.

— Цъиу хорз у! Гъәй, дә бонәй уай! — йә цәсгом барухс и Дзыбылонән. — Уынг цъиутәй куыд сфидауа, афтә әппындәр ницәмәй сфидаудзәни Хуыцауы бын.

— Иу дәр дзы нә фәмәнг уайд уыцы хъарм къәләтджыны, иу! — ноджы хъәрдәрәй загъта Уокена.

— Кæмæй нæ фæмæнг уайд, ома, иу, æйчытæй зæгтыс? — афарста Дзыбылон.

— Æйчытæй зæгтын, æйчытæй. Уæдæ хицæуттæ æнæуи дæр мæнг сты, — йæ к'уых та ауыг'тта Уокена.

— Лæджы ма дзурын бауадзут, иудзырдæй, йæ разæй-иу ма фæут, фæлæ, — йæ ныхас нæргæ рацыд Сысырбийæн фынджы сæрты, æмæ хæрисы фæлмæн дзыккутæ базмæлыдысты, сæ фæлмæн змæлдæй цыма цин бакодтой Сысырбийы ныхасыл, уый хуызæн. Стæй фæсабыр сты хæрисы даргъ дзыккутæ, æмæ Мукки мынæг х'æлæсæй бадзырдта Дæрæнбимæ:

— Уалæ хидых'усы нал кусыс?

— Кæм кусын уæдæ!

— Райкомы, нæ?

Дæрæнби йæм иу æнкъард каст бакодта æмæ арф ныууалæ-фыд. Æмæ уæд Уардан аздæхт Муккимæ.

— Хатыр бакæн, Мукки, фæлæ Уæрæсейы нæ цæрыс?

— Уый та дын цы хуызæн ныхас у?! — фестæлфыд Мукки.
— Уæдæ Америкы цæрын!

— Г'омæ, уæдæ, кæд Уæрæсейы цæрыс, уæд ма кæм и райком Уæрæсейы?!

— Гæррæтт, райком уыди уыцы уæладзыг хæдзары! Æз дзы цалдæр хатты уыдтæн — мæ хицау-иу мæм исты тыхтон авæрдтаид æмæ-иу заг'таид: мæнæ уый райкоммæ сдав æмæ йæ уымæ æмæ уымæ бадæтт.

Х'æуы зæхгæсæй куыста Мукки. Колхозы хуымтæ х'ах'х'æдта дзæг'æлцæуæг фосæй. Ардæм куы сæфтыдысты, горæтмæ, уæд æй чидæр сæхиуæттæй иу æфтауцмæ баппæрста, уартæ Терчы тæккæ был иу стыр æфтауцмæ, иу стыр хæдзары бын уыди æфтауц æмæ хæдзарæн йæхицæй ноджы стырдæр уыди. Æмæ дзы цы нæ уыд уыцы æфтауцы! Æмæ уым фæкуыста, цалынмæ кусынх'ом уыди, уæдмæ. Райсомæй-иу ссыди æмæ-иу изæрмæ не 'рынцад йе змæлынæй. Сихор дæр-иу уым бахордта. Уым-иу сылгоймæгтæй исчи йæхи февдæлон кодта æмæ-иу хæринаг акодта. Лæг зæг'ъа æмæ дзы нæ уыди! Æмæ-иу ын иу æфсæйнаг к'усы дзаг æркодтой хæринаг æмæ-иу æй хæрзхæрд бакодта Мукки.

— Уæд уыдысты райкомтæ, ныр нал сты.

— Куыд нал сты ныр?

— Фехæлдтой сæ.

— Цæмæн сæ фехæлдтой?

— Цæмæн, цæ, Дарвин афтæ куы расидти адæм, дам, маймулитæй равзæрддысты, уæд рæдигæ кодта — адæм маймулитæй нæ равзæрддысты, фæлæ адæмæн сæхицæй маймулитæ æвзæрын райдыдта. Гъемæ уыцы маймулитæ куы бабирæ сты, уæд бамидæг сты æмæ цард сфæлдæхтой. Афтæ йæ сфæлдæхтой æмæ йæ сæр бынмæ фæци, йæ къæхтæ — хæрдмæ. Райком дæр дзы нал ныууагътой æмæ обком дæр. Уымæн æмæ маймулиты райкомтæ æмæ обкомтæ ницæмæн хъæуы. Маймулиты хъæуы хъæд, сæ фæстæгтæ гомæй кæм хæссой, ахæм хъæд. Æндæр ницы хъæуы маймулиты.

— Гæр, уæдæ обком дæр нал и?

— Кæм ма и?

— ЦК дæр нал и?

— Нал и.

— Уæдæ ма цы и?

— Ницы.

Арсаг йæ цæсты тигъæй касти Дæрæнбимæ æмæ йын тæригъæд кодта. Уый хуызæн никауыл фæзындысты ацы цардивæнтæ. Æмæ дис кодта — цæмæн ыл афтæ тынг фæзындаиккой? Кусгæ райкомы кодта. Дуаргæсæй дзы куыста. Фæлæ йæм бакæс — цæй дуаргæс æмæ цæй цыдæр! Йæ дарæс — нывыл, йæ акъахдзæф — фидар, йæ цæстæнгас — рухс. Уæдæ-иу кæрты исты змæлд уыдаид æмæ-иу Дæрæнби бынаты разынд — сулæфыдысты-иу лæгтæ. Æмæ цы нæ куыст зыдта нæ ирон змæлдтыты, цæмæ дзы нæ арæхсти! Стæй цæхгæр æрхауди. Мæнæ цыма аргъауы уæйыг уыди æмæ йæ уд, йæ тых æмæ йæ ныфсы бæлæттæ уым искуы æмбæхст уыдысты райкомы. Стæй йын сæ цыма ссардтой, райком чи хæлдта, уыдон æмæ ма йын æрмæст йæ уды бæлон ныууагътой удагасæй, иннæ бæлæттæн сæ къубæлттæ сыскъуыдтой.

Йæ пенси исын афон дæр уæдмæ æркуырдат, райком куы хæлдтой, уыцы рæстæгмæ. Йæ зæрды уыцы агъуысты тæфтыл ацæуын нал уыди. Фæлæ гыццыл рауад йæ пенси, хæрз гыццыл æмæ уæд æрсабыр и. Ныллæуыди та йæ бынаты. Ныр дзы раздæры æгъдауттæн сæ кой дæр нал уыди. Агъуыст æдде дæр фендæргъуызæттæ и — бахизæны дуары фæрстæм цы сырх фыстытæ уыд, уыдон раппæрстой æмæ йын йæ сæрмæ дуарæн бæрзонд æрцауыгътой æртæ урс хъærнывы “З.М.О.” Цы амоньнц,

уый Дæрæнби нæ зыдта. Стæй йæм чи цыди агъуыстмæ, уыдонæй дæр æй бирæтæ нæ зыдтой, æмæ сæ хъæугæ дæр ницæмæн кодта йæ зонын. Хонгæ дæр æй фылдæр райком кодтой нырма.

— Мæнæй æндæр дзы ницæй тыххæй баззадаид, — тынг æнкъардæй загъта Дæрæнби, — фæлæ пенси — кадавар, куыст — маргъы 'хсырæй стæмдæр. Ацу 'мæ дæ сæр къултыл хой.

— Куыст! — загъта Уардан, цыма искæмæн “цæр!” загъта, уый хуызæн.

— Куыст! — загъта Уокена дæр, æмæ фæлæууыд, цыма истæуыл фæхæцыд йæ ныхас, уыйау. Чысыл алаууыд афтæ, фæйнæрдæм мæсты дзагъултæ акодта. — Кæм и куыст?! Дык-каг хатт райгуырын æнцондæр у ныры дуджы куыст ссарынай. Уалæ мын Ирыхъæуы иу æрдхорд ис æмæ афæдз цæуы, æнæхъæн афæдз йæ мады 'фсымæрмæ. Уый министри хæдивæг у, йæ мады 'фсымæр, æмæ йын абон-асом кæны. Ныр а ме 'рдхорд чи у, уый сихсыди, хæстыл зилы. Æз дæр æм фæкæсын, фæлæ уый бæрц кæм амоны мæ къух мæнæн дæр.

— Æмæ дзы цы куыст агуры а де 'рдхорд йæ мадыфсымæрæй? — бафарста Уардан.

— Бынтон куыст дæр дзы нæ агуры. Плаугæнæг у ме 'рдхорд. Далæ таджиктæм ссæдз азæй фылдæр фæцард. Ныр плау кæны, плау æмæ йын дæ къухы æлгътæ йемæ ахæрдзынæ. Æмæ, дам, мæ иу базары кæрон иу къуым куы уайд, уæд, дам, дзы плау кæнин æмæ, дам, адæмæн дæр хорз, мæхицæн дæр, дам, мæ армы капекк заид.

— Плау хорз хæринаг у — гъæй дæ бонæй уай. Плау бырц æмæ хъæдындзæй æххæст куы уа, уæд уымæй хуыздæр лæг йæ дзыхы цы акæндзæн! — дзурынай банцад, уæддæр ма йæ сæр лæгъстæгæнæджы тылд кодта фæйнæрдæм Дзыбылон.

— Æмæ ницы уыдаид ацы куыстæн дæр. Æндæр мацы, фæлæ дзы лæг йæ капечытæ афоныл уæддæр исы. Æмæ ма кæм исы афоныл лæг йæ мызд! Кæм сæнæй фидын байдыдтой мызд, кæм сын мидæггаг хæдæттæ-йедтæ дæттынц. Дæлæ сын фæндыргæнæн фабричы хицау Джабраил та фæндыртæй бафыста се 'хсæз мæйы мызд йæ кусджытæн. Кæмæ сæ æртындæс фæндыры æрхауд, кæмæ — æвддæс.

— Хæрзаг хъихъыридон фесты сæ хæдзæрттæ! — бахудти Уокена.

— Дурынвидар паддзахад уыд æмæ йæ фехæлдтой, уæддæр, дам, хæлгæ кодта, базæронд, дам, и. Цыма цухъхъа уыди, кæнæ

уайлаг нымæт. Паддзахад базæронд уа, уый никуы фехъуыстон, — æнкъардæй загъта Дæрæнби.

— Алæ, уæд зæрондмæ ма фæцæрæнт сæ ахсджиæгтæ, уый кæй дзыхæй схауди, уыдонæн. — Цыма йын рагæй цæттæ уыд уыцы æлгъыст, уыйау æй æнæкъæрццæй загъта Дзыбылон.

— Ныр, дам, ног паддзахад аразæм æмæ сæ цыдæр хайрæджытæ æвзæрстытыл бафтыдтой.

— Уæдæ, уæдæ! — æнæнхъæлæджы хъæрæй загъта Уардан æмæ йæм иннæтæ кæсыныл фесты. — Уæ дуне чи сфæлдыста, уыцы Хуыцау, ды лæгæн мацы кæн! Иуты нæма фæвæййынц æвзæрст æмæ иннæты æвзæрыныл ныллæууынц.

Æмæ та бахудти Уокена — ацы хатт мæсты бахудт уыди йæ бахудт.

— Уæд-иу фондзасонтæ арæзтам, æмæ-иу æгас дунейыл нæрыди нæ куысты хъæр. Ныр та æвзæрстытыл бадæм. Иу æвзæрстытæй нæма схицæн вæййæм æмæ иннæтыл сифтындзæм нæхи. Найæ кæй суадзай, уыцы фосы фæззыгæнд кæныныл куыд сифтындзай.

— Æмæ ды хурхæтæнты кой кодтай, Дæрæнби, æрдæбон, — ныхасыл фæстæмæ йæхимæ ахæцыд Уардан, — фæлæ æз цардхæтæнтæй тæрсын байдыдтон, кæд ныл цардхæтæнтæ ралæууыдысты. Уæдæ ма искуы ахæм фыдæбон æмæ тæфæбонны рæстæг скодта! Лæг ма райсом йæ уатæй рабада, уымæ йæ йæ къах нал фæхæссы — цы фыдбылызы хабар та йæм æрбадзурдысты! Кæм та цы срамыгъдæуыди дысон? Кæй та сæ кæм афæлдæхта уыцы æххуырsgæ лæгмар? Уый та нын æххуырsgæ лæгмар, нæ бонæй уæм! Æххуырsgæ мæсыгамайæг фехъуыстон, æххуырsgæ куыройаразæг федтон, æххуырsgæ фыййау вæййы, фæлæ æххуырsgæ лæгмары кой никуы фехъуыстон айбæрц фæцардтæн æмæ. Ныр бæз-бæз кæнынц. Ацы демократтæ чисты — уанæ демократи фæуæд сæ хæдзæрттæ, уыдон кæдæм баирвæзынц, уым байдзаг вæййы лæгмарæй. Сæхимæ сын куы фездæхиккой, уæд бæргæ хорз уайд. Æмæ сын уымæй дæр цъæх нæ хæссы. Бауадз сæ! — Уардан æрлæууыд йæ ныхасæй, уæддæр ма-иу йæ сæр æртхыирæнгæнджы тылд бакодта, æгæр раджы кæй баиргъæвынц, уыцы хылгæнæг дæр ма афтæ батил-батил фæкæны йæ сæр, кæмæй йæ баиргъæвтой, уымæ.

Дæрæнби арф ныууæфыд, йæ фæсонтæ уæлæмæ ссыдысты 'мæ уайтагъд фæстæмæ здæхынмæ фесты.

— Мидамæ чи цæуа, уый, кæй агуры, уымæй афæрс. Кæм бады, уый йын ацамон. Æддæмæ чи цæуа, уый уадз æмæ цæуа! Фæлæ ацы фыдгæнджытæ сарæх сты. Исчи сæ исты хæлæнхос куы бахæсса йемæ, искуы йæ куы фæуадза, стæй куы схæца хæлæнхос, куы ныггуыпп кæна æмæ агъуысты къултæ фæйнардæм куы фæхæсса, уæд туг нæ уары мæгуыр лæджы хæдзарыл?! Æмæ сæ къухты куы хæссиккой уыцы хæлæнхос, уæд бæргæ! Фæлæ йæ сæ астæутыл бæттынц, сæ дæлармтты йæ 'мбæхсынц, сæ тæртты йæ тъыссынц. Уымæй дæр æй æрмæст нæлгоймæгтæ куы хæссиккой, фæлæ сылыстæг сарæх се 'хсæн. Æмæ искæй сылгоймаджы куыд бауромдзынæ дуаргæрон æмæ йын дæ къухтæ йæ тæртты куыд атъысдзынæ, кæнæ йæ дæлармтты. — Йæ фæстаг ныхæстæ тагъд-тагъд адзырдта Дæрæнби æмæ йæ хуыссæгхæлдзæг цæстытæ лæгтыл æрзылдта, стæй сæ Дзыбылонмæ фездæхта. — Ды бахатыр кæн, Дзыбылон. Фæлæ уæдмæ Сысырби алыг кодта:

— Цæй къух тъыссæн и искæй сылгоймаджы тæртты! Æрра дæ! Уæд Дзыбылон дæр йæ сæр бакъултæ кодта.

— Ацæргæ сылгоймаг куы уа, мæнæ мæ карæн, уæд ма йын, чи зоны, уыйас ницы у, фæлæ чызг ус куы уа, уæд ын кæм и йæ тæрттæм æвналæн, кæ, мæ уд?!

Арсаг лæууыд. Йæ лæуд æм хорз нæ касти. Фæлæ куы 'рбацыди, уæд не 'рбадти æмæ ма ныр куыд бараст уа бандонмæ æмæ куыд æрбада! Куы 'рбахызт, уæд куы 'рбадтаид. Уæртæ Уокенайы дæле дунейы бынат, уым куы 'рбадтаид. Фæлæ дзы не 'рбадти 'мæ. Æнæуи йæм цыдæрхуызон зынди сæ бадт дæр, сæ ныхас дæр. Цыма цыдæр сусæгвæнд кæнынмæ хъавыдысты æмæ йæ сæ кæрæдзийæн дæр дзæбæх нæма хъæр кодтой. Уый худæг уыд, фæлæ йæ уый разæнгард кодта лæууынмæ дæр, хъусынмæ дæр. Уæддæр та-иу куы фæсабыр хæрисы бын, уæд та-иу фæфæнд кодта — фæзила фæстæмæ, хæрисы къалиутыл фæхæца æмæ ахиза æддæмæ. Уалæ йæ кусинагтæ стъолы уалæ хуртуанæй ныууагъта! Фæлæ та-иу сæ уæдмæ исчи райдыдта дзырын, æмæ та-иу нал фæзылд фæстæмæ.

Уæд базмæлыд Сысырби.

— Иу хъæу, дам, ис кæмдæр æмæ, дам, сæм уазæг куы 'рхауы, уæд, дам, æй цалынмæ кæрдойæ нæ бафсадой, уæдмæ, дам, ын йæ размæ хæринаг нæ хæссынц. Уыйау дын мах дæ фынмæ æнхæлмæ кæсæм, Дæрæнби, ды нæ æндæр ныхæстыл дарыс, иу дзырдæй.

Куыддæр Сысырби уыцы ныхæстæ загъта, афтæ ауыдта Арсаг хæрисы лыстæг къалиуты 'хсæнты — уалæ сæ рудзынгæмбæрзæнтыл фæйнæрдæм ахæцыд Авари, рудзынгæй йæхи радардта æмæ иуæрдæм дæр акасти, иннæрдæм дæр. Бæрæг уыд: Дзыбылоны агуырдатæ. Йæ цæст ыл куы нукуы æрхæцыд, уæд раст алæууыд æмæ рудзынгæмбæрзæнтæ масты риуыгъд ракодта сæ бынæттæм. Æмæ та аздæхти йæ фынмæ Дæрæнби.

— Бадын æмæ рафæнд-бафæнд кæнын, афтæ галы богъау иу хъæр рацыди мæ сæрты. Хъæр ахæм хъæр уыд, æмæ йæ фыр-суццайæ судзгæ æмæ араугæ кодта. Ныр мæм зонгæ хъæры хуызæн дæр кæсы, зонгæ хъæры хуызæн дæр мæм нæ кæсы. Уæддæр æм хъусын æмæ мæ йæ фæдыл сайы, сайы мæ йæ фæдыл æмæ мæ нæхимæ балæууын кодта — далæ Мæнтæгджыны. Уым ма мын æй цы зонын хъуыд — нæ хъомгæсы хъæр, Армандойы. Хæсты фæстæ нæм æрæфтыд кæцæйдæр. Иунæг уыд, зыбыты иунæг æмæ хъомгæс ныллæууыд хъæуы хъомæн. Æнахуыр лæг уыди — хъæргæнаг æмæ æлгъитаг. Бакастæй — мастыхуыз. Æнауи — стыр æмæ цæсты ахæдыдта уыцы мастыгхуызæй. Изæры-иу стурты фæдыл куы æрцæйцыд хъæуы уынты, уæд цыма хæстæй æрыздæхт, уый хуызæн-иу зынд. Стуртæй-иу исчи кæнæ иуварс фæзылд, кæнæ-иу йе 'мбалы басхуыста — йæ хъæр æмæ-иу йæ загъдæй нал æнцæди Армандо.

— Сабыр ацу, бирæгъты холы дæ Хуыцау фæкæна! — Æмæ-иу æм уырдыгæй уырдæм бавзыстытæ кодта, йæ къухы цы даргъ лæдзæг хаста, уымæй. Кæд-иу æм хæстæг фæци стур, уæд-иу ыл уадзгæ дæр æркодта йæ лæдзæг, æмæ-иу уæд йе 'лгъыст дæр карздæр уыди:

— Судзаджы мардæн хаст фæу!

Устытæ-иу хæдзæртты къултæм лæууыдысты æмæ-иу æм уырдыгæй кастысты. Исчи сæ йæ истæмæй афæрса, уымæ йæм нæ уандыдысты. Сывæллæттæ дзы тæрсын кодтой. Искæмæн йæ сывæллон истæуыл кæуы, уæд-иу æм бартхъирæн кодта, фæлæуу, фæлæуу, уæлæ уал изæры Армандо æрцæуа æмæ дæ ууыл сардауон. Сывæллон-иу хъыпп-сыпп нал скодта.

Ныр дæр лæууыди Армандо хъомæздæхæн лæзгъæры сæр, æрвыл райсом дæр-иу кæм лæууыди, уым. Йæ даргъ лæдзæг мæм тылдта æмæ мыл хъæр кодта, хъомтæм-иу куыд тылдта йæ лæдзæг æмæ-иу уыдоныл куыд хъæр кодта, афтæ:

— Иуран æрбад, мауал рафт-бафт кæн æмæ æркус, сыгъд

дыл ссæуа! Иннæтæй дæр йæ бикъ йæ риуы фæйнагыл никамæн æрзайы, алкамæн дæр йæ ронбастыл æрзайы йæ бикъ!

Хъæр ма уæнгты ахызт, æмæ дзы кæрæдзийыл фæхæцыдысты ма уæнгтæ. Ма зæрдæйы дæр мын цыдæр ныфс бауагъта. — Дæрæнби та цыма æрлæууынвæнд кодта, йæ къалостæм нывнæлдта йæ къæхтæй, атыста сæ йæ къæхтæ æмæ сыл размæ рахæцыд. Фæлæ раст уæд базмæлыд Сысырби дæр.

— Стæй, стæй? Æндæр ницуал бамбæрстай уæ хъомгæсы хъæрæй. Хуымæтæджы хъæр кодта, цы?!

— Куыд нæ дзы фехъуыстон!

— Цы, дам, иу дзырдæй?

— Цы, дам, цы, ныр, дам, ды дæр фыййау дæ, фæлæ, дам, æй зон. Æмæ, дам, дæ ис-бисæн йæхи дæр хъуамæ хизай æмæ йæ хиз дæр.

— Дæ ис-бисæн, дам, йæхи дæр хъуамæ хизай æмæ йæ хиз дæр, — иугай загъта уыцы дзырдтæ Сысырби дæр, цыма сæ нымайгæ кодта, уыйау. — Хъæбæр æнахуыр ныхæстæ кодта уæ хъомгæс.

— Уæдæ! Æз дæр сын уæд ницы бамбæрстон, уый фæстæ мæм бахъарыдысты.

Уардан бадти. Йæ разы йæ худыл цы цалдæр æгъуыз сыфтæры æрхауд хæрисæй, уыдонмæ æнкъардæй каст, æрæджиау базмæлыдысты йæ былтæ, цыма сæхигъæдæй базмæлыдысты, уый хуызæн.

— Æнæ бахизгæ йын фæуой йæ хиз, афтæ дзы куы чъеппытæ кæной фæйнæрдывгæй, уæд!

Уарданы ныхас сæ баввахсдæр кодта, Мæнтæгджыны хъомгæс цæуыл хъæр кодта, уымæ. Чи сæ йæ сæр иуæрдæм батылдта, чи — иннæрдæм. Уæд Уокена загъта:

— Уый, мæнæ дæ лыстæнæн йæ нывæрзæн дæр искæй куыд схуыссын кæнай æмæ йæ дæлфæдтæм дæр, афтæ у. Дæхицæн дзы бынат куыд нæуал уа æмæ сæ астæу дзуццæджы бадгæйæ куыд баззайай.

Уардан йæ сæрыл бæрзонд схæцыд, йæ цæстытæ бацъынд кодта æмæ Арсагмæ дæсныйы хуызæн фæзынд, бирæ кæй фæфарстой, йæ разы бирæ фæрсæггæгтæ кæмæн фæвардтой, бирæ рæстытæ чи фæдзырдта, ахæм дæсныйы хуызæн. Дзурын дæр афтæ цъындцæстæй райдыдта:

— Æмæ нæ хиз кадавармæ цæуы, нæ ис-бис — куынагмæ.

Уо Хуыцау, уымæ нæ куыд нæ 'вдæлы не 'рвылбоны загътабагътайæ! — Уым йæ цæстыты уæлтфыфæлттæ хъилæй аздадысты Уарданæн. — Фæдис куыд нæ ныхххæр кæнæм æмæ нæ кæрæдзийы дуæрттæ куыд нæ ныхххойæм! Уæдæ хæдзар аразын дæр хъæуы, куыд нæ хъæуы! Хуым кæнын дæр хъæуы, фæлæ хæдзары цæрæг куынæуал уа, хуымы хил — хæрæг, ууыл куыд нæ ахъуыды кæнæм, ууыл! Ай дæ цæстыты раз дæ адæм тайой æмæ руайой, æмæ афтæ ма зæгъай — алæ-ма! Чъылдымыздæхтæй бадай дæ адæммæ æмæ дæхицæн хъарм кæрдзынтæ хæрай!

Дзыбылонæн йæ цъæх цæстытæ айтынг сты, афтæмæй касти Уарданмæ æмæ, уый куыддæр фæлæууыд, афтæ йæ сæр аракъул-бакъул кодта йæ уæхсчытыл, цыма марды уæлхъус бадти æмæ бахъарæг кæнын уый рад æрцыди, уый хуызæн, стæй даргъ ауагъта йæ ныхас:

— Гъæ, иуæй иумæ фæцæуой, мæ иунæджы мын судзгæ æлгыст кæй цæст бауарзы, уый бинонтæ! Уæдæ иу хæхбæсты уынгтæ лæзгъæры хуырау се 'дзаг куы уыдысты сывæллæттæй, уæд ныл ам цы дудгæ бон ныккодта, цы! Уæдæ мацы сахъат уай, мацы хъуаг уай; афтæмæй чындзы ацæуай, адæм дыл фæаллай-биллай кæной æмæ сæм иу тæригъæддаг равдисай — иунæг тæригъæддаг у, уæдæ цию! — стæй дæхицæн сбдай! Уый æппæт адæмæй дæр ма фæфсæрмы кæнай æмæ сын сæ цин фæлгъуыды фæкæнай!

Уым Мукки дæр базмæлыд йæ сабыр змæлдæй.

— Дыууæйæ — иу, иннæ дыууæйæ дæр — иу. Уый далæ дæллагхъæуккаг картофкъахæджы хабары хуызæн куы у. Уый дæр картоф къахта æмæ-иу æй чи афарста, куыд æрзад дæ картоф, Дамыцци, уымæ-иу радзырдта кауы сæрты: ницы йын у, астæуккаг картоф у. Дыууæ голладжы кæм ныссагътон, уым иу голлаг скъахын.

Муккийы былтæ бахудызмæл сты, фæлæ иннæтæ уыцы уæнгуагъдæй куы бадтысты, уæд уымæн дæр æрсабыр сты йæ былтæ.

— Уый худын нæу, нæ, — аздæхт Муккимæ Дзыбылон, — уый худинаг у æмæ кæуинаг. Дæ сылыстæг цæуæт мауал кæна! Уый мыггагыскъуыд хуыйны, æндæр ницы хуыйны уый.

Æмæ 'рсабыр сты лæгтæ, цыма, Дзыбылон уыцы ныхас кæд зæгъдзæн, уымæ æнхъæлмæ кастысты. Уæддæр æрæджиау Дæрәнби сфæрæзта:

— Кæд сæм хуыздæр зонд æрцæуид, æндæр сын нæ бон ницы у.

— Æмæ ма æниу тасгæ æркæндзысты цæуæт кæнынмæ. Уыцы схæлзæнг æмæ æлвæстартæнтæй рауай-бауай сахуыр сты 'мæ!

— Уый æвæдза тасгæ æркæниккой, йæ худмæ сæвнæлдта Дæрæнби — зæронд хызбыд тегла худ, систа йæ æмæ йæ фæстæмæ æркодта йæ сæрыл. — Афтæ æртасиккой, æмæ лæг зæгъид — ай циу! Уæдæ ма сын æхца рауадзид нæ хицауад, уартæ хæсты размæ куыд уагътой æхца бирæ сывæллæтты хицæуттæн, афтæ, кæддæра æгæрдæр не 'ртасиккой. Сылгоймаджы æхца куыд æртасын кæна, афтæ йæ æппындæр ницы æртасын кæндзæн.

Сысырби йæ бынаты базмæлыд, рабадæгау кодта, стæй фæстæмæ сындæг æруагъта йæхи.

— Диссаг та куыд нæ у, стыр диссаг! Уæд æнтысти падзахадæй æхца сывæллонджын хæдзæрттæн, уыцы уæззау заманы, ныр дзы не 'нтысы.

— Ныр ахæм кæфхъуындæртæ 'рбадти æхца ратæдзæнтыл! — иу каст фæкодта Сысырбимæ Уокена.

— Стæй уæддæр цы бадæ? — аздæхти та Дæрæнбимæ Сысырби.

— Цы бадæн! Бадтæн, бадтæн æмæ фæндтæ кæнын байдыдтон — цыдæр ныфс мæ бацыди нæ суцца хъомгæсы хъæрæй. Цыма асæй стырдæр фæдæн, карæй — æрыгондæр, тыхæй — тыхджындæр. Æмæ уым уыцы къæлæтджыны бадтæн, афтæмæй алыг кодтон: къазнайæ райдайон! Æддагон къухтæй бахизон къазна. Авд дуары йыл сæхгæндзынæн æмæ йын авд гуыдыры сæвæрдзынæн йæ авд дуарыл — дзурын мæхицæн. — Авд джебогъджын салдаты йын слæууын кæндзынæн йæ разы, стæй ма йæм кæд уæддæр исчи фæныхила искауылты, уæд ын йæ былтæ бакъуырдызынæн, афтæ йын сæ бакъуырдызынæн, æмæ сæ сырх куыд æркæла йæ былтæн. Ныр йæ былты сырх никæмæнуал калындæ, афтæмæй арæх фæхъæуы, тынг арæх фæхъæуы былты сырх æркалын.

— Æмæ, дам, фын нæ цæуы,— бацин кодта Мукки, — комкоммæ ацы ныхасмæ æвзæр куы рацыди Дæрæнбийы фын! Æццæй, Дæрæнби, ацы ныхасмæ нæ рацыди дæ фын?

— Рацыди, цæмæннæ рацыди.

— Æз ахуыргæнæг уыдтæн, æндæр ницы уыдтæн æмæ

йæ æз куы æмбарын — абоны бонæй цæрæн нæй. Абон физонæг бахæрдзастæм æви картоф, уый ныл сомыбон афтæ нæ зындзæн, æмæ ныл сомыбон тынг цы зындзæн, абон нæ уый кой кæнын хъæуы. Уый бакæнын куы нæ сарæхсæм, уæд сæфт дæр — сæфт æмæ мах дæр — сæфт. Абон нæ тых саразын хъæуы уымæ, цæмæй нæм бирæ кæстæртæ гуыра æмæ нывыл хъомыл цæуой. Уый у, нæ разы цы хæстæ лæууы, уыдонæн сæ тæккæ ахъаззагдæр æмæ сæ тæккæ раззагдæр. Кæд уый нæ къухы бафта, уæд нæ сом арæзт у, æмæ адамау адæм сомæй цæрынц, абонæй нæ фæлæ.

Уарданы ныхæсты фæстæ иу-цъус хъусæй абадтысты, стæй та уæззаугай райдыдта Дæрæнби:

— Ныр бадын, æмæ та мыл æрбауылæн кæны уыцы уæззау хъæр æмæ та мæ иуварс ахæссы уыцы стыр къæлæтджыны: — Дæуæн зындæр у мæнæй, ай-гъайдæр. — Дæуæн алысы сты дæ фос. Кæм дæ сыл къамбец куырмæ цæуын æрымысдзæн, кæм дæ уæнгуйтæй искæй сыкъайæ хæцын æрфæнддзæн, кæм дæ фырытæй искæцы къæбæрыл ахуыр уыдзæн æмæ къæбæр агурдзæн. Фæлæ лæдзæг дар, фидар лæдзæг дар, даргъ лæдзæг. — Ноджыдæр ма дзырдта цыдæртæ. Фæлæ куыддæр фырыты кой скодта, афтæ мæм нал æрбайхъуыст йæ ныхас — мæ хъуыдытæ Тебызæйырда æуылæн кодтой. Сымах дæр ын хъуыстаиккат йæ ном. Мæнæ нын ай размæ цы президент уыди, уымæн цыдæр бавæйыд. Ныр æй æвзардзысты, уый куы базыдта, уæд ын йæхи фембал кодта, а йæ хæстæгæн. Уый та сæм æгъдау и — хъуамæ сæхи фембал кæной, кæй æвзарой, уымæн иннæтæ. Хæхты ма куы цардыстæм, уæд-иу бирæгътæ дæр афтæ кодтой. Зымæгон æхсæв-иу хъæумæ 'рхъуызыдысты æмæ-иу искæй куыдзæн сæхицæй æмбæлттæ ацарæзтой. Ома, мах дæр куыйтæ стæм æмæ, ома, иумæ ахъазæм, ома. Афтæмæй-иу æй хъазгæ-хъазгæ хъæуæй иуварс асайдтой, уым-иу ыл сæхи ныццавтой, æмæ ма-иу ын райсом йæ хицау йæ хъуыны пискъуылтæ ссардта миты уæлæ. Гъо, æмæ, дам, ныр — бынæттæ, дзæбæх бынæттæ, дам, ныр. Мах, дам, дæ командыйæ стæм. Цыма дзы цæмæн бахъуыд команды! Лæг йæ мæгуыр хъæлæс дæтты — бауадз æмæ йæ ратта, цы ма йæ раиваз-баиваз кæныс, фыд дыл æрцæуа!

Уым мæхи нал баурæдтон æмæ стъол куы æртъæпп кæнин тымбыл къухæй. Æз сæ фæкоманды кæндзынæн, кæд сæ искæй æрбадæнты мæ къах нæ аззайа!

Тебызæйы йæхæдæг дæр хорз зыдта Арсаг. æмæ йæ æниу чи нæ зыдта! Йæ кой йын кæм нæ ракодтаиккой!

Бынат ын радта президент, уæдæ йын цы кодтаид! Фæлæ йын æгæр стыр бынат лæвæрд фæци. Мæнæ сывæллоныл стыр сауарæзт хъама куыд бабæттай, æмæ ууыл куыд фидауа уыцы хъама, афтæ йыл фидыдта йæ куыст. Президент æй æмбæрста æмæ-иу скъæмдзæстыг, йæ фындзы рагъыл-иу хиды цæппузыртæ абадт, æмæ ма-иу сæ асæрфа, уымæ дæр-иу нал арæхст. Ныр мæнæ исты бæрнон рæстæг æрцауы, президенты адæмы раз ралæууын кæм хъæудзæн, ахæм рæстæг, уæд-иу æй систа, адæм ын æй йæ цæстмæ куыд нæ дарой, афтæ. Газеты-иу ныффыстой, уыцы 'мæ уыцы лæг ист æрцыди уыцы 'мæ уыцы куыстæй. Стæй та-иу æй фæстæмæ сæвæрдта, йæ бæрнон рæстæг-иу куы ахицæн и, уæд. æмæ та-иу газеты дæр ныффыстой, уыцы 'мæ уыцы лæг æвæрд æрцыди уыцы 'мæ уыцы куысты. Йæ къам дæр ма иу ын рауагътой газеты. Университеты-иу кæрæдзимæ тылдтой газет, худæгæй-иу къæцæлтæ кодтой.

Уый та-иу бадти йе стыр бынаты, Тебызæ æмæ йæ йæ бынатæй цал хатт систа президент æмæ йæ дзы цал хатты сæвæрдта 'фæстæмæ, уал бохъхъыры æруагъта. Дæрәнби та йæ ныхас фæсабыр кодта, бæх æд хосы уæрдон кулдуары размæ куы фæцæйхæццæ кæна, уæд уый куыд фæсабыр кæны йæ цыд, афтæ. Фæлæ йæм уæдмæ, цал уыдысты, уалæй сæ цæсгæмттæ ма базилой — ома, уыцы Дæрәнби та йæ ныхас фæсабыр кодта, фæлæ йæм уæд, цал уыдысты уалæй сæ цæсгæмттæ ма базилой? — ома, уыцы æрлæуу-æрлæуу-ма ныууадз, фæлæ дзургæ кæн. Нырма хæццæ дæр куы нæ бадæ дæ фынмæ, уæд дын уыдон цы хуызæн æрлæуу-æрлæуу сты!

Раст уыцы рæстæджы Авари куы рахъæр кæнид сæ рудзынгæй:

— Æцци, кæм дæ?!

Дзыбылон йæ цæстытæ Арсагмæ фæцарæзта — цыдæр тæгæл цъæх уыдысты йæ цæстытæ, сæ цъæх иннæрдæм агæпп кодта Арсаджы.

— Акæс-ма, кæддæра мæ цы кæны.

Арсаг йæ сæр къалиуты 'хсæнты адардта, къалиутæ дзыккутау æрәнцадысты йæ уæхсчытыл.

— Цы, дам, мæ кæныс?

— Мæнæ, зæгъ, дæм чидæр тилифонæй дзуры.

— Фæстæдæр-иу мæм æрбадзурæд. Мæнæ мæ къах бахуыссыд æмæ счепсчепгæнгæ куыд ацæуон?!

Арсæг Аваримæ Дзыбылоны ныхæстæ куы сдзырдта, уæд дæр ма иу-цасдæр аздади Авари рудзынджы дæлвæйнагыл æнцойгæнгæйæ, стæй раст слæууыд, æмæ-йæ рудзынгæмбæрзæнтæ сæ фæстæ амбæхстой. Æмæ аздæхти Дзыбылон Дæрæнбимæ:

— Ныр дæ цæмæй афæрсон — ам, нæхирдыгон нæ уыди уæ хъомгæс? Йæ ном цыдæр æнахуыр уыд. Цы йæ схуыдтай?

— Армандо. Нæ уыди нæхирдыгон. æндæр кæцондæр уыди.

— Æмæ не 'взаг зыдта? Кæд нæ зыдта не 'взаг, уæд ыл афтæмæй куыд баууæндыдыстут æгас хъæуы хъом?

— Зыдта.

— Дзæбæх зыдта?

— Æмбаргæ дзæбæх кодта, дзурынмæ мæнæ хорз нæ арæхсти. Цæмæн ма аздæхти Мæнтæгджыны хъомгæсмæ Дзыбылон — ацу 'мæ йæ базон! Кæд Авари кæй рахъæр кодта сæ рудзынгæй, уый тыххæй, ома, ныхæсты бын фæуа æмæ лæгтæм макуыцæйуал разына, Авари йæм рахъæр кодта, уый.

Æмæ йæм уым йæхи фæтызмæг кодта Дзыбылонмæ Уокена:

— Дæ мæрдты хатыр дæр бакæн, Дзыбылон, æмæ дæ удыгæсты хатыр дæр, фæлæ æвзаг дзæбæх уалæ нæ фысджытæ 'мæ нæ артисттæ куы нæуал зонынц, уæд дын Мæнтæгджыны æрцæуæг хъомгæс хæйрæг фестæди! Дзæбæх! — Муккимæ бакаст. Мукки тамако дымдта æмæ йын йæ фæздæг йæ тæнæг былтæй, дон куыройы донмарæны куыд æмраст рацæйцæуы, афтæ æмраст уагъта æмæ йæ фæстæ касты фæздæгæн æнкъардæй. — Ай диссаг нæу, уæдæ ма диссагыл сыкъатæ вæййы,— цыма Мукки афтæ сабыр кæй дымдта йæ тамако, уый йæм хъыг фæкаст, уый схъиуд фæкодта æнæнхъæладжы Уокена æмæ йæ къухтæ кæрæдзийыл æркъуырда. — Ис æвзагæй искæй æвзагыл бафтау дæ сæр! Дæ мады гуыбынæй цы 'взаг рахастай, ууыл дæ къух сисай! Æмæ ма уалæ халæттæ дæр сæхи æвзагыл куы хъуахъхъ кæнынц, уæд мах цы стæм, цы хуызæн къæдзилджын адæм стæм мах!

Уым Уардан йе 'ргом Уокенамæ аздæхта.

— Уый дæр ма — гъо! Схъуахъхъ кæнæд искæй æвзагыл. Иууыл мардæрцыд уый у æмæ йæ хæццæ кæй кæнæм искæй æвзæгтимæ. Хæрзбыны бын æй уымæй кæнæм. Мæнæ де 'хсæст

сырх мæнæу, де стырбонмæ кæй æрцæттæ кодтай, уымæ куыд бавдæлай æмæ йыл цъæмæлтæ куыд бакалай, стæй дæ зонгуытыл куыд æрлæууай æмæ йыл сæ хæццæ кæнын куыд райдайай, æмæ йыл куыд нæуал æфсæдай цъæмæлтæ хæццæ кæнынæй. Уæ мæ дунескæнæ! Мæнæ Хуыцауы къах куыд æргæвдæм, мæнæ нæ дзуæрттæ куыд фæкъахтам! Æмæ, дам, паддзахадон æвзаг, фыццаг паддзахадон æвзаг, дам.

— Алæ, уæд паддзахауыгъды фæуæнт уый зæгъджытæ! — æнахуыр разæнгард æмæ хъæрæй загъта Дзыбылон æмæ йæ тæнæг фындз сфурттытæ кодта.

— Иу та йын бæрæгбон куы сарæзтам, сæндидза, дам.

— Æнæ сæндидзгæ фæуа, афтæ йын афæдз иухатт куы арæм йæ ном, уæд! — фæкъæпп та кодта ныхасмæ Уокена. — Уæд нæ мæрдтæ дæр рабаддзысты, уыдоны нæмттæ дæр ссарæм афæдзæй-афæдзмæ искуы иу хатт.

Уым фæлæууыди сæ ныхас, цыма сын фæугæ фæкодта, уый хуызæн. Æмæ, хæрисы лыстæг къалиутæ сындæг сыбар-сыбур куыд кодтой, уый дзæбæх райхъуыст, æмæ Арсагмæ афтæ фæзынд, цыма цин кодтой къалиутæ, лæгтæм ахæм ныхас кæй рауад, ууыл, цыма сæ разæнгард кодтой — дзурут, ноджыдæр дзурут, йæ райдианы дзырд вæййы алцæмæндæр, стæй, кæд афтæ нæу...

Уардан йæ худмæ бавнæлдта, йæ ных ын йæхирдæм разылдта:

— Уый сын цы ныхас у, уый — дыууæ мадæлон æвзаджы! Искуы уæ исчи иу лæджы комы дыууæ 'взаджы федта, мæнæ хорз адæм? Лæг иунæг æвзаг рахæссы йæ мады гуыбынæй, æмæ уый вæййы йæ мадæлон æвзаг. Гъеныр ма йæм иннæ мадæлон æвзаг кæцæй хъуамæ æрцæуа, куыд ма йæм хъуамæ æрцæуа?! Стæй ма йæ хъæугæ дæр цæмæн кæны уыцы иннæ мадæлон æвзаг?! Æнæуи дæс æвзаджы дæр базон, чи дæ нæ уадзы! Фæлæ сæ лæгæн мадæлон æвзаджы номыл мачиуал тъыссæд йæ хъæлæсы! Ма йын дзырдаг кæнæд йæ мадæлон æвзаг!

Арсаг кæстæйæ баззади Уарданмæ. Ахуыргæнæгæй куыста Уардан, уый зыдта, нырма дæр фæкæны уроктæ физикæ 'мæ алгебрæйæ. Ардæм æм сæхимæ цæуынц цыдæр лæппу 'мæ чызг, уый зыдта. Фæлæ алы ахуыргæнæг афтæ цæхгæр чъеппытæ кæны?! Касти йæм æмæ йæм афтæ зынын байдыдта, цыма ам нæ бады Уардан, мæнæ сæ донхæрисы бын, цыма тæрхондоны ис Уардан æмæ уым кæны уыцы ныхæстæ, цыма æвдисæн у

ирон æвзагæн æмæ уым, тæрхондоны, дзуры йæ сæрыл. Æмæ цыма йæхæдæг дæр уым и, тæрхондоны Арсаг, иннæ бонты дзы куыд ваййы, афтæ. Стæй цыма иннæтæ дæр уым сты, уырдаæм æрæмбырд сты, тæрхондонмæ. Дæрæнби йæ къалостæ йæ фæдыл уырдаæм фæцæйласта. Иннæтæ дæр уырдаæм æрæмбырд сты. Уæдæ хæрисы бын ацафон цъиузмæлæг куы нæ ваййы!

Уыцы рæстæджы хæрисы къалиутыл фæйнæрдæм ахæцыд æмæ мидæмæ æрбакасти Хилман — Дæрæнбиты сæрма дыккаг уæладзыджы чи цæры, уыцы мадзура лæг. Исдуг мидæгæй чи уыд, уыдоныл йæ цæстытæ 'рзылдта, стæй æрбахызт. Муккийы фарсмæ æрбадти. æмæ куыддæр æрбадти, афтæ йæ зæрдыл æрбалæууыдысты Арсагæн, иухатт сын уырдыг куы лæууыд мæнгагъуысты, уæд æм Мукки куыд бадзырдта Хилманмæ, стæй Уокена Муккийæн йæхицæн кæй загъта, уыцы ныхæстæ.

Уæд рихитæ уагъта Хилман, æмæ йын æрæгмæ разындысты адæммæ — иуæй тæнгъуын лæг у Хилман, иннæмæй та нæ саухил у, нæ — бурхил. Æмæ йыл нæ зынд, рихитæ рауагъта, уый. Уокена йын бирæ фæкасти йæ рихитæм уым фынгыл, стæй йæм бахудт, йæ мылытæ дæр æм разындысты.

— Хетæджыстæн, ам дыууæ рихийы фаг хъуын нæй, фæлæ дыууæйы дæр иуæрдæм аздур, иу рихи сæ рацæудзæн, — йæ зæрды хъазын цæмæн æрæфтыд Муккийæн, уый хайрæг базонæд! Æвæццæгæн, цы цалдæр сыкъайы анызта, уыдон æй баразæнгард кодтой хъæлдзæг ныхас кæнынмæ. Уæдæ æнæуи ахæм ныхæстæгæнаг нæ уыди Мукки. Уокена йæ уæллаг фарс бадти Хилманæн. Куыддæр уыцы ныхас фехъуыста, афтæ, йæ къухы цы уæливыхы карст уыди, уый фынгыл æртъæпп кодта, Муккимæ ракаст Хилманы фæстæты.

— Уæдæ ма мæнмæ сфæрæзтаис уыцы ныхæстæ, кæддæра дын дæ уадулы хъæбæрæн ахæм нæ авæрдтаин, æмæ ма къуыримæ дæр дæ хъус йæ зæлангæй банцадаид. Æз, мæ хур, ирон лæг дæн, æмæ ирон лæгæн йæ мады ралгъит, уæддæр ын йæ рихиты кой ма скæн! Уый дын иу рихи 'мæ дыууæ рихийы.

Сысырби Хилманмæ касти 'мæ йæ цæстыты цыдæр дывæнд абад-абад кодта, æмæ йæ Арсаг афтæ бамбæрста — фæрса йæ истæмæй, æви йæ ма фæрса, ууыл гуырысхо кæны. Уæддæр нæ фæлæууыд æнæ бафæрсгæ:

— Фалæ куы уыдтæ, æппын дзы ницы ног хабæрттæ æрхастай?

Хилман йæ уæхсчытыл хæрдмæ схæцыд æмæ сæ фæстæмæ æруагъта.

— Ницы.

— Цæугæ дзæбæх æркодтай?

— Дзæбæх.

— Уæдæ уый дæр хорз.

Æмæ уæд та Уардан бафарста Хилманы:

— Уыцы фыдбоны арæнгæстæ ма афтæ хурхæй марынц бæлцæтты?

Хилман бахудти. Ахæм худт бакодта, æмæ лæг загътаид: ныртæккæ фæлæудзæн йæ худынæй æмæ, куыддæр фæлæууа, афтæ йæ хъæлæсыдзаг нырдиаг кæндзæн, æнæ нырдиаггæнгæ ницæй тыххæй нылæудзæн. Уый уал худгæ æнæуи бакодта, уыцы æрдиаджы тас уал æй бахудын кодта.

Уæд Уокена йæ цонгмæ бавнæлдта Хилманæн.

— Æнхæдæн, ме 'рдхорд, иу хъæуы куыйтау дыл амбырд сты æмæ дын дæ бумбули ацагътой.

Хилман йæ сæр банкъуыста фæсте размæ.

— Базыдтай йæ.

Æмæ та Уардан дæр аздæхт Хилманмæ.

— Уæд, дам, цы фæхæсджын дæ нæ разы?

— Уæрæсейаг паспорт, дам, дæм нæй.

— Æмæ дæм стæй разынди уæрæсейаг паспорт, дæ дзыппытæ дын куы акъахтой, уæд?

— Кæм мæм разынди!

— Уæдæ дæ куыд рауагътой?

— Ницуал мæм уыд æмæ ма мæ цæмæ дардтаиккой! Æмæ та йæхирдæм ахæцыд ныхасыл Уокена.

— Дыууæ майы дзы чи бакусы, уый дæргъай-дæргъмæ машина 'рбатæры йæ дуармæ, æмæ сын иу афтæ зæгъæг нæй: цы ми кæнут, хъамылы хуытæ?!

— Гъомæ гъеныр, Уокена, фын нæ цæуы зæгъыс, æмæ уæдæ ай цы у! — æнахуыр хъæлдзæг змæлд бакодта Дæрæнби. — Бадын уым æмæ фæндтæ кæнын. Афтæ фæндтæ кæнын æмæ сын сæ хицаумæ фæдзурон, адоны хицаумæ, арæнгæсты, æнæуи дæр сæм мæ дæндаджы къæрттытæ хауы — уæдæ сæ цæсгомæ хъæстæ никæуылуал баззади, бахордтой сæ цæсгæмттæ, хæрзхæрд сæ бакодтой. Фæдзурон æм æмæ йын, дудгæ куыд ацæуа, ахæм митæ бакæнон. Мæнæ йæ хæрæг уæзæгыл чи

фаеуагъта, йæхæдæг ма æртæ зылды чи æркодта хæдзары алыв-æрсты, уый æмбисонд ыл куыд æрцауа. Хъуыды ма кæнут уыцы хъæддзауы æмбисонд?

— Куыд нæ йæ хъуыды кæнæм! — Дзурынмæ фæци Мукки. — Йæ хæрæг куы нæуал фæрæзта æмæ йын цывзы йæ дымæджы бын куы фæтъыста. Стæй, куы ныббындз и хæрæг, куы нал æй æййæфта æмæ уæд та йæхицæн куы фæтъыста цывзы... — Мукки Дзыбылонмæ бакаст, æмæ, хъæддзау цывзы кæм фæтъыста йæхицæн, уый нал загъта.

Уæддæр ыл бабустæ кодта Сысырби:

— Уо, Мукки, уо, уый дын фæтъыста 'мæ нæ фæтъыста, иу дзырдæй.

— Уæдæ æддæмæ чи ласы, уый дæ хъуыры аирвæзæд æд тъанг-æд тъунг, — йæ ныхасмæ аздæхт Дæрæнби. — Фæлæ мидæмæ чи ласы, уый рауадз — æгайтма нæм исты ласы æмæ нæм исты уыдзæн! Адон сæм къæсæрылбаст куыйтау сæ баттæнтæ рæдувынц æмæ аргæвстой адæмы, æнæтуг æргæвст сæ акодтой. Бирæтæ сæ уым сфæлдахынц сæ машинæтæ æмæ фæстæмæ аздæхынц — ницуал пайда сын сæ ваййы æмæ ма сæ цæмæн ласой!

Арсæг кæсгæйæ баззади Дæрæнбимæ — уæдæ кæуылты хъуыдытæ кæны! Ай лæг куы у! Дзæгъæлы куы нæ рацæйласы йæ фæдыл уыцы стыр къалостæ.

— Ныр дæ цæмæй афæрсон, — Сысырби йæ къухтæ айста лæдзæджы къадзонийæ, стæй йæ дæларммæ сарæзта лæдзæгæн йæ къадзони. — Ныр, цымæ, ам федтай уыцы фын æви йæ уым федтай?

— Ам æй федтон, ам. Уым мæ уый дæргъæн фынтæ уынынмæ æвдæлы!

— Уогъ, даргъ фын у, стæй цыдæр хатабалайæг у ноджы, иу цыбыр дзырдæй. Кæм бадтæ, уый бахъуыды кодтай? Рахастай йæ?

— Куыд нæ йæ рахастон, куы! Дардыл хатæн уыд, мæ ныхмæ дзы цы къул уыд, ууыл — стыр сахат, йæ фæрстæ тæмæнтæ калдтой, афтæ лæгъз æмæ æрттиваг уыдысты гъе! Йæ раззаг фарс æрдæгæй дæлæмæ — авг, æмæ мæм, йæ даргъ дзедзро дыууæрдæм куыд рацу-бацу кодта, уый уыцы дзæбæх зынд — ацауы иуæрдæм уыцы арæхсгæ цыдæй æмæ йæ уæздан къæрцц фæцауы, иннæрдæм рацауы, æмæ та уæддæр

фæцæуы йæ уæздан къæрцц. Кæсын дзедзромæ, хъусын ын йæ къæрццытæм æмæ мæм нæ горæты сæры хуызæн зынын байдыдта сахаты дзедзро.

— Цымæ, цы 'гъдауæй. Уæдæ уый лæг у, ай та — дзедзро, сахаты дзедзро.

— Цы 'гъдауæй, цы, уый дæр афтæ арæхстгай цæуы, цалынмæ, уый базона, æмæ йæ фыццаг къах дзæбæх æрәнцади зæххыл, уæдмæ йыл, туг куы ныууара, сау туг, уæддæр йæ фæстаг къах ницæй тыххæй фæхицæн кæндзæн зæххæй.

— Цыдаккайы фыртæй зæгъыс? — бафарста Уокена.

— Цыдаккайы фырт у, Дугъаккайы фырт у, уыцы иу сæр ын ис нæ горæтæн, — бустæйы хуызæн рауад йæ ныхас Дæрәнбийæн.

— Зонгæ йæ кæныс? — бафарста та Уокена.

— Куыд нæ йæ зонын!

— Йæхæдæг дæр дæ зоны?

— Зондзæни мæ. Райкомы куы куыста — уартæ иннæ райкомы нæ куыста — æмæ-иу уæд арæх æрбауади мах райкоммæ. Федта-иу мæ, куыд нæ-иу мæ федта! Нæ йæ уарзын, мæ цæст ыл куы схæцы, уæд цыма сындз фæныхсы мæ цæсты, афтæ фæвæййын. Нал хъуыды кæнут, президент куы 'взæрстам, уæд ололи куыд фестæди! Иуæрдæм уасыд, иннæрдæм уасыд — гъæтт, ма 'рбауадзæм, чи 'рбацæуы, уый, гъæтт, ауыл та схæлæс кæнæм нæуæгæй. Мæнæ уый æрбаирвæзти — туджы зæй ацæудзæн нæ магуыр уæзæгыл. Стæй, куы 'рбаирвæзти, куы йæ равзæрстой, уæд йæ роны абырыд.

— Амидæг и йæ роны, иу дзырдæй, и?! — хъæрæй загъта Сысырби. — Гæр, æмæ ма йæ куыд бауагъта йæ роны бырын а нæуæг?

— Акуырм æй кодта, æвæццæгæн, — искæй гом дуарыл куыд фæмидæг уай, афтæ фæмидæг и ныхасы Дзыбылон. — Цыдæр æрттиваг ын фæдардта йæ цæстытæм æмæ ницуал ауыдта, стæй куы ницуал ауыдта, уæд фæцырд и æмæ амидæг и йæ роны. — Дзыбылон йæ кофтæйы тæрттæм æркасти, йæ цæппузыртыл ын йæ къух æрхаста кофтæйæн, цыма æхгæд куы нæ уой, æмæ уый тары дæр исчи куы амидæг уа, уымæй тарсти.

Дæрәнби йæ армытæппæнмæ æркасти, йе 'нгуылдзтыл æрбахæстытæ кодта.

— Уымæн йе 'фцæггот рацахс æмæ йæ тынг ныззил, афтæ тынг æй ныззил, æмæ дуарыл йæ тæпп куыд фæцæуа!

— Ёмæ йын нæ хъæуы, — хъæрæй загъта Дзыбылон. — Уæдæ ма куыд йæ бон бацц æмæ ма уыцы ныхæсты фæстæ куыд абырыд нæуæг президенты роны, цы цæсгомæй ма дзы абырыди?!

— Гъомæ уый цы фæнды фæуæд, а Цыдаккайы фырт, фæлæ ма йæ нæ нæуæг президент куыд æруарзта йæхæдæг уыдæтты фæстæ? Адджын къæбæртæ ма куыд хæры уым йемæ?!

Ёмæ та уæд Уокена дæр загъта:

— Уыдонæн адджын къæбæртæ уæд, уыййеддæмæ се 'мхæрæг хæрæг дæр уæд.

— Ёмæ дзы фыны уæддæр куы райстаин мæ маст, а асæджы йын ницы мæ бон у, фæлæ.

— Йæ бонтæ йыл сфидиуæд! — ралгъыста Дзыбылон.

— Нæ, æвыдæй мæ нæ баззадаид, фæлæ мыл ныккалдысты сæ гæртæмттæ æмæ мæ уд кæнын нал суагътой. Мæ сæр сæ разылди, мæ мæгуыр сæр.

— Уæдæ иннæтæн куыд нæ разилгæ фæвæййынц сæ сæртæ? — цыма йыл бустæ кодта, афтæ загъта Уокена.

— Иннæтæн сæ гæртæмттæ дæр æндæрхуызæттæ вæййынц, æвæццæгæн. Мæнæн та амæй ай æнахъинондæр æмæ æнæджелбетдæр уыдысты.

Ёмæ та Сысырби дæр бахъуыр-хъуыр кодта:

— Гæр æмæ дæу тыххæй æндæрхуызон гæртæмттæ æрхъуыды кодтой?

— Уæдæ уый цы уыд, кæд не 'рхъуыды кодтой æндæрхуызон гæртæмттæ, уæд? Бадын дын уыцы ран, æмæ дын дуæрттæ сонт гом куы фæуиккой. Ныр фегом сты дуæрттæ æмæ мæм насы фарс куы 'рбазынид дуарæй.

— Насы фарс а! — цыма тæрсгæ истæмæй фæкодта, уыйау йæ бынатæй рабадти Сысырби æмæ комкоммæ ныккаст Дæрæнбимæ.

— Насы, уæдæ!

— Гæр, æмæ куыд насы, чердæм насы?!

— Багъæц. Уым йæ фæстæ сæ тæрк змæлд цæуы, тулгæ йæ чи 'рбакæны, уыдонæн, сæ мæцъысты къæс-къæс æмæ гыбар-гыбур цæуы астæрды фæйнæджытыл. Уæдмæ куы фæмидæг уайд. Ныр настæ куыд нæ федтон! Далæ Мæнтæгджыны куы цардыстæм, уæд нæм настæ зади, настæ 'мæ се 'ргæвдæн фондз

къухы уыди, афтæ стыртæ-иу уыдысты. Фæлæ айас нас! Уæ сыджытыл дзы зæмæлæг ма баззайа, ды цы хæдзарæй рацыдтæ! Уыцы стыр хатæн — æмæ дзы къух бакæнæн нал уыди, бацахста йæ иууыл. Уалынмæ йæ дыууæ фарсмæ дыууæ лæджы куы 'рбалæууид насæн — æнахуыр дæндагджын лæгтæ. Сæ былтæ сын се 'рдджытæм дæр не 'ххæстысты сæ дæндагтæн — нæдæр уæллæгтæн, нæдæр бинагтæн. Хъæдын цурчы хуызæн урс æмæ цыргъ дæндагтæ. Ныр лæгтæ куы дыууæ ваййынц, куы аиу ваййынц æмæ сæ иу лæг рауайы, иу дæндагджын лæг.

— Цымæ, цы хуызæн нас уыд? — Хæлæггæнæджы каст бакодта Дæрæнбимæ Дзыбылон. — Æммыст уырыссаг нас уыдаид. Уырыссаг нас фыдджын у æмæ ахадæн у. Армытæ-пæны йас дзы куы ныххафай насхафæнæй, уæд дзы бинонты фаг насджынтæ раæудзæн, афтæ ахадæн у уырыссаг нас, гъе!

Дæрæнби æнкъардæй каст Дзыбылонмæ æмæ, куыддæр банцад Дзыбылон, афтæ та аздæхти йæ дзуринагмæ:

— Насджын уарзыс, фехъуыстам, — æмдзыхæй дзурынц дыууæ лæджы, насæн йæ дыууæ кæроны лæууынц, сæ мæцъистæ сæ къухты раст дарынц, цыма сын æрцытæ уыдысты. Æмæ мæм исдуг сахы дуаргæсты хуызæттæ фæзындысты уыцы дæндагджын æмæ мæцъисджын лæгтæ. — Æмæ-иу насджынтæ скæнын кæн де 'фсинæн. Æцæг æй дзеджджын ма байрох уæд. Абабай! Мæнæ дзы байрох и дзеджджын ныккæнын, дæ артæн-бынтæ фæкалдзынæ. А нæ дзеджджын нас куыдзы гуыбыны куы нæ тайы! — Дзурынц дыууæ лæджы. Æмдзырд кæнынц уыцы разæнгардæй, æмæ та сæ дæндагты къæрцц фæцæуы, иу лæджы дæндагты къæрцц куыд фæцæуа, афтæ.

Æз мæсты кæнын байдыдтон лæгтæм. Уæдæ мын æй кæдæм æрбантъæрдтой мæ тæккæ фындзы бынмæ! Ныр иу дзæбæх милицион æмæ сæ ахæстоны баппарын кæн! Цы хын-джылæг скъæрынц!

— Ныр дæ цæмæй афæрсон, иу дзырдæй; — Сысырби фыццаг йе 'фсæры къæдзмæ сæвнæлдта, йæ дзых бахæлиу кодта, стæй аныхта йе 'фсæры къæдз. — Кæд афтæ стыр уыди — насæй дын зæгъын, — уæд æй, цымæ, уыцы нарæг асинтыл куыд фæтылдтой уым уæлæмæ, цы хуызы йæ фæтылдтой?

Уокена бахудти, стыр гыццылы ныхасыл куыд бахуда, афтæ.

— Гъомæ уый фын уыди, фын! Фыны æгъдау та афтæ у 'мæ дын æй дæ цæстыл ауайын кæндзæн æмæ фæци, æндæр

куыд уыди, кæцæй уыди, цæмæн уыди — уыдæттæ дзы ма агур. Фын дын чиныг нæу.

— Уæдæ цы! — сразы и Уокенаймæ Дæрæнби. — Цæстыл ауайынц æмæ фæтары веййынц, гъеныр æй фæстæмæ нал раздах-дзынæ. Фæрсгæ дзы никæй ницæмæй бакæндзынæ. Ноджы ацы хурхæтæнты дæлæ-уæлæ фынтæ! Ныр та аиу сты дыууæ лæджы, æмæ сæ иу лæг куы рауади, уæд æм æз дæр куы фæцырд уаин:

— Чи дæ ды?

— Хъæухæдзы министр, — дзуры лæг, йæхæдæг йæ арм фæрæты хыл фæкодта 'мæ дзы иннæ армы бæстастæу цалдæр къуырды куы 'ркæнид фæд-фæдыл. — Мæнæ афтæ.

— Уый та цы хоныс — мæнæ афтæ?

— Фыдджинаг афтæ кæрдын хъæуы. Фæрæтæй.

— Фыдджинаг... — цыдæр ма сцæйдзырдтон æз дæр фыд-джинаджы тыххæй. Фыдджинаг æцæг фæрæтæй кæрдын хъæуы. Мæнæ дзидзакæрдæны кæй рауадзынц, кæй ныййæзтытæ 'мæ ныскъуыдтæ кæнынц, уымæй цы фыдджын скæнай, уый хæрынæн нал бæззы. Уый раст у, — хъуыды кæнын æз, фæлæ ай насджынæй фыдджинагмæ кæдæм агæпп кодта? Комкоммæ йæм бакастæн. Æмæ йæм куыддæр бакастæн комкоммæ, афтæ мæм æрбадзырдта:

— Хъæбызаты Мæбыза.

— Хъæбыза, уый мæнæ картофы ногдыд сыфтæ чи бах-сыны йæ æлгъаг зæйцимæ, уыцы хъæндил у, фæлæ ма дзы Мæбыза та цы у?

— Хъæбыза, Мæбыза, Дæбыза!

Æртæ дзырды æртæ хицæнæй загъта лæг, æмæ мæм, куыдз сæнары сæрæй фæндагмæ æртæ рæйды куыд ракæна, уый хуызæн фæкастысты йе 'ртæ дзырды.

— Æмæ дын чи загъта, Хъæбыза—Мæбыза, æз насджын уарзын, уый? — мæ зæрдæ гыццыл фæфæлмæн и лæгмæ.

— Куыд — чи? Æмæ йæ адæм далæ цъиутау куы уасынц.

— Кæцы адæм?

— Далæ бынæй, зæххыл чи рауай-бауай кæны, уыцы адæм.

— Уæдæ-иу сын зæгъ, зæххыл чи рауай-бауай кæны, уыцы адæмæн — æз насджын мæ дзыхмæ дæр нæ хæссын.

— Къабачкиджын дæр нæ хæссыс дæ дзыхмæ? — Лæг йæ дзыхы тамако атъыста æмæ, куыддæр атъыста тамако йæ дзыхы, афтæ та фæдыууæ и, æмæ сæ дыууæйæн дæр сæ тамакотæ сæ дзыхты

цырæгътæ фестадысты, нæзы цырæгътæ æмæ уыцы дзæбæх судзынц цырæгътæ æмæ сыл уыцы фидар хæцынц се 'стыр дæндагтæй.

Æз-иу куы сæ иумæ бакастæн лæгтæн, куы се 'ннамæ.

— Цы ма дын афæдзæхсон — йæ æппытæ! Сылыстæг мыстæй уæлдай нæу насы æппытæ æхсынымæ. Æмæ ай нæхимæйы насты мыттагæй нæу. Ай далæ Индырбийы бæстаг нас у. Зоныс, Индырбийы бæстæ кæм и, уый? — фæрсынц мæ дыууæ лæджы иу лæджы хуызæн.

— Зонын, загътон æз, афтæмæй хъусгæ дæр никуы фæкодтон Индырбийы бæсты кой.

— Хуыздæр фæу,— дзурынц лæгтæ,— æмæ йын йæ æппытæй цы сылыстæг ахсына, уый тымбыл кæнымæ фæвæййы. Тымбыл сылыстæг та тулаг у,— сæ сæртæ мæм тилынц лæгтæ. — Тынг тулаг у тымбыл сылыстæг. Кæцырдæм фæуыздæн тулыныл, уый йæхæдæг дæр нæ зоны.

Æз стьол нырриуыгътон, мæ дыууæ къухæй йæ æмриуыгъд ныккодтон æмæ фестадтæн мæ къæлæтджынай. Афтамæй стьол риуыгъынмæ дæр нæ хъавыдтæн, фестынмæ дæр. Фæлæ æвиппайды рамæсты дæн. Уæдæ цытæ лæхурдтой! Насы апп ахсынздæн, атымбыл уыздæн, атулдзæн! Æмæ, дам, хъæухæдзы министр! Æмæ уæд кæдæм фæдыууæ вæййыс, кæд хъæухæдзы министр дæ, уæд! Æз дæ фæминистр кæндзынæн, кæд дæ сæппыл куыйтæ нæ рæйой! Æмæ дын мæ хъæр куы фæцæуид уыцы ран ахъаззаг:

— Адде кæнут уæ нас дæр æмæ уæхæдæг дæр адде ут ардыгæй! Уый уын тымбыл ус æмæ тъæпæн ус!

Лæгтæн мæ хъæрма сæ цырæгътæ сæ дзыхтæй æрхаудтой, сæ цæхæр акалди, æмæ нас порти куы фестид, мæнæ-иу хæхбæсты галы хъуынай арæзтой ахæм портитæ. Лæгтæ йæ исдуг кæрæдзимæ аратул-батул кодтой, стæй дын æй ме 'рдæм ма райдайой къуырын. Æз дæр æй рацахсын æмæ та сын æй сæ размæ баппарын. Уыдон æй тыхджындæр къуырын байдыдтой, уый дæр иу зывзывгæнгæ 'рбацæйтахт. Фæлæ та йæм æз дæр мæхи фехсын, рацахсын та йæ. Уалынмæ йæ сæ иу йæ иу къяхæй уæлæмæ куы сæппарид, иннæ къяхæй йæм куы сæвналид æмæ йæ дзы ахъаззаджы цæф куы ныккæнид. Порти æхситтæнгæ ратахти мæ сарты æмæ фæдде и гом рудзынгæй. Уым ахъаззаджы кæл-кæл ныккодтой лæгтæ, бæстæ байдзаг и уыцы кæл-кæлæй. Стæй цæхгæр фескъуыд и кæл-кæл æмæ йæ бæсты куы райхъуысид уыцы кæл-кæлæн:

— Акционерон æхсæнад «Дзамбас!»

Мæнæ клубы исчи куыд рацæуа размæ æмæ адæммæ куыд радзура: Адæмон артист Ростъом! Уый хуызæн мæм фæкасти уыцы хъæр. Хъæр нæма 'рсабыр ис, афтæ гыбар-гыбургæнгæ 'мæ къæскъæстæнгæ дуарыл куы батулид стыр хъæдын боцкъа. Йæ удуадзæн хуынкъæй æрмæрины дæргъæн къæбæл ныхъхыл и æмæ дисыл фæдæн — куыд уагъта уыцы бындары боцкъайы тулын уыцы къæбæл?!

Боцкъайæн йæ гыбар-гыбур æмæ йæ къæс-къæс нæма 'рсабыр сты, афтæ къæсарыл фæмидæг иу хæрзхаст æмæ хæрзарæзт лæппулæг. Раздæр ахæм хæрзхаст лæппулæгтæ нæ уыд, ныр фæзындысты, ацы алыхъола æхсæнадтæ куы сарæх сты, уæд. Лæппу боцкъайы фарсмæ раст алæууыди, йæ сæр фелвæста, цыма йæ худ фелвæста, уыйау, йæ бæрзæй хырхæй лыг къуыдыры хуызæн уыцы лæгъзæй аздади йæ уæхсчытыл. Йæ афтид бæрзæйæ мын акуывта, стæй фæстæмæ æрæвæрдта йæ сæр йæ бæрзæйыл æмæ йæ рахиз къухæй боцкъайы къæбæлыл æрхæцыд.

— Нæ акционерон æхсæнад «Дзамбас» дын арфæ кæны, æвзарстыты кæй фæуæлахиз дæ, уый тыххæй, æмæ дын уыцы стыр æнтысты тыххæй — нæ нуазæн нæхи конд нуæзт «Дзæм-дзæмы дон»-æй.

«Дзæм-дзæмы дон» далæ пысылмæттæ хадз кæнынмæ кæдæм фæцæуынц, уым кæмдæр куы и», — хъуыды кæнын мæхинымæр. Фæлæ мæм уæдмæ лæппу йæ цонг æрбадаргъ кодта.

— Æри-ма дæ агуывзæ.

— Цæй агуызæ? — кæсынтыл фæдæн лæппумæ.

— Агуывзæ дæм нæй?! — йæ цæстытæ мыл ма схъулæттæ кæна лæппу.

— Цæй агуывзæ мæм и?!

— Куыд нæ дæм и агуывзææ! Гъеныр ай судзгæ мардæрцыд нæу! Президент суай, æмæ дæм агуывзæ ма уа! Къус дæр дæм нæй?

— Нæй мæм къус дæр.

— Къалостæ дæр дыл нæй?

— Нæй, цæй къалос мыл ис? Æмæ дæ цæмæн бахъуыд къалостæ та?

— Къалосæй дын дзы адардтаин. Уæдæ дыл нæй къалостæ, нæ?

— Нæй мыл, гъа, цæй къалостæ мыл и! — Мæ къæхтæ стъолы бынæй фелвæстон æмæ сæ стъолы уæлæ авардтон.

Уый мын тæригъæдгæнæджы цæстытæй æрбакаст мæ къæхтæм, стæй та йæ сæр фелвæста йæ уæхсчытæй.

— Уæд та дзы мæнæ мæ сæрæй аназ иу. — Æмæ мæм æрбавдыста йæ сæр. Сæр уыди афтид. Æрмæст йæ астæуæй хъустырдаæм цыди дыууæ лыстæг тугдадзины — сырхбын телы хуызæттæ. Мæ зæрдæ бавзæр и афтид сæры уындæй, ныз-зылдтæн лæппумæ, хъуамæ йыл схъæртæ кодтаин, фæлæ йын фæтæригъæд кодтон: уæдæ йæ сæр афтид кæй у, уый йын æгъгъæд нæу! Æнæуи йæ бафарстон:

— Цымæ, дæ сæр æгæр афтид нæу?

— Нæу, — цæхгæр загъта лæппу æмæ йæ сæр батылдта. Сæрæн йæ афтид гуыв-гуыв ссыди.

— Куыд нæ у! Уыцы дыууæ тугдадзины йеддæмæ дзы куы ницы и.

— Æндæр дзы ницы хъæуы.

— Куыд ницы дзы хъæуы æндæр?! — йæ хиввæрсон ныхас мын хъыг уыди. Уæдæ сæр уа æмæ дзы дыууæ тугдадзины йеддæмæ мацы уа! Уымæй дæр цыдæр æнæуд телты хуызæттæ!

— Уый-иу раздæр уыдысты сæртæ се дзаг алы хъылмайæ æмæ-иу уæхсчытыл уæз кодтой. — Зонд амоныныл мын ма схæца лæппу. — Ныр, ома, ацы дуджы, ахуыргæндтæ кусыңц дыууæ ахъаззаджы хъуыддагыл. Иу: цæмæй хæдзарон мæргътæн стырдæр риуыгуыдыртæ цæуа. Уым урссæгтæ и, риуыгуыдыры урс дзидзайы, уыдон та, цæмæй адæймаг бирæ цæра, уый хос сты. Иннæ: адæмæн сæ сæрты уæлдай тугдадзинтæ куыд нæуал уа, рогдæр куыд уой сæ сæртæ. Бæрæг у наукæйы — йæ сæр кæмæн куыд рогдæр у, афтæ фылдæр цæры. Гъа, ныхæс-тыл мæ ныддардтай. Уæдæ дзы нæ аназдзынæ иу мæ сæрæй?

— Куыд дзы аназон?! Кæд ма федтай сæрæй нуазгæ?!

— Уæу, бæргæ федтон. Уый раздæр нæ ныуæзтой сæрæй, уыййеддæмæ дзы ныр æгæр дæр нуазыңц. Ныр бирæтæ ис, æмæ сæрæй цы аназой, уыйад сын æппындæр ницы кæны. Уæд та афтæ бакæнæм, — дзуры лæппу æнæ къуылымппыйæ, дзургæ-дзурын йæ сæр æркодта йæ уæлæ. — Ды дæ дзых схæлиу кæ, æрмæст æй тынг схæлиу кæ, æз йæ къæбæл фелвасдзынæн боцкъайæн, хуынкъæй саха ныццæвдзæни, æз дын дæ дзыхмæ сараздзынæн саха. Æрмæст-иу тагъд-тагъд хъуыртт-хъуыртт кæн, раст цыма дæ мады дзидзи дæйыс, афтæ, кæннауæд дæ мæнг хъæлæсмæ бахаудзæн ныуæзт æмæ де знаг йæ гæндзæхтæ бацæгъддзæн.

Лæппу, æз цы зæгъдзынæн, уымæ дæр нал фæкаст, фел-
вæста къæбæл æмæ арвæрдзынау схъæл цыхцырæг ныццавта боц-
къайы хуылфæй. Исдуг афæнд кодтон — бадарон æм мæ дзых,
æвгъау у дзæгъæлы сæфынæн. Стæй дзы фæтарстæн цæмæйдæр
æмæ иуварс аппæрстон мæхи. Цыхцырæг мæ фæрсты фæдде и
гом рудзынгæй æмæ дале бынæй зæххыл йæ сæх-сæх ссыди.
Уæддæр мæ зæрдæ нæ фæлæууыд, йæ фæстæ акастæн ру-
дзынгæй æмæ — диссæгтæ! Дунейы адæм нымбырд и цыхцырæ-
гыл. Чи йæм йæ агуывзæ дары, чи — йæ къус, чи — йæ къалос.
Чи йæм баххæссы цыхцырæгмæ, ууыл иннæтæ анцайынц æмæ
йæ иуварс ассонынц. Уæд æм иу стыр лæг — фыццаг мæм нæ
хъомгæсы хуызæн фæкасти, Армандойы хуызæн, стæй мæм нæ
фæкасти нæ хъомгæсы хуызæн, — йæ пæлæзы фæдджи куы ба-
дарид æмæ ныуæзт уым куы райдаид æмбырд кæнын, пæлæзы
фæдджийы. Уайтагъд мæм йæ тæф схæццæ и æмæ, гыццыл ма
бахъуыди, мæ зæрдæ ма схæсса, афтæ æнахъинон тæф кодта
акционерон æхсæнад «Дзамбас»-ы ныуæзт. Уæдмæ айтынг и
пæлæзы фæдджи, æмæ дзы цыдæр цатыргонд рауади, æмæ
иууылдæр уым куы фестиккам, уыцы цатыргонды мидæг. Æз
рæбынæй бадын. Мæ акомкоммæ къулыл цы сахат уыд, уый
дæр уым — йæ даргъ дзедзро дыууæрдæм уыцы æнæ къуылым-
пы рацу-бацу кæны. Уалынмæ дын кæсын æмæ дын уæртæ иу
гал. Ныр галæн — стыр къæдз сыкъатæ æмæ стыр пæлæхсар
хæмхутæ, куы раулæфы, уæд йæ хъарм комытæф рагуылф кæны
йæ тымбыл фындзыхуынчътæй. Уæдмæ базмæлыдысты йæ
хæмхутæ æмæ дын лæджы хъæлæсæй ма сдзура!

— Куыдзæппарæн æрхы рæкетæй дын — æфсымæрон са-
лам! — афтæ загъта гал æмæ мæм хæстæгдæр æрбагæпп код-
та, цыма кауы сæрты цæхæрадонмæ гæпп кодта, уый хуызæн.
æз æм кæстæйæ баззадтæн. Цыма йæ цæмæйдæр зыдтон. æмæ
йæ цæмæй хъуамæ зыдтаин — ай гал куы у, æз та лæг дæн!
Фæлæ йын йæ фезмæлдтытæй кæйдæр цинтæ истон, æмæ хъуы-
дытыл фæдæн: кæд, мыййаг, раздæр лæг уыди. Стæй, ацы
фæлдурæджджын цард куы ралæууыд, уæд дзы гал рауади?
Чи ма баззади лæгæй, искуы-иу амонджын ма уæд, æндæр!
Кæмæй гал рауади, кæмæй — хæрæг, кæмæй — маймули.
Уымæй дæр, æвæццæгæн, гал рауади, уыцы мæ зонгæ лæгæй.

Æмæ та базмæлыдысты галы стыр хæмхутæ, цыма сынæр
цагъта, уый хуызæн.

— Гъа, изæр нын кæны, фæдзур де 'ргæвдджытæм.

— Цæй æргæвдджыты кой кæныс, ацы дзæбæх гал. Куы ницы дын æмбарын,— дзурын æм æз æмæ дзы мæ уоны цыдæр мигъ бадын байдыдта.

— Æргæвдджытæ дын нæма и? — йæ хæмхудтæ мæм ныккомкоммæ кодта, йæ парахат фындзыхуынчъытæ мæм дыууæхстоны дыууæ дзыхау сарæзта. Æмæ загътон мæхинымæр: ныр иу дзæбæх хъил æмæ йын дзы йе рагъæн иу ныуудай!

— Цæй æргæвдджытæ мын и! Цæмæн мæ бахъуыд æргæвдджытæ?!

— Уыдон та дын цы хуызæн ныхæстæ сты? Куыд нæ дæ хъæуы æргæвдджытæ?! Уæдæ ма дæ цы хъæуы, кæд дæ æргæвдджытæ нæ хъæуы, уæд? Æмæ алчи фыццаг æргæвдджыты кой куы бакæны, уæд дæуæн дæ сæрыл хъустæ нæй?! Æвæццæгæн, Рæкет цы у, уый дæр нæ зонис.

— Цæмæннæ йæ зонын! — мæ маст сыхсысти. Уæдæ гал дæ 'мæ ацу 'мæ искуы фæхиз дæхицæн. Цы хъуыддаг дæ ис — æргæвдджытæ мын ис, нæй мын! Рæкет цы у, уый зонын — нæ зонын!

— Ма кæ, ма, нæ йæ зонис. Куы йæ зонис, уæд ахæм ныхæстæ нæ кæнис. Рæкет загъта, уæд лыг у. Афтæ лыг у 'мæ рабыныл, — йæ дынджыр сæфтæгæй зæхх æртъæпп кодта гал.

— Цæмæй лыг у? — уымæй та ма йæ цæмæн фарстон! Фæлæ фын уыди 'мæ фыны та, лæг цы загъдзæн, кæнæ чердæм фæзилдзæн, уымæн цы зоны!

— Сæрдасæнæй, æндæр цæмæй, — дзуры гал æмæ цыма сынæр цæгъды, уыйау æрдзæм-æрдзæм кæны. — Сæрдасæнæй лыг ныхæсгæ нал кæны, уый зон. Æмæ Рæкет сæрдасæнæй лыг кæны. — Уым йæ сæр ныттылдтытæ кодта гал æмæ цæхгæр ныззылдта йæ ныхас. — Гуыбын циу, уый зонис?

— Зонын æй, æмæ цы?

— Нæ йæ зонис.

— Зонын æй.

— Уæдæ цы у — зæгъ-ма йæ.

— Скъæт у, æндæр цы у гуыбын.

— Нæ, рæдийыс, ме 'мбал. Гуыбын скъæт нæу. Уый кæддæр уыди скъæт. Ныр цæсгом у гуыбын.

— Куыд у ныр цæсгом гуыбын?

— Афтæ. Ныр лæгæн йæ гуыбынмæ кæсынц — кæд ын дзæбæх гуыбын уа, уæд дын уый — лæг. Уæдæ рæдигæ ма кæн —

гуыбын скъæт рагæй нал у. Цæсгом у ныр гуыбын. Цæсгомджын лæг дзургæ дæр куы ничиуал кæны ныр. Ныр дзурынц: гуыбынджын лæт! — Уым та йæ сæр батылдта гал. æмæ та цæхгæр фездæхта йæ ныхас: — Гъа, фæдзур искæмæты. Туггæрзтæ рахæссæд.

— Цæй туггæрзтæ дын æрхæссон! — Фесхъиудтон та æз, æмæ мæ алыварс ракас-бакæсыл фæдæн — æммыст иу дзæбæх лæппуйыл мæ цæст æрхæцид æмæ йын ацы æнахуыр галы æддæмæ атæрын кæнин. Фæлæ адæм кæрæдзиуыл ныккалдысты æмæ сæ хуыр-хуыр цæуы. Хъæбæр у, æвæццæгæн, акционерон æхсæнад «Дзамбас»-ы ныуæзт. æмæ та мæм дзуры уæдмæ гал:

— Туггæрзтæ дæр дæм нæй?! Уæ, гæныстон фæуа дæ хæдзар, кæд цы хуызæн президент дæ! Ацу, фæдзур искæмæты, мауал мæ мæсты кæн амæй уæлдай. Рацæуæд, туггæрзтæ рахæссæд æмæ рацæуæд!

Æз хъусын галмæ æмæ мæм кæд йæ ныхас кæсын нæ байдыдта чысайнаг ныхасыздæхты хуызæн.

— Мæнæ дæ уый базыдта, Рæкет, æмæ афтæ раивæз-баивæз кæныс — дæ сæр дын сдасдзысты — йæ сæр та ныттылдта гал. — Президент дæ, уымæ дæр дын нæ фæкæсдзысты. Рæкетмæ хыртт-мыртт нæй. Сæр куыд дасы Рæкет, уый зонис?

Æз æм ницы сдзырдтон — цы йæм сдзырдтаин! Æмæ та уæд йæхæдæг загъта:

— Хæрдмæ. Къæбутæй дæр — хæрдмæ, ныхæй — дæр. Æмæ ррисаг у, тынг ррисаг у, сæр хæрдмæ куы дасой, уæд. — Уыцы ныхæстæ куыддæр загъта, афтæ йæм джихæй баззадтæн: æмæ ай Долæтмырзæ куы у, Чихъмараты Долæтмырзæ. Уартæ стыр армукъайы илцы-хай æмбырдгæнæгæй чи куыста раздæр, уыцы Долæтмырзæ! Рæкетимæ дæр уым сбаста йæхи, æвæццæгæн, армукъайы. Æмæ рæкет адæмæй дæр куы нæ сты. Стигъджытæ 'мæ абырджытæ йеддæмæ куы ницы сты, уæд мын сæ цы радавта! Намæ йæхи кæдæм æргæвдын кæны? Афтæ сæрылхаст цы фæци Рæкетæн! Æмæ йæм хъæрæй ма сдзурон æз дæр уым. Бæргæ, куы нæ йæм сдзырдтаин, фæлæ йæм баст хæрæг дæр нæ ныллæуыдаид.

— Æз дын хъуыды дæр нæ кæнын дæ Рæкеты. Куыдзы хъуыды дæр дын æй нæ кæнын. Йæ уд уал исæд, цалынмæ дзæбæх æрбадон мæнæ ам, уæдмæ. Стæй йæ а лæппу æд уидæгтæ сыскъуындзæн, картофы губакк куыд сыскъуынай, афтæ, уæлхъæдæй куыд бахус уа. Æмæ ды гал дæр куы нæ дæ, ды Долæтмырзæ куы дæ, Чихъмараты Долæтмырзæ æмæ уартæ

армукъайы куы куыстай, илцы-хай æмбырдгæнæг куы уыдтæ. Афтæ 'нхъæл дæ — ничиуал дæ зоны!

Гал дын уый фехъуыста, цы! Хæцаг галы каст мæм ныккодта, йæ иу сыкъа мæм ныццарæзта, загътон, ныртæккæ мæ сриуыгъдзæн æмæ мæ тгæнгтæ зæххы абаддзысты. Дзуры мæм уыцы мæстыйæ:

— Чи у Долæтмырзæ?

— Ды, æндæр чи!

— Куыд дæн Долæтмырзæ?

— Куыд, куы — дзæбæх!

— Куыд дæн Долæтмырзæ?! Ныббогъ кодта гал æмæ ма сабуха! Зæхх фæркгай таhti йæ къæхтыбынæй æмæ фынай адæмыл калди. Иу фарк дзы сахатыл сæмбæлди, æмæ йæ даргъ дæдзро дзыхълауд фæкодта йе 'нæмæт рацу-бацуйæ. æмæ куыддæр уый фæлæууыд, сахаты дæдзро, афтæ фехъал дæн. Фехъал дæн æмæ мын кæд нæ уыди хъыг, кæй фехъал дæн, уый, президент кæй нал уыдтæн, уый. Ахæм диссаг никуы федтон. Уæдæ дзы фыццаг лидзынмæ хъавыдтæн, æмæ лидзгæ дæр фæкодтаин, мæнæ нæ хъомгæс нæ уыди, уæд. Ныр та мæ фæндгæ нал кодта уырдыгæй! Президент куы уыдаин, уый мæ фæндыди. Уый сæ удыс-конды ис, æвæццæгæн, адæмæн. Хицауæй цæрын сæ фæнды алкæй дæр. Иннæмæй уæлдæр куы уайд, уый сæ фæнды алкæй дæр. Афтæ уыди, æвæццæгæн, цæрæнбонты, афтæ у ныр дæр. Уый йæм тынг æвзæр æгъдау и лæгмæ. Йе 'взæр уымæй бæрæг у.

Сысырби бадти йæ парахат бадтæй æмæ йæ сæр банкъус-банкъус кодта.

Уокена базмæлыд, йæ цырыхъхъыты хъустæ сивæзтытæ кодта хæрдмæ.

— Уыцы лæджды ныхæстæ мæ иннæрдæм ахызтысты, уæ хъомгæсы ныхæстæ. Уас йæ арты бындар фæуа! Хъуыды та йæ куыд æркодта, хъуыды! Йæ бикъ, дам, йæ риуы фæйнагыл никæмæн зайы, йæ бикъ, дам, алкæмæндæр йæ ронбастыл зайы. Ома, адæмæй уæлбикъонтæ нæй, æмæ сæ, ома, йæхи уæлбикъон мачи кæнæд!

Уокена куыддæр фæлæууыд йæ ныхасæй, афтæ Мукки йæ тамако фелвæста йæ дзыхæй.

— Хетæджыстæн, æз нырма ай хуызæн дзæбæх фын никуы федтон. Кæнæ хъуамæ тамако дымон фыны, кæнæ хъуамæ машина скъæрон. æмæ машина скъæрын дæр æвзæр у. Уый ноджы æвзæрдæр у тамако дымынæй.

Уæд та йæхи бакъултæ кодта Дзыбылон дæр.

— Фын уынынæн дæр амонд хъæуы. Гъеныр уæлæ мах чызг, æмæ дын йæ фынтæ дзурын куы райдайа, уæд дæ зæрдæ фехæлдзæн дæ хуылфы. Йæ конд — конд, йæ зонд — зонд æмæ бады.

Уым Уокена йæ бынатæй фестади.

— Æмæ фæстаджы хал адджындæр у, уый никуы фехъуыстай! Авари дæ чызг куыд у, мах чызг дæр афтæ у, æмæ йын мах, зæххардыстæн, ахæм æгъдау скæндзыстæм, æмæ адæм «ай цию», «ай цию» куыд кæной. Кæстæ ма-иу фæкæн афтæ.

— Дæ фарн æй куы зæгъид, — цыдæр адджын змæлд бакодтой йæ уæнгтæ Дзыбылонæн.

Уый фæстæ фæсабыр и хæрисы бын æмæ та йæм афтæ зынын байдыдта Арсагмæ, цыма цыдæр стыр хъуыддаг лыг кæнынмæ æрæмбырд сты сæ сыхæстæ æвзæрстæй, дарддæр афтæ уадзæн кæмæн нал уыди, ахæм хъуыддаг лыг кæнынмæ. Стæй сæ цыма алчи йæхи фæндæй нæ рацыди, фæлæ сæ цыма цыдæр бархъомыс рамбырд кодта. Уæдæ æнæуи ацафон цъиу-змæлæг куы нæ ваййы нырма ам! Æмæ искуыдæй-искуыдмæ уадымс ма 'рбаулæфæд æмæ йын уый ма базмæлын кæнæд йæ даргъ дзыккутæ, æндæр йæ фырсабыр æмæ фырдзæмæй зæхмæ куы ныхъхъусы донхæрис.

Æмæ йын ныр та æхсызгон уыди: æгайтма федта сæ рудзынгæй, Дæрæнби йе стыр къалостæ йæ фæдыл ластæ куыд рацæйцыди, уый. Æмæ стæй æгайтма йæхæдæг дæр рацыди йæ фæдыл Дæрæнбийæн.

Иуафон базмæлыди Дæрæнби, стæй размæ агуыбыр кодта, къалостæ къæхтæ атъыссынæввонг фæрсæй-фæрстæм æрæвæрдта.

— А уалдзæджы уым æфснайдтой агъуыст нæ сылыстæг æмæ адон кæцæйдæр рахаудтой, ацы къалостæ. Æвæццæгæн сæ раздæры кусджытæй чидæр искуы къуыммæ баппæрста æмæ уым баззадысты. Æз съл ранцадтæн æмæ сæ рахастон. Стыртæ мын сты, фæлæ сæ уый тыххæй куыд аппаратон — дзыхъхъын-нæуæг къалостæ.

— Куыд сæ 'ппарыс, æрра дæ! — Загъта Сысырби, æмæ «р»-тæ нæргæ рацыдысты йæ бæзджын былтыл. Стæй ныссабыр и хæрисы бын, тæрхондоны, тæрхон цæуыл ахицæн и, уый куы фехъусын кæнынц, уæд уым куыд ныссабыр ваййы, афтæ.

æмæ æрæджиау, цыма кæй ныссабыр и, ууыл нырма ныр баууæндыд, уый хуызæн базмæлыд Сысырби æмæ радзырдта Арсагмæ:

— Цу-ма, Черыхъойы фырт, уæлæ махмæ суай. Уым афонмæ æртæ чъирийы скодтой æмæ сæ æрдав. Абон нæ гыццыл лæгæн йæ райгуырæн бон у æмæ йын мах стыр Хуыцаумæ бакувæм, иу дзырдæй.

Арсагæн æхсызгон уыди, кæй йæм радзырдта Сысырби, уый. Кæннæуæд хæрисы бынæй рацæуа, уымæ нал арæхст. Разила æмæ рацæуа, уый йæм раст нæ зынд — сывæллон нал уыд, куыдæ бафæнда, уæд фæмидæг у, куыдæ бафæнда, уæд фездæх. Исты сæм бадзырдтаид, æмæ сæм цы бадзырдтаид! Кæцæй æрхастаид ахæм дзырдтæ, æмæ уыцы ныхасы фæстæ чи сфидыдтаид! Ныр Сысырбиты чындз Борæтиимæ иумæ æрхæсдзысты сæ куывинæгтæ — уым ма æртæ чъирийы йеддæмæ истытæ уыдзæн æмæ сæ иунæгæй куыд æрхæсдзæн! Стæй сын уырдыг балæудзæн, бадт куы фæуой, уæд фынг сисдзæн æмæ афтид мигæнæнтæ схæсдзæн Сысырбитæм. Ныггуыйан уыдзæни, фæлæ ницы кæны.

Куыддæр хæрисы бынæй рахызт, афтæ уыцы хъуыдытæ кæмдæр иуварс аздадысты 'мæ Дæрæнбийы фынмæ фездæхти цæхгæр: цы æнахуыр фын федта нæ фæлæ ацы Дæрæнби! Æмæ, дам, лæг цæуыл фæтыхсы, цæуыл фæсагъæс кæны, уыдæттæйедтæ фены йæ фыны. Уæдæ! Дæрæнби, президент куы суайд, уыдæттыл куы тыхст æмæ куы сагъæс кодта! Цæмæйзоны, цы ауайы лæджы цæстытыл фыны! Стæй иу уад акæны, хæрз чысыл рæстæгмæ ауайы — уый кæсгæ бакодта Арсаг иу журналы — цыфæнды даргъ фын ма уæд, уæддæр йæ бон у æмæ иу цæстыфæныкъуылдмæ дæр ауайа цæстытыл. Гъеныр мæнæ Дæрæнбийы фын дæр ауайдзæн иу цæстыфæныкъуылдмæ лæджы цæстытыл фыны. Æнахуыр хъуыддаг у фын. Цы у, уымæн ничи ницы зоны нырма. Фæлæ, цыма, уый æцæг у, æмæ хурхæтæнты лæг фылдæр фынтæ уыны? Кæнæ æнæуи змæстдæр вæййынц йæ фынтæ лæгæн хурхæтæнты? Æмæ, цымæ, исты бар дарынц хурхæтæнтæ лæгæн йæ фынтæм? Стæй, цымæ, фынтæй хæрзтæ 'мæ æвзæртæ æцæг и?

Январь 2005.

АЛБОРТЫ Хадзы-Умар

МЕМАЕ ЦАЕРАГ ЗНОН

Лирикон поэмæ

Аз бон у, бон — минут,
фæкæс,— ыснарæг и сæ уд...

Дæрддзæф хъæуæй, æнæфæнык-фæздæгæй
кæм уыдтæн хъал лæппу-æнæмæт,
кæй хуыдтон сабийæ мæ дзæнæт,
кæм цардтæн-радтæн,
мастæй 'руадтæн,
цинæй тадтæн,—
Чъребамаæ æз сонт лæппуйæ 'рхаудтæн...

Цыма хъæууон бæстæ...

Фæззыгон

йæ уаргæты æндæдзаг цъыф,
йæ сур уазал зымæгон,
сæрддон-иу лæг йæ чъиухиды мæцыд.
Йæ кой мæ цæсгом раканын хъæцы:
фатерагур-иу надтам цъыфтæ,
нæ фадгуытæй-иу марзтам уынгтæ,
кæйдæр къæсæртæ хостам.
Аслам кæркдæттæ 'мæ сараты
мах, Иры чыныгдзау фæсивæд,—
цы хъомыл нын уыд зивæг,—
бон дзир-дзурты хуыссæг сайдтам.
Уæддæр нæ сæр бæрзæндты хастам.

* * *

Нæ бонтæ — дзаг куыстæй,
æнцойбон — зиу,
ыстæй —
скъола, ахуыр...

Нæуæг æмгæрттæ, зонгæтæ, хæлæрттæ.
 Нæуæг бæллицтæ, ныфсытæ,
 нæуæг зындзинæдтæ
 цыргъ кодтой н' артæнтæм сæ сытæ,
 куы та нæ ныфсыл калдтой дуртæ.

Уæддæр цæлмартæнтæ нæ фестæм,
 нæ кодтам тасæй суртæ
 мах, иу æмæ дыууиссæдзæм азы
 хæстарыд, стонг фæлтæр.

Фæсахуыр, йе та райсом раджы,
 куыд ма уа къæвда уынгты култæ,—
 слæуу афтæ дзулмæ рады,—
 фылдæр хатт уый дæр — задын.
 Лæзæрдысты нæ джиппæйфыст хæдæттæ
 дзулуæйгæнæн дуканиты къултыл.

Фылдæр стонг, бæгънæг фылдæр..
 Зын бонтæн гуырд хъазуат фæлтæр!

* * *

Цы нæ æфсæста
 кафын, зарынай!
 Нæ уд, нæ бон нывонд уыдысты цинæн,
 сарæн — нæ.

Нæ ныхыл фыст нæ карз хъысмæты дамгъæ —
 ыстыр хæсты зынгхуыст салдæтты,
 идæдз мадæлты хъæбулты таурæгъ.

* * *

Лæууы ма зæрдыл:
 раст урочы æмбис,
 мах, сабитæ,
 куыд фæуагътам нæ абетæ,
 куыд уадыстæм фæдис:
 — Дæлæсыхы Хабийæн йæ фыд æрцыди хæстæй! —

фæцис нæм фидиуæг,—
 нæ бийы,
 зæгъы, кæй йæ федта йæ цæстæй.

Нæ ахуыргæнæг — мад,
 ыстыр хæсты быдырæй
 йæ иунæджы æнхъæлцау,
 нæ фæдыл уад...

Хаби нæ уыд æрхуым,
 йæ фыды иу уæрагыл бадт
 (нæ уыди иннæ уæраг уым).

Йæ дыккаг бон фыды,
 цыма йæ Хуыцауы раз кувгæ,
 уыдтам гуыбырæй,
 йæ иу къахыл сæ нартхоры хуым рувгæ.
 Куыд удылтайгæ дæ, сабыр куыстæн йæ æхцон!
 Йæ хорзæхты дзыгъал-мыгъул — æнæнцой...

Нæ бонтæ та тæхгæ,
 сæ фæндæгтæ тыхдымгæтæм — цæхгæр...

* * *

Нырма уал сынтæджы — фынай.
 Æрыхъал дæ,— кæм ис Æна?
 Ныййарджытæн цæсты цъынд нæй
 æхсæв дæр, бон цыма,
 æфснайынц колхозы фæллой.

Дзырд ма цæуæд æвзонгыл,—
 дæ уонг фæхæцыд уонгыл,—
 цы ма кæныс уæд хъаст?
 Цы зындæр куыст — дæ бар:
 Нæ фæразыс? — Фæраз!

Æндæр кæмæ дзурой уæдæ,—
 нæлгоймаг хистæр ды фæдæ,—
 цæвæгæй хъугæмттæ æрдас.
 Нæ фæразыс? — Фæраз!

Цæмæй дæ уæнгтæ ма уой пух,
къуындæг-иу ма кæна дæ раз,—
мæхъитæ æфцæгмæ æнтъух.
Нæ фæразыс? — Фæраз!

Тæссаг у асхъиуынаей къулты,
дæ къах хъæддыхдæрæй æрсадз,—
сæлдмиты бынаей къах мæкъуылтæ.
Нæ фæразыс? — Фæраз!

Фæраз, куыд фæрæзтой
дæ фыд, йе де 'фсымæр хæсты,
ныр ам, æндæр хæсты,
фæраз сæ дыууæйы хæс ды.

Æмæ фæрæзтам мах, быхстам, куынна,
хъысмæт æмæ нæ рæстæджы фæдзæхст.
Кæйдæр фæндонæй нæ,—
нæ фадатæй, кæй нын ныббаста хæст.

* * *

Мах — сабитæ, æнахъомтæ,
нæ мадæлтæн — къаннæджытæ, сæлæфтæ,
нæ æвирхъауы афонтæй
ыскодтам æнафоны уæлæфтау.
Æмæ йæ, куысты уа, хъазты,
хъæлдзæг сахат, йе масты,
æнараласгæ, иударонæн хастам.
Цыма нæ уæлæ карст фæци,
нæ уæнгтыл афтæ аив бадт,
цыллæфæлмæн — йæ буц хæцъил,
уæд йе скæрдæг — нæ мад.
Йæ цинæй ныл зынг хуртæ каст,
æмæ æхсæв дæр бафынæй
нæ зыдтам боны хуызæн раст.

Æвæрдтам-иу зæрдæ нæ сомæй:
кæд æппын фесгуыхид нæ сомы,
нæ зын, нæ тыхст бонты фæстаг

уыдзæни рухс æмæ рæстаг.
Уырныдта нæ æмæ йæ руаджы
нырма уыд хи уарзынæн раджы...

* * *

Фæлæ нæ цæры алчи сомæн,
нæу сом зыд лæджы цæсты кадджын,
æмæ кæйонг тасы йæ цонг,
уым алы хин æмæ æфсонæй
йæ койаг — йе 'нæфсис хæлцон:
циу сом?

Кæйдæр у сом,

мæнæн та

уæд абон, уæд мын ныр æнæвгъау,
гъеуый — мæ цин, мæ мæтаг...
Сæ философи уыд хуымæтæг...

Хæстмæ дæр алкæй ном нæ фарстой,
стæй хæст дæр алкæй уд нæ хаста,
æмæ сабыр царды фæсхæст,
кæм ма зыдта æфсис сæ цæст!

Уæд, гъе, сæ сомбоны æмбудæн
æртæфстис ахæмæй сæ удыл:
— Хуыцау хæст мауал зæгъæд, ма,
фæлæ, куы йæ зæгъа, уæд та
цы кæндзыстæм, куы нæ нын уа бынтæ,
æвзардзыстæм æнахъинон зынтæ...

* * *

Сæ удты мулчы азар бацыд,
сæ зонд, сæ зæрдæ дзы ысхъацыд
æмæ сом — сомыл, туман — туманыл...
пабашкæйы фæндаггæтты
Украинæ,

Уæрæсе,

суанг Тувамæ

ысхъæфынц, дугъæттау, цъæх вагæттæ...

* * *

Уæдмæ нæ дыргъдæтты, зынг артау,
сырх фæткъуытæ цæхæртæ скалдысты.
Цыма сæ бакуыстой нæ хъалтæ,—
сæ уд сæ бафснайыныл хъардзысты...

Кæд сахуыр кодтай дих кæнын фыццаг,—
ныуудæсдзæн дын, мады 'хсырау, давæггаг.
Дæс вагоны Уæрæсемæ ныддавæггаг —
вагоны дзаг æхца.
Æмæ ма дын цы 'фсæрмаг у Хуыцау?
Цы хъомыл дын у дардбадæг паддзах?
Хуыцау — дæ чыссæйы, дæхæдæг — сах.
Æппæт дæр дын — лæггадгæнæг, хуындзау.

Дæумæ зилæг — нæ дохтыртæ, сæ баргонд,—
дæ бæрн куыстмæ гуыбыр дæр макуы кæн.
Нæ ахуыргæнджытæй сæрмагонд
дæ сывæллæттæн — гувернанткæтæ.
Цæттæ ыстыр сахары — се стъолтæ,
рæстæг æрвитынæн сын — алы 'зæр.
Тæхудиаг, о, уас сæ лектортæ,—
хæдзар, фæллойы мæт кæй нал уыдзæн!.

* * *

Нырма уал та сæ фатерты æхцатæй,—
кæй ыстыгътой нæ ахуырдау фæсивæдæй,
кæмæн лæвæрдтой рухсы цъыртт дæр зивæгæй,—
сæ сабитæн æлхæнынц хъарм цацатæ.
Сæ сабиты-иу ма бацæуа уазал,—
бæзджынты-иу фæцæйраст кæной хъазау.
Царв, сойты мидæг ленк кæнæнт, æвдылæнт!—
Æдылы у тыхцардгæнæг, æдылы!
— Фыццаджыдæр, лæг хъуамæ уа йæ сæрæн,—
æцпæй, Цыцыл? Нæ цæрæг та цæй лæг у?
Сыкъатæ ма вæййы, мыййаг, æвзæрæн?
Йæ сæр æнахуыр чингуытыл ныллæгуын,
йæ уæлæ та хæлаф ыскæнынхъом нæу..
Æмæ, дам лæг! Æцпæй, Цыцыл-мыцыл, мæхи гыцпыл?
Йæ уæрагыл æй узы, æмæ йæм уый дæр хъусы,

ыстæй йыл банцой ис дзæбæх,
йæ чъылдыммæ — къæдзæх...

* * *

Кæнынц фанер къултæй цатыртæ
нæ фысымтæ,— уæздан æмæ цытджынтæ,—
кæм-иу нæ кодтой н' ахуырдау рынчынтæн
тъæнджы мæйы цъæхснаг уазæлттæ хатыртæ.
Уыдысты уыдон, уыцы 'нæхайыр къæстæ,
фынддæс, ыссæдз, дæс æмæ ссæдз азы фæстæ
нæ нырыккон Семирамидæтæ,
кæй ысуагътой дæлдæр-уæлдæртæ,
кæдæм нæй цъиутæхæг дæр мидæмæ,
гъе уыцы галуанты кæстæртæ...

Сæхи саби-кæстæртæ та?—
кæй сонт былтæ нæма зыдтой «гæртам».
Кæмæн хъуыдысты не 'хпатæ цацатæн —
Цыцылтæ 'мæ Мыцылтæ?

Мах цалынмæ дæрдтыл зылдыстæм,
зындзинæдтæ сæтгæ, хылдыстæм,—
хæстæгмæ рацахстой йæ рохтæ «цардæн».

Сæ чыссæджын ныййарджыты руаджы,—
сæ каджын хионты уæхсчътæй
уæларвтæм пуртитæ æхсджытæ,—
кæм ахуырæй, кæм та æнахуырæй дæр — барджын.
Лæууынц цыбæрзонддæр æфцджытыл,
дæлейæ дæр, уæлейæ дæр — æмбастæй,—
нæ уæлбикъонты кастæ...

Нæ хъæлæс сæм, ай-гъай, нæ хъуысы,
нæ хъæр æрдæгвæндагыл сысы.
Бæргæ сæм фехъуысид,— нæ маст,
æнæфæивгъуыйгæ, æмраст
йæ нысаны, тæхгæ фатау куы цæвид,
уæд фарн нæ рухс зæххыл æрцæрид.
Æмæ дзы нал æфсæдиккам цæрынæй,—
æмхуызон нын — йæ цин æмæ йæ рынæй...

* * *

Зынты уа, цинты уа,— нæ комæм ивын.
Нырма дæр немæ и нæ ивгъуыд.
Нæ дзы лидзæм,— цæмæн!
Мыййаг хæтаг мæргътæ куынаæ стæм,
зымæггæй хъарм бæстæм нæ тæхæм,
нæдæр æм — никæд бон — тæргайæ здæхæм.
Мах — рæстæджы сæмæн,
йæ уд æмæ йæ хуыз — нæ бæстæн
йæ сабийæ йæ ралæджы фæлтæрмаæ,
цы арты 'хсиды,— мах дæр
уыцы арт фæлтæры.

1987

ДАУЫРАТЫ Дамир

УЫЦЫ ЗОНДЖЫН ТУГДЗЫХ...

*Цы, хабæртæ радзуринаг дæн, уыдон
аив дзырды сфæлдыстады цавæр хуызмæ
хауынц, уый мæхæдæг мæхицæн дæр ны-
ронг нæма сбæрæг кодтон, фæлæ сæ,
æвæццæгæн, мысинæгтæ схонын хъæуы.*

*Мæхи, цуанæттæ æмæ æнæзонгæ адæ-
мы мысинæгтæ.*

Бирæгъы тыххæй...

ТУАЦЪÆЙЫ СУАДОН — МÆ ТÆРСÆН БЫНАТ

Куы цæрын, уæдæй абоны онг мæнæ æцæг тарст, зæгъгæ, кæмæй фæзæгъынц, ахæм фæкодтон... дыууæ хатты.

Фыццаг хатт — калмæй. Хуымæллæджы кæройнаг сыхы бæгъæмсар æмæ бæгъæввад сабитæн Туацъæйы суадæттæ сæ удлæууæн бынæттæ уыдысты. Иуæн дзы, иннæтæй хъауджыдæр, уæлдай уæрæхдæр донвæд уыдис, æмæ йæ рагъæй-æрæгмæ дæр Даргъдонуайæн хонынц.

Гъе, раст уыцы ран-иу мах рагуалдзæгæй суанг фæззæджы кæронмæ æрвыстам нæ рæстæг, уæрджытæм доны надтам нæхи, сыхы чызджытæн сæхи курдиатмæ гæсгæ былгæрæтты тыдтам дидинджытæ, нæ ныййарджыты фæдзæхстмæ гæсгæ та битъы-натæ цайæн. Ам-иу устытæ Куадзæны агъоммæ сарæзтой чъи-рийæгтæ æхсæн бæрæгбон, уæлбыл-иу сæ райтыдтой даргъ кæттæгтыл хус кæнынмæ. Быдырдзаутæ-иу ардæм фыццаг хор-тауæн бон рахастой се 'ртæ æртæдзыхоны æмæ бæгæнныйæ дзаг дурын, омменгæнæг æмæ сын-иу аходæг та мах уыдыстæм.

Махæн-иу Даргъдонуайæн бацауазынай хуыздæр мацы ратт.

Бирæгъ дæр ныййарæг у, хъæбуларзаг...

Уæлæ, мæй! Ниуын дæм: цæй бæрзонд ауыгъд фиу мын дæ?!

Сæрд-сæрды дæргъы-иу нæ бел хъамылты æмбæхст уыди, колхозы хуымгæрон-иу дзы нæуу цыппæрдигъон скъахтам, донвæды-иу сæ цæхгæрмæ рæнхъ равæрдтам, хæрдмæ-иу сæ кæрæдзийы сæрыл самадтам. Донвæды-иу кæсæгтæн дон нал фаг кодта, сæ катыйы цъыбар-цъыбур-иу уайтагъддæр райхъуыст, æмæ-иу уæд уидзыс ма — нал, уæлбылмæ сæ-иу æхстам хъазгæ æмæ худгæйæ, уыдон-иу уым гæппытæ кæнын райдыдтой, иутæ-иу дзы фæстæмæ сæ раздæры бынатмæ дæр æрысхъиудтой.

Мæнæ цы бон фæтарстæн, уыцы бон цæмæндæр ауазынмæ фæзивæг кодтам, фæлæ нæхицæн фæйна байбыны равзæрстам — хъулон кæсæгты хъомылдæртæ уым фембæхсынц. Узал доны бирæ лæууын нæ фæрæзтон æмæ дзы мæ цонг ауагътон, ныххæ-цыдтæн дзы иуыл, фырцинай йæ доны сæрмæ фелвæстон æмæ...

Мæ тæккæ цæстыты цур мын мæ цæсгоммæ лæбурдта дын-джыр калм, йæ 'взæгтæ арвырæхысау стырынды сты, йæ сыф-сыф уæлæрвтæм хъуысыд. Хуыцау хорз, æмæ йыл йæ сæрмæ хæстæг хæст фæдæн, йæ даргъ æрттиваг къæдзил та нырма доны уыд...

Уауу, зæгъгæ, ма ныцъцъæхахст кодтон æмæ йæ мæ тых-мæ бонæй уæлбылмæ фехстон. Мæхæдæг донæй ралæсыдтæн, кæрдæгыл дæлгоммæ ахаудтæн, хæкъуырццæй куыд мыл бахæ-цыд, хæрдмæ-иу фесхъиудтон, цалынмæ мыл æрæджиау кæддæр лæппутæ не 'схæцыдысты, уæдмæ. Стæй сæ иу ауад æмæ мын донхæрисы къалиуыл ауыгъдæй мард цъæхсæр калмы æрбахаста, дæ маст, дам, дзы систам.

Уыцы бонæй фæстæмæ мæм цæмæндæр афтæ каст, цыма ныр æппындæр никуы ницæмæйуал тæрсдзынæн. Рæдийгæ кодтон...

Дыккаг тарст дæр та уыцы ран — бирæгъæй. Мæ фыдыф-сымæр Микъала колхозы мусы хицауæй куыста. Хъæугæрон уыд мус, мæнæуы кæритæй йемыдзаг. Æз-иу æм хатгай ныц-цыдтæн, хъарм дзул мын-иу мæ цуры авæрдта, мæ уæлæнгай дзыппытæ-иу хорæй байдзаг кодтон, нæ кæрчытæн-иу æрмæст иу акалдвæг уыдысты.

Иу изæр æрæджиау здæхтыстæм нæхимæ. Цыдæр хъæлдзæг уыд Микъала, хъазæн ныхæстæ мын кодта, мæ сæрыхъуынты мын-иу йæ дæрзæг æнгуылдзтæ фæцафта, апыхцыл мын сæ-иу кодта. Чидæр ын уыцы фæссихор мусмæ хуын нырвыста, мæнæн æнæзонгæ чи уыд, ахæм лæгимæ арахъхъ анызтой, сæ иу сидт дзы мæ зæрдыл бадардтон. Микъала йæ загъта:

— Дæлæ хæсты быдыры мæ цардхъуаг æмбæлттæй чи баззад, уыдон рухсаг уæнт. Мæнæ нын нæ кæстæртыл хæрзаудæн кæнæнт...

Æмæ мæнмæ ацамыдта. Стæй сæ иугай мысын байдыдта...

Цæуæм талынджы нæ фæндагыл, стæй Микъала иу санчъех фæсте аздад æмæ йæ тарст хъæр райхъуыст:

— Бирæгътæ!

Æз размæ бахаудтæн, мæ армытæппæнтæ хъарм рыджы арфы аныгъуылдысты.

Микъала мæ уæлхъус алæууыд, худгæйæ мын уайдзæфы ныхас загъта:

— Уæ хæрæг ысфыссай, мæ гыццыл æфсымæр, цæй тæрсаг разындтæ?

Куы ницы йæм дзырдтон, уæд мын ме уæхсчытыл схæцыд, мæ зыр-зыр мын бамбæрста, йæхимæ мæ ныхъывта:

— Бахатыр мын кæн, бахатыр мын кæн... Ау, æз дæ бирæгътæн хæрын уадзын?

Уыцы ныхæсты фæстæ мæ чемы æрцыдтæн, цыдæр ныфсы мур мæм фæзынд.

Цæуæм уыцы æнæдзургæйæ. Хъæугæрон фыццаг хæдзары цур нæхимæ куы фæзылдыстæм, уæд та мын мæ фыдыфсымæр йæ уæззау къух ме уæхскыл æрæвæрдта:

— Ныр æцæгдæр бирæгъ куы уыдаид, уæд ын цы акодтаис?

— Мæнæ йын мæнæуы гагатаæ йæ цæсты бакалдтаин!..

— Лæг дæ, æнæхъæн лæг, — зæрдиагæй мын загъта Микъала, — бирæгътæ мæнæ дæ хуызæттæй фæтæрсынц æмæ дзы лидзæг фæвæййынц...

Нæ мæ фæтарст, нæ мæ алыгъд, фыццагдæр цы æгас бирæгъ федтон, уый, мæхицæн та уымæ кæстгæйæ мæ гыццыл уд фыркатайæ мæ риуæй рацæйхаудта.

Сусæны мæйы иу изæр нæ иусыкъаджын хъуг иннæ хæттытæй уæлдай уыгæрдæнæй не 'рбаздæхт. Радгæс уыцы бон фаласыхаг Бадриатæ уыдысты, мæ мад мæ уыдонмæ нырвыста, базондам ма, цы хабар у, зæгъгæ. Ницы йын зыдтой. Æмæ уæд фæйна лæдзæджы райстам, Даргъдонуайæны бæгъæввадæй иннæ фарсмæ бауадыстæм, Туацъæйы арфы нæм суадæтты æмæ хъамылты сыр-сырæй дарддæр ницы уынæр хъуысти, æфсæнвæндаджы сæрты ма Къостайыхъæуы быдыртæм дæр акастæн. Никуы æмæ ницы. Дæлæ Цымытийы ацырдыггаг фарс

Хуымæллæджы кувæндонмæ мидæмæ агурæг бацæуын нæ бауæндыдыстæм. Фæстæмæ цæугæйæ Даргъдонуайæны цур мæй нæ сæрмæ стылд, нæ развæндаг ныррухс и.

Суадоны тæккæ астæу мын мад фæстейы мæ рахиз цонг æррæхуыста, размæ мын ацамыдта:

— Уæртæ ма кæс... Тæрстæ-иу ма фæкæн, мæ къона.

Хъуамæ фæдисы хъæр кодтаид мæ мад, уый та сусæгæй дзырдта.

Разæй æцæгæй дæр къуыппы сæр йæ фæстæгтыл æрæнцад егъау бирæгъ, мæйрухсмæ бур-бурид зынди, йæ цæстытæ æрттывтой, йæ бынаты-иу базмæлыд, цыма фестынмæ хъавыд, уыйау, йе 'взаг-иу раппæрста. Суадоны æмæ хъамылты уæздан уынæртыл ма бафтыд нæ фыдæмбæлæджы цъæхснаг ниуын дæр, чысыл фæстæдæр та мæ мады богъ-богъ, стæй та мæхи кæуын. Æз куы райдыдтон, уæд æй мæ мад фæхъæрдæр кодта.

Цас фæлæууыдыстæм, Хуыцау йæ зонæг, фæлæ иу заман мæ мад фæныфсджындæр, уыцы уазал донмæ нывнæлдта, дур дзы систа æмæ йæ бирæгтыл фехста. Нæ йын бахæццæ, былгæронмæ хæстæг йæ тъыллупп фæцыд, æртæхтæ сырдыл бакалдысты, фæлæ уый йæхи бауыгъта, æмæ уыдон стъалыйы къæрттытау мæйрухсы кæрдæгмæ æрызгъæлдысты. Мæ мады къæйныхдзинад ын фæхъыг, йæ бынатæй фестад, йæ раззаг къæхтæ доны æрæвардта, æвæццæгæн нæм мидæмæ цæуинаг уыд, стæй цæхгæр фæзылд æмæ уæлæ акъациты тæлмыты Дудараты станцæйырдаæм фæлидзæг. Дыууæйæ дæр цыдæр æнахуыр уынæрмæ фæстæмæ фæкастыстæм: бригадир Æгайты Батырбеджы йæ саргъы бæхæй базыдтон...

Уыцы боны риссаг тарст æмæ ихдоны фæстæ Туацъайы фæндаджы фæлмæн рыджы æхсызгон хъарм ныры онг дæр ма ма буары æнкъарын.

Æцæг мыл æмбисæхсæв мæ хуыссæны æртæфст, зыр-зырæг мыл бахæцыд, мæ мад скатай, ауад æмæ нæ сыхаг зæронд ус Æлбегаты Бабетты æрбаскъæфта, уыцы афон мæ рабадын кодтой æмæ мын мæ хъуыры цайцымæны дзаг цывзыджын тæвдгомау арахъхъ ауагътой, тынг мæ ныннорстой, стæй, цы фæдæн, уый нал бамбæрстон...

Ныр хатгай ме 'мгæртты 'хсæн мæхицæй «раппæлын», зæгъын, æз карз нозтæй сымахæн уе 'ппæты разæй фæхъæстæ дæн: фæндзæм къласы, бирæгты руаджы...

КЪÆЗЗИТЫ КЪАМБЕЦ ЛОДЫР ЙЕ 'ККОЙЫ БИРÆГЪ АРБАХАСТА...

Ацы ном савæрыны фæнд хæдзары хицау Костыяæ рацыд, сæ къамбецы нæл род ма гыццыл куы уыдис, уæд. Раздæр æй иронау схуыдта Магуса, фæлæ йæм куыд фæстæмæ бинонтæ дæр, уыдонмæ гæсгæ та сыхæгтæ дæр Лодыр, зæгъгæ, дзурын райдыттой. Уырыссаг æвзагмæ йын æй чидæр ратæлмац кодта æмæ афтæмæй баззад.

Уыцы цымыдисаг номæн йæ хицау дзуапп лæвардта æххæстæй: суанг йæ фыццаг бонтæй фæстæмæ уæззау ист кодта йæ къах, никуы никæдæм батагъд кодта, нæдæр йæ мады дæйынмæ, нæдæр дон нуазынмæ, нæдæр фæстæдæр уыгæрдæнмæ.

Къæззиты хæдзар Хуымæллæджы дæллаг кæрон ис, быдыр уырдыгæй райдайы, растдæр зæгъгæйæ та — Туацъæ. Хъæуы цæрджыты фос-иу райсомæй сæ фалæ Ганинæйы къуыбыры дæллагварс æрæмбырд сты, хъомгæс сæ-иу уырдыгæй аскъæрдта хизынмæ, Лодыр сыл-иу æппæты фæстæ бафтыд, уыгæрдæнæй дæр-иу æппæты фæстæ раздæхт. Цалдæр азы йыл рацыд, æмæ йæм фæзынд æндæр миниуæг дæр: бирæ хæттыты-иу æхсæвæддæ баззад быдыры. Æмæ-иу æй уæд хъомгæс Дзампаты Будзи æмæ хæдзары бинонтæ зыдтой: афонмæ та хъамылты æмæ фæлмæн фæсалы астæу, даргъ тæвд боны фæстæ, доны хуыссы, йæ фæллад уадзы, боныцъæхтæм та узгæ-узгæ Ганинæйы къуыбыры цурмæ ссæудзæн, иннæ фосы рацыдмæ æнхъæлмæ кæсдзæн.

Фæлæ иу райсом уым нæ разынди. Æмæ уæд ничима зыдта, уыцы бон Лодыры кой æгас Хуымæллæгыл дæр кæй ахæлиу уыдзæн, уый.

Мысы Дзампаты Будзи: Къуыбыры алыварс æрзылдтæн æмæ дын Лодыр уым — нæ. Ай цы хабар у, зæгъгæ, мæ бæх Къæззитæм фездæхтон. Уым дæр та нæ разынд. Æмæ йын уæд, раст зæгъгæйæ, фæтарстæн. Уымæй размæ бирæгътæ Туацъæйы дыууæ стурæ бахордтой, иуы Горджы суадоны цур, иннæйы та кувæндонны фарсмæ, стæй иу æхсæв та Майрæмыхъуаты скъæтмæ мадæл фыстæм бабырыдысты. Иудзырдæй, уыцы сæрд сæхи æгæр къæйныхæй æвдыстой. Æцæг къамбецтæм никуы æвнæлдтой, нæ сæм уæндыдысты, æмæ Лодырмæ мæ зæрдæ уыйас тынг не 'хсайдта. Уæддæр мæ бæх æрцæвтытæ

Зилгайы цуанеттә (1930 азты кәрон). Галиуырлыгәй рахизырлаәм:
 Гусалты Хадзымусәә, Мелыкапы Хъауырбег, ?, Беккуызарты Добыдзә, ?, Моргуаты Зәкәрья.

кодтон, зæгъын, цы нæ вæййы, уæд та цъымарайы ныссагъд уыцы уæззау къамбец.

Куыддæр, Федыры хъæууат кæй хонынц, уыцы ранмæ ныххæццæ дæн, афтæ дын кæсын, æмæ дæлæ Къæззиты къамбец мæ размæ сызгъоры. О, о, сызгъоры! Йæ уæлæ та цыдæр æндæрг. Чысыл мын фенцондæр, фæлæ мæ бæхы сæпп нæ фæсабыр кодтон. Мæхинымæр, мæнæ диссаг, кæдæй-уæдæй Лодыры кæдæмдæр тагъдгæнгæ уынын. Куы мæм æрбахæстæг, уæд æй федтон: уый бирæгъ у Лодыры фæсонтыл, йæ дæндæгтæ йын ныссагъта йе 'рагъыл. Къамбец мæ цурмæ куы схæццæ, уæд ныббогъ кодта, æцæг не 'рлæууыд. Æз фæстæмæ йæ фæдыл фæзылдтæн, тæхгæ-тæхын мæ фæсарцæй æхсær лæдзæг раластон æмæ бирæгъæн — хафт, хафт. Стæй та ногæй, фæлæ уый йæ бырынчътæ хæрдмæ нæ исы, æрмæст йæ фæстаг къæхтæй фæстæмæ рариуыгъы. Иу дæс цæфæй йæ фылдæр æркодтон, фæлæ никуы æмæ ницы, иуварсмæ æрбырæгау кæны, фæлæ зæхмæ нæ хауы.

Æмæ йæ уæд бамбæрстон: Лодыр, æвæццæгæн, хъамылты æхсæn цъымарайы хуыссыд, заронд бирæгъ æм фæстæты бахъуызыд, йæхи йыл баппæрста, йæ рагъы бæзджын цармы йын йæ дæндæгтæ ныссагъта, фæлæ йын царм стонын нæ бакуымдта.

Лодыр, кæй зæгъын æй хъæуы, фæтарст, афæлвæрдта йе 'знаджы йæ уæлæйæ раппарыныл, æмæ йын куы нæ куымдта, уæд йæ ных хъæумæ сарæзта...

Къæззиты Костя: — Уыцы афон æз скъæты кæвдæсы фæлхæрдтæ иу ранмæ сагойæ калдтон, ме 'фсин Зарæ та кæрт марзта, нæ сывæллæттæ нырма уыцы афон фынæй уыдысты... Кауын кærтыдуар нын уыд, Заманхъулы хъæды æхсæруистæй быд, æмæ дын Лодыр уый богъ-богъгæнгæ йæ хъалæсы куы æрбахæссид, сфæлдæхта йæ æмæ нæ уæлхъус алæууыд. Йе 'рагъыл та... бирæгъ! Фæтарстайккам — нæ фæтарстайккам, уый зоныс. Йæ фæдыл тæргæ бæхыл нæ хъомгæс Будзи, уыцы афон фос чи ратардта, уыцы адæм кæртмæ æрбакалдысты, чи кауы мих тоны, чи бæласы къалиу сæтты, мæ сыхаг Слонаты Хъазыбег мын мæ къухæй сагой аскъæфта, Слонаты Бæтæдзи къæдзбелимæ æрбазгъордта æмæ бирæгъыл ралæууыдысты, чи йын йæ астæуастæгмæ хъавыд, чи та йæ сæрмæ. Лодыр цъилау зилы кærты къуымты, йæ сæр скъæты ныллæг дуары фæцæвы, фæлæ дзы бирæгъимæ нæ цæуы, æгæр нарæг у. Уынг æмызмæлд сси, мадæлтæ цымыдис сывæллæттæн тæрсынц, тыххæй сæ уромынц дуаргæрон...

Уыцы уавæр бирæ нæ ахаста. Бæтæдзи цæвджыты баурæдта, иуцасдæр иууылдæр æнæдзургæйæ кастысты, дарддæр цы уыдзæн, уымæ. Лодыр дæр æрсабыр, скъæтмæ бацæуæны цур та æрлæууыд. Бирæгъ дæлæмæ æрлæсыд, æцæг нæ хауы, змæлгæ дæр нал кæны. Бæтæдзи йæ къух хæрдмæ систа, ома, мæхи бар мæ уадзут, зæгъгæ, къамбецмæ хæстæг бацыд, бирæгъы цæстытæм бирæ фæкаст, стæй йын йе 'фсæртыл йæ дыууæ къухæй ныххæцыд æмæ сæ йæ тых йæ бонæй стыдта, къамбецы рагъ тугæй байдзаг ис. Лодыры зæнгтæ фæтасыдысты...

Цыма сын æй исчи радиойæ фехъусын кодта, уыйау хъæу иууылдæр махмæ згъордтой, бирæгъы алыварс-иу æрзылдысты, бирæ йæм-иу фæкастысты, æвæццæгæн, дзы бирæтæ уæд ахæм сырды фыццаг хатт фæдтой. Лодыры цурмæ дæр-иу бацыдысты, сæ къухтæ-иу ыл æрсæрфтой, цыма йын арфæ кодтой, уыйау. Скъолайæ та нæм æнæхъæн кълас æрцыдис æд ахуыргæнæг...

Авторæй. Æз дæр уыдтæн уыцы скъоладзауты æхсæн. Нæ ахуыргæнæг Цæпойты Федыр кауы саст уисæй бирæгъы фындзыхуынчтытыл куыд схæцыд, уый ма абон дæр уайы мæ цæстытыл. Колхозы уæды æрыгон сæрдар, дзæнæтыбадинаг Кæсæбиты Митя дæр уым уыд, Къæззиты бинонты сабыр кæнгæйæ мæнæ афтæ загъта:

— Ацы сырд кæмæ бахъавыд, уыдонæй сымах нæдæр фыццаг стут, нæдæр фæстаг... Уæ хъус ма æрдарут, адæмы æхсæн уæвгæйæ, цымæ цас сты уымæн йæ фыдбылызтæ!..

Мæнæй Митяйы кæддæры фæдзæхст нæ ферох, уæдæй фæстæмæ мæн цæмæндæр бафæндыд уыцы сырды тыххæй фылдæр зонын, мæ хъус æрдардтон адæммæ, мæхæдæг дæр-иу ныхаскъахæг разындтæн, мæ зæрдыл сæ бадардтон, цымыдисаг мæм фæкастысты бирæгъы царды æнахуыр миниуджытæ дæр — цуанæттæ сæ хорз зонынц...

1. АДÆММÆ МА АЙХЪУС...

Хъæдгæройнаг Демыраты Хаджи: «Сæ хæдзармæ ма йын йæ хæрзиуджытæ æмæ йæ рахиз къах бахастой»... Мæхæдæг дæр хъусгæ кæй фæкодтон, уыдон дын радзурон, Дамир... Хæсты заман мад æмæ чызг Æрыдонæй Салыгæрдæнмæ иу зымæгон æхсæв æфсæнфæндаджы фæрсты къахвæндагыл араст сты.

Боныцъæхтæм сæ хæдзарыл куы нæ сæмбæлдысты, уæд дыууæ хъæуы хиуæттæ фæфæдис сты, æмæ дæ балгъитæг афтæ: рельсыты астæу ма сын сæ къахыдарæс ссардтой. Фæстæдæр куыд сбæрæг, афтæмæй сын бирæгъты бал бамбæлд...

Хæст куы ахицæн, уæд уæлахиздзаутæ здæхтысты Ирыстонмæ дæр. Æрыдойнаг Дзугаты лæппу æмæ салыгæрдæйнаг Фæрдзинты лæппу — сæ дыууæ дæр афицертæ, Даргъ-Къохы станцæйы сæ поезд куы нæ æрлæууыд, уæд тæхгæ-тæхын Кæрдзыны Туацъæйы хъамылтæм æргæппытæ кодтой æмæ быдыр-быдыр фистæгæй Æрыдонмæ æрбацыдысты. Куыnnæ сын хъуамæ бацин кодтаиккой Дзугатæ! Уæлартæй æртæ æртæдзыхоны райстой, уæдмæ кусарт дæр сфыхт, дзæбæх фæбадтысты, фæнызтой, фæмысыдысты. Уæдмæ æрталынг, уазæг цæуыны къахыл ныллæууыд, фысымтæ йын бирæ фæлæгъстæ кодтой, ахсæв ам баззай, уæртæ уæ хуыссæнуат цæттæ у, райсом раджы дæ нæхæдæг баласдзыстæм, зæгъгæ...

Нæ сын бакуымдта. Æз, дам, ахсæв, куырдуаты кæй ныуагътон, уыцы чызджы рудзынг хъуамæ бахойон.

Æхсæвы чидæр Æрыдонмæ фæфæдис: бал бирæгътæ, дам, уын уæртæ Рæмонты хъæуы цур уæ уазæджы алыварс зылынг. Байрæджы кодтой Дзугатæ: йæ хæрзиуджытæ æмæ ма йын йæ рахиз къах уæрагæй дæлæмæ æд цырыхъхъ Фæрдзинтæм бахастой...

ХЪАХЪХЪÆДУЙРАГ ХЪАНТЕМЫРАТЫ БАТО: «ЙÆ БÆХЫ ДЗЫЛАР ÆМÆ МА ЙЫН АФТИД ГУЫФФÆ НЫУАГЪТОЙ»...

— Иу мæ хъæуккаг дæлæ Туацъæмæ хос ласынмæ ацыд, фæлæ æрдæг фæндагыл йæ бæхуæрдоны цалхы чыл цыдæр кодта æмæ, цалынмæ уымæ архайдта, уæдмæ йæм фæззыгон талынг дæр æрбацæйхъуызыд. Лæг бакатай кодта, арвыл йæ цæст ахаста, æвæццæгæн, йæ фос йæ цæстытыл ауадысты, фæфсæрмы сæ, афтæмæй сæм куыд баздæхдзынæн, зæгъгæ, йæ фæндаг дарддæр адардта. Хæрисбæлæсты астæу цъынайы сæрмæ сбырыд æмæ уырдыгæй уæрдоны гуыффæмæ сагойæ хос калын райдыдта. Уалынмæ кæцæйдæр бирæгъты бал фæзынд, бæхыл уыциу цæф сæхи ныккодтой æмæ йын уайтагъд йæ къубал

ахауын ластой. Ныр, магуыр, ләг цыйнайы сәр ләууы, бынмә сәм кәсы әмә йын йә бәхы куыд хәрынц, уый уыны, фәлә цы йә бон уыд уал бирәгән йә дыууәкхын хәедын сагоимә?..

Уәд, дам, иу стыр бирәгъ, әвәццәгән, сә раздзог уыд, се 'ппәты хистәр, ләгмә дәр аңамыдта сәхи әвзагәй әмә, дам, бирәгътә раздәр цавддуртау фесты, стәй, дам, сә дәндәгтә әмә кхәхтәй хос әддәмә ласынмә фәләбурдтой. Суанг боньцхәхтәм әй фәластой, цына дзой-дзой кәнын райдыдта, афәлдәхынмә йә бирә нал хъуыд, фәлә уәдмә әрбабон, ләджы амондән кәңәйдәр тракторы хәәр әрбайхъуыст әмә уәд бирәгътә лидзәг фесты. Ләг, магуыр йә бон, әрбырыд, йә бәхы дзылар ма систа, йәхәдәг рәтәнәгъдтыл схәцыд әмә хәәуырдаәм разылдта гуыффа...

Мәнә ацы хабар та мәхицән дәр чидәр радзырдта. Хәсты фәстә дәр ма Чырыстонхәәуәй нартхор Әрыдоны хорисән пунктмә ластой. Иу ләг уырдыгәй бәхуәрдонь уисын гуыффаейы дзаг әрбаласта, уәдә цы уыдаид, акалдта йә уым кәрты астәу әмә фәстәмә аздәхт, фәлә йыл фәндагыл әрталынг ис. Сәхимә йә бирә нал хъуыд, афтә йыл бирәгъты бал бамбәлд, бәхыл сәхи андзәрстой, уымән йә зәнгтә фәтасыдысты әмә размә фәцудыдта, ләг та уисын гуыффаейы уәлгоммә ахауд. Хәрынц зыдәй бәхы, фәйнәрдәм әй тонынц, ләг сәм кауы хуынчхытәй кәсы уыцы тарст әмә әнәхъаруйә, йә кхухы әрмәст зәронд ехс.

Уыцы тары никуыдәм тагъд кодтой бирәгътә, хыгдарәг сә нә уыд, сәхи хорз бафсәстой әмә сә, әвәццәгән, бәхы хицау ферох. Куы ацыдысты, уәд ләг йә мидбынаты рабадт, зәрди-агәй фәкуыдта йә бәхыл дәр, йәхиуыл дәр, цалынмә йыл боньцхәхтыл фыццаг фәндагонтә нә бамбәлдысты, уәдмә...

Ацы фәндагыл ма мәнә иу ахәм бәлләх әрцыдис... Иу әхсәв та уыцы бирәгъты бал иу аһафоны фистәг фәндагонь расырдтой. Уый, магуыр, йә бон куы базыдта, уәд телыхәдмә, цас йә бон уыд, уый бәрц хәрдмә сбырыд, иудзырдәй, уыдон әм куыннә әххәссыдаиккой, афтә. Фәлә бирәгъ, рагәй әрәгмә дәр цы у, уымәй хин әмә кәлән у. Бавдәлыдысты әмә әмхуызонәй сә сымаг уадзын райдыдтой, уый та тынг хәәххәг у, раст маргәй уәлдай нәу. Уыцы аһахьинон тәф ләгмә хәрдмә фәцыд, уымән йә сәр разылд, расхьиудта уыр-

дыгæй... Йæ рон ма дзы баззад телыхъæды бын æфсæйнаг цæгимæ.

Уæртæ Дзæгъиппардзæй Æрыдонмæ уыцы фæззæг паддзахадон хæсæн нартхор чи ласта, уыдон-иу хатгай æнафонтæм бафæстиат сты, æмæ-иу уæд сæ фæйнæфæрсты обауттыл балбирæгътæ ниуын райдыдтой. Куыддæр-иу уый фехъуыстой, афтæ-иу бæхтæ дзыхълæуд æркодтой, нæдæр — размæ, нæдæр-иу фæстæмæ куымдтой. Æмæ сын уæд колхозы уæды сæрдар Куыдзойты Михел семæ цуаноны æрвитын райдыдта, уый-иу топпы гæрæхтæй уыцы æнæфсис бирæгъты асырдта...

ЗАМАНХЪУЙЛАГ ХЪÆСТУАТЫ БУЛКЪОН: «БИРÆГЪЫ ЛÆППЫНÆЙ КУЫДЗ НÆ РАУАДИ»...

Æз мæхæдæг хорз кæй зонын, æвдисæн кæмæн уыдтæн, ахæм хабæрттæ дын дзурын, Дамир...

Иу уалдзыгон бон нæ сыхæгты сывæллæттæ хъæдмæ къозодзуан ацыдысты, фæлæ фæндагыл бирæгъы хъоргъыл сæмбæлдысты, ныббырыдысты дзы æмæ йын йæ лæппынты рахастой, сæ ацыды сæйраг хæс сæ æрбайрох. Уæдмæ мадæл бирæгъ йæ бынатмæ фæзынд, фæлæ, сывæллæтты куы фæдта, уæд æрæмбæхст, стæй сæ фæд-фæд хъæумæ æрбахъуызыд, быруйы сæрты кæртмæ бахызт æмæ æппæтæн дæр æнæнхъæлæджы бинонты йæхи ныццафта, фæхæцтытæ сыл кодта, бæстæ цъæхахст сси. Сырд фæтарст æмæ фæстæмæ быруйы сæрты атæррæст кодта, хъæугæрон æрхы æрбадæлдзæх. Уымæй нымад бонтæ рацыд æмæ иннæ бирæгътæ дæр хъæумæ лæбурын райдыдтой, ницæмæй æмæ никæмæй уал тарстысты, хъæуы тæккæ астæу бонсихорафон заинаг хъуг аргæвстой, иу бæхы къубал адзæнгæл ластой, кæйдæр скъæты фыстæ бахордтой...

Цыбырдзырдæй, сæ лæппынты маст истой. Æмæ уæд сыхы хистæртæ уыцы бинонтæн загътой:

— Уæ сывæллæттæн загъут æмæ уыцы лæппынты фæстæмæ сæ бынаты савæрæнт, кæннод уый йæ маст исын нæ ныуадздзæн, ардæм та сæ хъæуы æмæ уæхи дæр æмæ мах дæр фыдбылызæй бахизут...

Иннæ хабар та ахæм уыд... Нæ зындгонд хъæдгæс Мырыкаты

Мæхæмæт хъæды иу хъоргъ ссардта, авд лæппыны дзы разынд, рахаста сæ уырдыгæй. Фæндагыл ыл сæмбæлд йæ хъæукаг Хъуысаты Джебра æмæ йын ныллæгъстæ кодта, иу, дам, мын дзы радт, мæхицæн дзы хæцаг куыдз саразон.

Бонтæ рацыд, лæппын бирæгъæн Хъуысаты æндарæны æвзæр цард нæ уыд, хæринаджы хорзæй йын ницæуыл ауæрстой. Фæлæ иу бон Джебра горæтмæ цыд æмæ бирæгъы йæ бынатæй фыццаг хатт рауагъта, уадз æмæ, дам, нæ гом кæртмæ цъиу æрбатæхын дæр ма æрбауадза. Дзæгъæлы нæ фæзæгъынц, бирæгъ йæ кæнон никуы ныуадздзæнис, зæгъгæ. Изæры хæдзары хицау горæтæй куы æрыздæхт, уæд кæсы, æмæ дæ балгъитæг афтæ: бирæгъы лæппын хуыссы, йæ алыварс та, кæй ныццагъта, уыцы карчы лæппынтæ туджы сæвдылдысты. Джебра айтæ-уйтæ нал фæкодта, хъырымаг раскъæфта æмæ йыл дæнг-дæнгæй ралæууыд...

Абон дæр ма æнæ куыдзæй цæры.

ХУЫМÆЛЛÆГГАГ ДУЛАТЫ ЖОРÆ: «СОХЪХЪЫР АЕРРА БИРÆГЪ...»

— Уый уыдис 1948 азы. Æз уæд уæртæ Алагыры ахуыр кодтон, ме 'рбацыдмæ та мæ хæстæг æрвад Дулаты Хаджумар ссис куыройгæс дæлæ хъæугæрон Теттырмазты куыройæн. Уæды куыройы хъуыддаг та афтæ уыдис: уыцы фæсхæсты азты хор бирæ не 'рзадис, æмæ-иу куыст куы нæ уыд, уæд-иу Хуымæллæджыдон иуварсмæ, хицæн донвæдмæ, ауагътой, зæронд донвæды та-иу кæсаг ахстой.

Иу сæрдыгон изæр уырдаем ныфтыд нæ иннæ æрвад Гаккаты 18-аздзыд лæппу Бексолтан æмæ йæ хыз куыройæ иу сæдæ санчъехы дæлдæр Брутырдыгæй донмæ ныппæрста. Ныппары йæ, стæй та йæ йæхимæ æрбаласы æмæ бырынцъаг кæсæгты былгæронмæ йæ сарты æхсы. Уыдон-иу мæйрухсмæ кæрдæгыл гæшпытæ кæнын райдыдтой, иутæ-иу дзы фæстæмæ донмæ ныххаудтой. Лæппу ууыл катый кодта æмæ-иу арæх куыройырдаем акаст: Хаджумаримæ ныхасгонд уыди, кæсæгты дын æз уидздзынæн, зæгъгæ, йын загъта, фæлæ нæма зынди, цæуылдæр фæстиат кодта.

Уалынмæ æрцыд æнæнхъæлæджы цау: фæстæты йæм бирæгъ бахъуызыд æмæ йыл йæхи баппæрста. Лæппу, мæгуыр, размæ

ахаудта, йæ амондæн цæхгæр фæзылд æмæ кæсагахсæн хыз бирæгъырдаæм фæдардта, сырд дзы стыхст, уæддæр æм лæбуры. Бексолтан фæтарст, йæ тых йæ бонæй хъæр кæны. Хаджумар æмæ ма чидæртæ фæфæдис сты, сæ уынаермæ бирæгъ йæхи атыдта, æцæг ма лæппуйы цонгыл фæхæцыд.

Уыцы æхсæв Бексолтаны Дзæуджыхъæуы рынчындонмæ аластой æмæ сбæрæг, бирæгъ, дам, æрра уыдис. Дыууæ къуырийы дæргъы дохтыртæ фæцархайдтой Бексолтаны аирвæзын кæныныл, фæлæ сын дзы ницы рауад. Æрластой йæ, æгас хъæу дæр уæлмæрдмæ йæ фæдыл ацыд.

Фæлæ, ме 'намонд æрвад цалынмæ рынчындоны уыд, уæдмæ цытæ æрцыд, уымæ ма кæсут. Уæртæ фæлæ сыхаг Кцойты Жорйа йæ сыхæгты лæппуимæ Туацъæмæ галуæрдоны ацыд. Кæрдæг куыд карстой, афтæ сæм иу бирæгъ балæбурдта. Дыууæ лæппуйы фæцарæхстысты сæхи хъахъхъæнынмæ: иу — цæвæгæй, иннæ та — сагойæ. Сагой Жорйамæ уыд, сырды цæст дзы барæхуыста æмæ уый хъыллыстытæ кæнгæ хæмпæлтæм балыгъд.

Уыцы рæстæг Хуымæллæджы хъæугæрон уацайраг румынаг салдæттæ арæзтой сосафæндаг Бакуйæ Ростовмæ æмæ-иу уалдзæг сæхицæн хуымтæ дæр скъахтой, пьамидортæ-иу ныссагътой. Уыцы сæрд сын тугыл аскъуыдысты, фæлæ сын сæм давынмæ фæцахуыр сты хæстæг хъæуты лæппутæ. Уацайрæгтæ бавдæлдысты æмæ сæ хуымты цур хус кæрдæг æмæ акъаци бæлæсты къалиутæй халагъуд сарæзтой, æхсæвыгæтты дзы-иу радывгай дыгæйттæй сæ тыллæг хъахъхъæдтой.

Боныцъæхтыл уыцы бирæгъ уыдонмæ дæр балæбурдта, фынайæ сæ баййæфта, тынг сæ бахордта, тынг сыл фæхæцыд. Æз уымæн йæ дыккаг бон Беслæныхъæуы рынчындоны уыдтæн хостæ агурæг, æртафсти мыл æмæ, уыцы магуыр уацайрæгты уырдаæм куыд бахастой, уый мæхи цæстытæй фæдтон. Хуымæллæгæй дæр сæ фæдыл бирæ адæм ссыд, ам дæр ма сыл дзыллæтæ бафтыдысты, устытæ-иу куы ныббогъ кодтой, афонмæ, дам, сæм кæмдæр дард бæстæйы сæ ныййарджытæ æнхъæлмæ кæсынц, зæгъгæ. Амардысты, Беслæныхъæуы зæронд уæлмæрды сæ баныгæдтой.

Уымæй дæр та дыууæ боны рауад, афтæ райхъуыст: иу брутаг, дам, Туацъæйы бирæгъы амардта. Кæрдæг куыд карста, афтæ йын йæ аууон ауыдта, фæстæты йæм æрбацæйхъуызыд, фæцарæхсти, фæзылд æм æмæ йын цæвæгæй йæ дыууæ раззаг къахы дæр ахауын кодта, стæй йæ сагойæ ныррæхуыста.

Уый Хуымæллæгмæ Жорйамæ дæр сыхъуыст æмæ уый йæ сыхаг лæппуйы Брутмæ арвыста, фенут, дам, ма йæ, цымæ йыл цæст ис.

Уайтагъд фæстæмæ фæцыд лæппу: сохъхъыр, дам, у бирæгъ...

Уæд, хæсты фæстæ азты, бирæгътæ афтæ бирæ уыдысты, афтæ къæйных æмæ уæндагæй сæхи дардтой, æмæ-иу хъæумæ боньгон дæр барæдыдысты. Иу сæумæрайсом кæройнаг уын-джы Бедойты Исламы хуыйы бахордтой, Дауыраты Англысы тыргътæм асинтыл куыд сцæйхызт — сæрдыгон бинонтæ гом дуарæй хуыссыдысты, афтæ йыл сæ куыдз йæхи андзæрста. Сæ хъиу-хъиумæ бинонтæ фæфæдис сты, иу рæхуыст æй сагойæ бакодтой, фæлæ уый кауы сарты йæхи фехста æмæ Бедойты Симкайы цæхæрадоныл алыгъд.

Иу дзæбæх зæронд лæг цардис уæд нæ хъæуы, каджын. Чъиритæ-иу куы куывта, уæд-иу Хуыцауæй æнæмæнг куырдат: — О, Хуыцау, нæ бирæгъы хайæ дæр нæ макуы фæцух кæн...

Иу сæрдыгон изæр сæ дыгæрдиг нал æрбацыд, æмæ йæм зæронд агурæг ацыд. Хъæугæрон Ганинæйы обауы цур йæ хъустыл цыдæр хъæрзын фехъуыст. Йæ зæрдæ цæмæ фехсайдта, Хуыцау йæ зонæг, фæлæ обауы сæрмæ згъорæгау скодта æмæ мæйрухсы федта, æртæ бирæгъы йын йæ дыгæрдыджы куыд тонынц, уый. Ныббогъ кодта зæронд лæг, бирæгътæ сагъдауæй аздадысты, стæй ма сыл тарст æмæ мæстыйæ йæ къоболæ лæдзæг куы фехста, уæд уыдон лидзæг фесты, иу хатт ма фæстæмæ фæкастысты, цыма ныртæккæ цы æрцыдис, ууыл сæхæдæг дæр æууæндгæ нæ кодтой, уыйау.

Уæдæй фæстæмæ, дам, нал куырдат Хуыцауæй йæ бирæгъы хай...

ЦУАНÆТТЫ ХÆДЗАРАДЫ БÆРНОН КУСÆГ БАСИТЫ ХЪАМБОЛАТ: «НЕМЫЦАГÆН ÆРМАХУЫР БИРÆГЪЫ АМАРЫН КОДТАМ»...

— Æмæ-иу нæм уазджытæ кæцæй не 'рбацыд! Уыдон иууылдæр бирæ æхцатæ фыстой, уæлдайдæр фæсарæйнагтæ, æмæ-иу сыл цинай мардыстæм. Иу хатт та нæм Мæскуы дыууæ немьцаджы сæрвыстой, рагацау нæм сдзырдтой, иу, дам, дзы хъуамæ арс амара, иннæ та — бирæгъ, æцæг, дам, афтæ

бакæнут, цæмæй хабæртæ боны рухсæй ацæуой. Телефоны хатæл йæ бынаты сæвæрдтон, æвæццæгæн, мæ къухты хъарм ыл нæма атадаид, афтæ та ног дзæнгæрæг: партийы обкомæй. Билар, дам, афтæ зæгъы, дæлæ уæм Мæскуыйæ дыууæ немыхаджы цуаны ссæуынц æмæ, уæхи куыд æмбæлы, афтæ равдисут, нæ республикæ нын ма фæхудинаг кæнут, Германы цæсты нæ ма бафтаут.

Арсы тыххæй мæ зæрдæ ницæмæ æхсайдта, уыйас дæр æй куы хъуыдаид, фæлæ-иу фæстаг рæстæг не 'мбырдты цуанæттæ цалдæр хатты бафиппайдтой, хъæдрæбынты, дам, ног уард митыл бирæгъы фæдтæ нал уынам, æвæццæгæн, дам, искуы сагты рæгъауыл бамбæлыдысты æмæ сын æхсыд нæма фесты, науæд та, дам, дард æндæр ранмæ афардæг сты.

Цы чындæуа? Кæдæй кодтам, нæ уазджыты ныхæстыл дарæм, нозтджын дæр ма сæ фæкодтам. Арсы мæтæй рæвдз скицæн стæм, немыцаг диссаджы дæсны цуанон разынд, зыбыты иунæг æхстæн æй сфæлдæхта, йæ цуры йын дзуццæджы бадгæйæ йæ къам дæр ма систам, уæртæ нæ альбомы дæр ис. Фæлæ бирæгъ зынаг нæ уыдис æмæ, кæйдæр загъдау, нæ быны дон куы бацыдис, уæд мæнæ цы æрхъуыды кодтам: нæ цуанæттæй иу — Зауырбег — горæты сæрма йæ сæрдыгон хæдзары бирæгъ дардта. Иу цалдæр азы размæ йæ лæппына йæ бахаста, бафæлварон, дам, цымæ дзы цы рауайд, æрмахуыр кæны, æви нæ.

Уæллæй, Дамир, сæрмахуыр ис, тынг æнувыд уыдысты кæрæдзиуыл, уым ма цы цæхæрадæттæ уыдис, уыдоны хицæуттæ та йæ куыдз æнхæлдтой æмæ дзы тæрсыны кой нæ уыди. Гъемæ уæд уыцы Зауырбегмæ бауæндыдыстæм, дæ бирæгъы нын радт, зæгъгæ, афтæ æмæ афтæ. Не 'сразы, цытæ, дам, дзурыс, мæ комы комдзæгтæй кæй фæхастон, уый мын топпы дзымæ куыд тæрыс. Дзургæ нæ ныууагъта æмæ тæргайæ ацыд. Ууыл цалдæр минуты рацыд æмæ та нæм партийы обкомæй дзурынц, бирæгъы хабар, дам, куыд у. Куыд сæ асайдтаиккам? Зауырбеджы тыххæй дæр сын загътам.

Обкомы лæг нæм æрбахæццæ. Лæгъстæтæ фæкодтам Зауырбегæн та: республикæ худинаг ма фæуæд, сæ дардæй уазæгæн иу гæвзыкк бирæгъ ссарын сæ бон нæ баци, зæгъгæ, Билары искæй цæсты ма бафтауæм... Стæй æппынфæстаг коммунист дæ, дæ дзыппы партион билет хæссыс, кæдæй-уæдæй дæ партийы обком цыдæр куры, дæлæмæ дæр æмæ уæлæмæ дæр бирæгъ...

Обкомы кусаг дын дзурын ма зона! Сразы Зауырбег, уада ма цы акодтаид...

Дыккаг бон Зауырбег йæ бирæгъы, аенахуыр ном ын уыдис — Дурак, хъæды кæронмæ сласта, уым ын æхсæрбæласы бын дзидзайы къуылдых аппæрста, йæхæдæг йæхи æрдузмæ цæуæг скодта, стæй иннæ фæрсты рахъуызыди, абадт йæ машинæйы æмæ дæлæ горæтырдæм стырындз. Бирæгъ æй æрæджиау ауыдта, цы ахъуыды кодта, Хуыцау йæ зонæг, æррайау фæцис æмæ йæ фæсте расырда. Ныр мах та Зауырбеджы комкоммæ сцæйцыдыстæм, афтæ ныхасгонд уыдыстæм, нæ уазæг ницы æмбары, разæй шофыры фарсмæ бады. Бирæгъ ма дард уыдис, фæлæ Зауырбег куыд дæр нæ дæлæ фæци, афтæ æз ацамыдтон, зæгъын, уæлæ бирæгъ. Фæурæдтам, немыцаг Дуракыл ралæууыд, сфæлдæхта йæ.

Ницы бамбæрста нæ уазæг, ницæуыл фæгуырысхо, бастыгътой йын бирæгъ æмæ хуымæтæджы цин кодта, уымæн дæр та йæ къам систем, иуцасдæры фæстæ йын æй йæ фæдыл арвыстам. Куы цыдысты, уæд сын ирон æгъдаумæ гæсгæ фынг сарæзтам, нуазæнтæ дæр ма сын радтам. Зауырбег дæр уым уыдис, уыцы æнкъардæй фæбадтис, стæй йын уазæг къуымæлдзæфæй йæхицæй куы раппæлыд, чи дæ расырда, уыцы бирæгъы дæндæгтæй дæ æз фервæзын кодтон, зæгъгæ, уæд йæ зæрдæ суынгæг, абон дæр ма мæ цæстытыл уайы, йæ цæссыгтæ куыд рахæрдтой, уый.

Дыккаг бон Мæскуымæ ныддзырдтон, зæгъын, уæ фæндон уын сæххæст кодтон, разыйæ нæ ацыдысты немыцæгтæ.

— Æгас Советон Цæдисы кад бахъахъхъæдтат, арфæ уын кæнæм, — загътой нын уыдон.

БЕСЛЭНЫХЪÆУККАГ МЫКАГЪАТЫ ДЗАМБОЛАТ: «БИРÆГЪ ГÆНЫ АСТÆУ...»

— Уæртæ абон Беслэныхъæуы ног уæлмæрд кæм ис, уым хæсты заман гæны хуымтæ задис. Нæ сыхаг Хъантемыраты Темырсолтанмæ сæрæн хæрæг уыдис. Иу зымæгон бон мæ йемæ гæн ласынмæ акодта. Уæрдондзагæй фæстæмæ куыддæр ра-
раст стæм, афтæ хуымы астæу нарæг фæндагыл иу бирæгъ нæ размæ рагæпп кодта. Егъау, мæсты цæстæнгас ын. Æз дæр æмæ Темырсолтан дæр нæ мидбынаты сагъдауæй баззадыстæм.

Бирæгъ махмæ кæсы, мах — уымæ. Стæй дын уалынджы ме 'мбал йæ мидбынаты салд гæныл цоппай кæнын райдыдта. Æвæццæгæн афтæ хъæуы, зæгъгæ, йæ æз дæр бафæзмыдтон. Хуыцау йæ зонæг, бирæгъ цы ахъуыды кодта, уый, фæлæ цæхгæр фæзылд æмæ æвæд миты афардæг. Кæддæр æрæджиау мæ тарст ссыдис.

Уалæ хæстон комиссариаты агъуыстытæ кæм сты, уым дæр парaxатæй гæн æмæ куыдзыбага задис. Уырыссаг иудзæстон Гриша нын нæ хъомтæн гæс уыдис. Уалдзæджы æрцыдис уый, мæнæ сæгътæ зайын куы байдайынц, уæд. Иу изæр мæ мæ фыд сæгъты размæ рарвыста. Кæсын, æмæ Гриша ноггуырд сæныгчы йæ хъæбысы хæссы, йæ фæдыл та нæ сæгъ цæуы. Æз сæныгчы махи хъæбысмæ райстон, хъомгæс иннæ фосмæ аздæхт, иу фыдуагыл дзы йæ уæззау лæдзæг фехста. Æз уыцы уынæрмæ куыддæр аздæхтæн, афтæ дын кæсын, æмæ гæны астæуæй егъау бирæгъ рагæпп кодта æмæ нæ ногзад сæгъыл йæхи ныццафта. Æз ныцъцæхахст кодтон, хъомгæс æд лæдзæг махмæ фæцис, æмæ уæд бирæгъ алыгъд. Хъомгæс мадæл сæгъы йæ хъæбысмæ систа, нæ хæдзармæ йæ æрбахаста, æмæ йæ уайтагъд мæ фыд æрбаргæвста. Мæнæн уыцы сæгъы тæригъæдмæ мæ бон кæсын нæ уыд æмæ цæссыгkалгæ цæхæрадонмæ ацыдтæн.

Уый уыд мæ дыккаг фембæлд тугдзых сырдимæ, дыууæ хатты дæр мæ тынг фæтæрсын кодта æмæ йæм мæсты уыдтæн.

Хæсты фæстæ азты бирæгъ Беслæныхъæуы тынг арæх уыдис. Уæлæ стыр хиды цур цæрæн бынæттæн зæххытæ уарын куы райдыдтой, уæд дзы æппæты фыццаг æрцард иу расыггæнаг пецамайæг, йæ мыггаг мæ æрбайрох. Æз уымæй дæс литры арахъхъæй балхæдтон цуанон куыдз æмæ иуæхстон топп, уæрццйтæ-иу мардтон, бирæгъты ныхмæ дæр мын цыдæр ныфс уыдис.

Уыдон та уæндонæй уæндондæрæй лæбурдтой. Æппæты фыццаг Хъантемыраты Амырханæн сæ тæккæ кæртæй сæ куыдзы къæбылайы ахастой. Зæронд уæлмæрды цур Нугзараты Алихан цардис. Сæ хъуг иу цасдæр бонсихорафон æвæгæсæгæй аздадис, æмæ йæм бирæгъ фæлæбурдта, сфæлдæхта йæ, йæ гуыбын ын фæкъæртт кодта. Фæдисæтты хъæрмæ алыгъдис, фæлæ хъуг байсæфт.

Иу зымæгон бон æз дæр рады хъомгæс ацыдтæн, узал дымгæ йæ къуыс-къуысæй не 'нцадис. Сыхы зæронд лæгтæ мæ мæ фынддæс хъугимæ мæ бынатмæ бахæццæ кодтой, стæй иунагæй баздадтæн. Хъомтæ æрдæгтынд нартхормæ куыддæр бахæццæ сты,

афтæ æвиппайды дзыхълæуд фæкодтой, иу ран æртыгуыр сты æмæ уасынц. Ай цы хабар у, зæгъгæ, сæ цурмæ базгъордтон. Дæ балгъитæг афтæ — бирæгътæ кæйдæр хъуджы бахордтой, база-дис ма дзы йæ сæры къуыдыр, стæй йæ сыкъа æд бæттæн...

Мæ хъомтæ мæ коммæ нал кастысты, ниудтой, кæрæдзи рæхуыстой. Сæ уастмæ нæ сых фæфæдис сты æмæ сæ уæд тыхтæй-амæлтæй иуварс аздæхтам.

Фæстæдæр бирæгътæй мæ маст истон уыдоныл сæрмагонд цуанты, æрмæст хатыр, Дамир, уый тыххæй æндæр хатт...

ЦУАНÆТТЫ ХÆДЗАРАДЫ РАЗДÆРЫ ДИРЕКТОР ХЪУППЕТЫ АЛЫКСАНДР: «ЙÆХИЦÆЙ ЗОНДЖЫНДÆР ТУТДЗЫХ НÆЙ»...

— Уыцы адæмон æмбисонд зондзынæ, Дамир?.. Бирæгъы, дам, йæ къæхтæ дарынц. Æмæ йæ размæ та цы схойы, уый зоны? Йæ гуыбын! Уæллæй, æз дын зæгъын: бирæгъæй æнæфсисдæр сырнæма райгуырдис. Афæдзмæ бахæры тоннæ æмæ æрдæг æрмæст дзидза, иу бонмæ дзы хауы цыппар килæйы. Фæлæ куы æгæр хæрдджын ваййы, куы та æгæр æххормаг. Æххормагæн та у тынг фæразон. Рагуалдзæг нæ цуанæттæ амардтой иу зæронд бирæгъы æмæ йæ куы бастыгътой, уæд ын йæ ахсæны банымадтой авдсæдæ стæджы мурæ, иуæй-иутæ дзы тынг цыргъ. Уымæй размæ уæлæ Хъобангомы ногзад байраг бахордта. Æхсæрысæры кæмæндæр æхсæвы сæ куыдз цыдæр фæцис сæ кæртæй. Дыккаг бон дын уыцы хъæуккаг цуанон Магкæты Амырхан иу стыр бирæгъы куы амарид. Йæ царм ын бастигъæм, зæгъгæ, æмæ йын йæ гуыбын дæр сфазтой, æмæ дын уыцы сæфт куыдз йæ хуылфы куы разынид.

Æз мæхæдæг æдзухдæр афтæ æнхæлдтон, цыма бирæгъ дзидза йеддæмæ ницы уарзы. Мæйрухс æхсæв ме 'мбал цуанонимæ дыргъдоны бæлæсты æхсæн хосы æмбатъайы сæр хуысæм, уынæртæм хъусæм. Уалынмæ дын нæ фалæ дыууæ дын-джыр бирæгъы куы æрлæууид. Ме 'мбал йæ дыууæхстонмæ фæлæбурдта, фæлæ йæ æз нæ бауагътон, фæлæуу ма, зæгъын, бакæсæм уал сæм, цымæ, дарддæр цы кæниккой. Æмæ дæлæ дисса! Бæласы бынмæ чи æрызгъæлд, уыцы æмбыд фæткъуытыл ралæууыдысты, сæ зæрдиаг хæмц-хæмц махмæ дæр хъуысти. Иу бæласæй иннæмæ цыдысты, стæй фæаууон сты.

Аджинагтæ дæр бирæ уарзынц. Мæнæ ма быдыргæсты бафæрс, уæ харбызтæ уын, зæгъ, чи бассæнды. Бирæгътæ... Сæ тæккæ рæгъæддæр сын равзарынц, дыууæ дихы йæ акæнынц, сæ хъапп сын бахæрынц. Суанг æрыскъæфтæ дæр ма хæрынц.

Бирæгъ куы ныззайы, уæд мады дæр æмæ къæбысты дæр хæссы нæл бирæгъ. Зæгъæм, цуаны ацыд, фæлæ афтидæй æрбаздæхт. Уæд æй сылбирæгъ суомын кæны, сусæгæй кæмдæр цы мысты мур бахордта, уый дæр. Къæбыстыл 2-3 мæйы куы рацæуы, æмæ сын нæлбирæгъ цы æрбахæссы, уый сын фаг куы нал фæкæны, уæд цуаны ацæуы сылбирæгъ йæхæдæг дæр. Æмæ уæд уыдон уæлдай æгъатырдæр вæййынц.

Иу ахæм миниуæг ма сæм ис. Фосы дзугмæ балæбурдта, зæгъгæ, уæд ын хæрынмæ иу фыс дæр фаг вæййы, афтæмæй та дзы амары дыууиссæдзы бæрц, сæ хурхыуадындзтæ сын атоны.

Цæмæн афтæ кæны?.. Уымæн, æмæ уæд йæ зыдæн кæрон нæй. Адæймаг цуанæттæ дæр афтæ сты. Зæгъæм, цуаны ацыди, зæгъгæ, уæд ын иу хуы фаг у, фæлæ бирæтыл куы сæмбæлы, уæд дзы æфсис нал фæзоны, ралæууы сыл.

Бирæгъ сырдатæн се ппæтæй дæр зондджындæр у. Лæджы фæдыл зилы æмæ дзы йæхицæн бирæ хиндзинадтæ исы. Æз хъæугæрон цардтæн, нæ цуры стыр æрх уыдис. Иу мæйрухс æхсæв дын мæм мæ мад хъæр кæны:

— Гъей, уæртæ лæппу, дæлæ нын бирæгъ нæ хуыйы фæтæры!..

Мæныл уæд 12-13 азы цыдаид. Куыд дæсны архайдта, уымæ ма кæс! Йæ хъусыл ын дæндагæй ныххæцыд, йæ къæдзилæй та йын йæ фæсонтыл ралæууыд æмæ йæ афтæмæй размæ тардта. Æз æй фæсте асырдтон, тынг ныхъхъæр кодтон, стæй йыл дур фехстон, ауад ыл æмæ уæд хуыйы феуæгъд кодта...

Бæх чи у, бæх, уый йæ байрадджы бирæгъы дзыхмæ æнцонтæй нæ ратдзæнис, хъахъхъæнгæ йæ фæкæны, уæлдайдæр нæл бæх. Байраг та æууæндаг у, бирæгъ йæ фæдыл бирæ фæзилы — фæзилы, æмæ йæ хибарæй куы ссары, уæд æм хæстæг бацæуы, йæ быны атулы, йæ къæхтæ йæм фæтилы, стæй фесты, иуварс азгъоры, зæххыл та ногæй атулы, æмæ та йæм цымыдис, æнæфенд, æууæндаг байраг базгъоры. Иудзырдæй, иннæ бæхты цурæй йæ иуварсмæ асайы, стæй йæм фæлæбуры, йæ гуыбыны цъар ын астигъы, йæ хурхы уадындзтæ йын атоны. Ныууадзы йæ уым, стæй йæм æхсæвы æрбацæуы...

Иу райсом раджы цалдæрæй хуытыл цуаны ацыдыстæм. Мит — уæрджытæм. Кæсæм, æмæ хъæды фæтæн æрдузмæ иу рувас рагæпп кодта æмæ пыхскъутæртæй иуы бын амбæхст. Уалынмæ дын фондз бирæгъы фæзынд, уыдон сырстой рувасы. Куы нал æй уыдтой, уæд алырдæмты акæстытæ кодтой, митыл кæрæдзи фарсмæ æрбадтысты. Мах сæм биноклтæй кæсæм. Мæнмæ хорз зынд, стырдæр бирæгъ, ома сæ раздзог, иннæтæн йæ хъустæй цыдæртæ куыд амыдта, уый. Цы бакуыстой?.. Дыууæ бирæгъы дзы фæхицæн æмæ, рувасы фæд кæдæм бахæццæ, уырдаæм бахъуызыдысты. Мах дæр æй уыдтам, уыдон дæр: фæд уырдыгæй нал рацыд, уым ис. Æмæ уæд сæ иннæ æмбæлтæм сæ хъустæ батылдтой æмæ уæд уыдон разæй, адон та фæсте, афтæмæй уыцы пыхсмæ бырын райдыдтой. Рувас сæ бафиппайдта, уырдыгæй — сæррæтт, фæлæ фæсте цы дыууæ сгарæджы уыд, уыдон æй сæ быны анорстой. Раздæр æм хистæр бирæгъ бацыд, фыццаг ныккъæмсы бар уый уыд..

Зæрондæй, кæнæ йæхи æгъдауæй чи амæлы, ахæм бирæгъы мард нæ цуанæттæй нырма никуыма ничи ссардта. Куыд кæнынд, уымæ ма кæс... Йæ мæлын афон æрцæуы, зæгъгæ, уæд йæхицæн рагацау сусæг бынат ссары, рувасы хуынчъы дæр бабыры, исты рох лæгæты дæр. Иу дзырдæй, адон сæ мæлæт фæзонынд. Иу хатт иу фыййауы фарстон, зæгъын, чи амæлы, уыцы бирæгъ цы фæвæййы.

Цæй тыххæй йæ афтæ фарстон? Кæддæр уæлæ Уыналы сæрмæ Холысты фос хызтам. Уыгæрдæн уыдис стыр, дæрдтыл æрзылд, йæ тæккæ астæу та — цъымара. Фæззæджы сентябры кæрон уырдыгæй раскæрдтам бæхтæ æмæ хъомвос, фыстæ ма уым баззадысты. Æрмæст ма дзы иу къуылых бæхы ныууагътам, сохъхъыр уыдис, фырнæрдæй хæлдис. Боныцъæхтыл æм бирæгътæ бацыдысты, фæрасур-басур æй кодтой, уый сын ахсын нæ куымдта, æмæ йæ уæд цъымарайы астæумæ батардтой, æмæ уым куы ныссагъд, уæд æм йæ сохъхъыр цæстырдыгæй бахъуызыдысты.

Не 'мбæлттæй йæ иу уæлæ рагъы сæрæй кæддæр уæддæр ауыдта æмæ нæм ныхъхъæр кодта, рæвдздæр, дам, дæлæ нын Котиччы — афтæ йæ хуыдтам, бирæгътæ хæрынц. Дыууæ стыр куыдзы нæм уыд, иу дзы Бури хуынд, иннæ та Авган. Кæрæбин мемæ раскæфтон, куыйтæ мæ разæй, ноджы тæф бамбæрстой, æмæ ма сæ уæд чи баййафдзæн. Бирæгътæ сæ куы ауыдтой,

уæд дзы дыууæйæ лидзæг фæсты, иу ма дзы баззад, тых ратон-батон кæны Котиччы фæрстæ, стæй æрæджиау уый дæр фæлидзæг.

Доны сæрты нарæг хъæдын хид уыдис, æмæ уырдаæм куыд-дæр бахæццæ ис, афтæ йæ æз фехстон, фæцудыдта, стæй фæйнаджыты зыххъыры ныххаудта. Фыййæутты фæллад-уадзæн бынатмæ йæ æрбаластон, бастыгътон æй, стæй йын йæ дзыхмæ фæкоммæ дæн, æмæ дзы зыбыты æртæ дæндаджы йеддæмæ нæ разынд. Зæронд уыдис, хæрз зæронд, Котиччы фæрстæ тонын дæр ын уымæн нæ куымдтой, нæ бафсæсти æмæ иннæты фæстæ дæр йе 'намондæн уымæн аздад.

Уыцы фыййауæн радзырдтон хабар æмæ мын уæд уый загъта, зæгъгæ, дам, бирæгъæн йæ дæндагтæ хауын куы райдайынц, уæд бирæ нал ацæры. Æз, дам, иу хатт хъæды æрбацæйцыдтæн æмæ мæм зыгъарæджы хуынкъæй хъæрзын райхъуыст. Хæстæг æм бацыдтæн, даргъ уис дзы батъыстон, æмæ дзы бирæгъы йæ хъæрзынæй базыдтон — мæлынмæ бабырыд уырдаæм.

— Бирæгъ куыдзæй афтæ фæзæгъы, зæгъгæ, дам, дзы æппындæр тæрсгæ нæ кæнын, æрмæст, дам, мын йæ рæйын хъыг у. Лæгæй та, дам, афтæ фæзæгъы: «Лæг тынг зондджын у, æцæг фæстæмæ нæ кæсы».

Лæгмæ бирæгъ нæ уæнды, фæлæ йæм хъæру бирæ ис æмæ йæ раздæр йæ сынæгæй сцæвы, афæлдахы йæ, стæй йын уæд йæ хурхмæ фæлæбуры. Лæг æмæ бирæгъ сты кæрæдзийæн дыууæ æнæуынон знаджы, никуы бафидаудзысты, кæд бирæгъ æрмахуыр кæнын хатгай бакомы, уæддæр.

Иу хатт мын иу цуанон ахæм хабар радзырдта. Бирæгъы лæппыны сæхимæ æрхаста æмæ йын хом дзидза æппындæр нæ лæвардта. Хи конд дзулæй дæр-иу æй бафсæстой. Дынджыр куыдзы йас ссис æмæ-иу æй йемæ цуаны дæр акодта, фæстæмæ-иу дыууæ хæларау хъæумæ æрыздæхтысты. Иу изæр та æхсæвæддæ ацыдысты. Æз, дам, сугтæ æрæмбырд кодтон, арт бандзæрстон æмæ йæм хæстæг сбадтæн. Куыдз-бирæгъ раздæр мæ чылдыммæ сбадт, стæй сыстад, кæдæмдæр ацыд æмæ цасдæры фæстæ донластæй æрбаздæхт, артмæ хæстæг бацыд, йæхи ныттылдта, архайдта, цæмæй йæ доны æртæхтæ зынгтыл хауой, ууыл. Стæй та ногæй ацыд, æрбаздæхт æмæ æрдæбоны хуызæн арты сæрмæ йæхи стылдта. Ныр, дам, æз уæдмæ ницæуыл гуырысхо кодтон.

Фæлæ æртыккаг хатт куы аздæхт, уæд, дам, загътон, ай дзагъæлы афтæ нæ кæны, ам цыдæр уыздæн. Йæ быны тыд цы дзаумæттæ уыд, уыдон арты фарсмæ ныууагъта, суджы стыр лыггаг дзы сæвæрдта æмæ йæ æрæмбæрзта, цыма дзы исчи ис, уыйау, йæхæдæг бæласы сæрмæ сбырыд æмæ уырдыгæй кæсы, цымæ, дам, дарддæр цы уайд.

Бирæгъ та ноджы хуылыздæрæй фездæхт, арты сæрмæ йæхи бауыгъта, уый бынтондæр куы ахуыссид, уæд, лæг кæм хъуамæ хуыссыдаид, ууыл йæхи ныццавта, дзаумæттæ иуварсмæ фехста, фæлæ дзы суг куы разынд, уæд, йæ фæстæгтыл æрбадт æмæ, дам-иу, арвмæ куы нынниудта. Æмæ йæ уæд лæг бамбæрста: ахæм уавæрты, ома тар æхсæвы, арты тæвдмæ, адæймаджы тавс уымæн йæ сырдонминиуæг ногæй райгас кодта, уыцы уысм дзы фæстæмæ бирæгъ рауад æмæ суанг йе 'схъомылгæнæджы дæр бахордтаид.

Æргæрах æй кодта бæласы сæрæй, афæлдæхта йæ арты фæстаг хъарм цæхæртыл...

Уымæн зæрдæ нæ хъуыдис, Дамир?..

ТÆМИСКЪАГ БОТЪОТЫ ÆХСАР: «ÆЗ СÆ МÆХИ УÆЛЛАДЖЫРГОМЫ ХЪАХЪХЪÆНЫН»

— Бирæтæй арæх фехъусæн вæййы, бирæгъ, дам, æрдзы санитар у. Нæу, уæллæй нæу! Æз уыдонимæ разы нæ дæн. Лæг хъæуы куы цæра, фосы куыстæй йæ бинонты куы дара, æмæ дын уыцы сырд та стыр фыдбылызтæ куы кæна, уæд æй ды санитар не 'схондзынæ. Уый афтæ фæдзурынц, горæты чи цæры, уæлæ кæцыдæр уæладзыгæй бынмæ чи фæлгæсы, уыдон. Ай-гъай, уый сын худæг у, хъæздэг, бухъцардгæнæг адамæн. Уæллæй, бирæгъ ахæм сырд у, æмæ йæ, зæгъгæ, йæхи бар фосмæ бауадз, уæд, цалынмæ йæ цæрдæг æфсæртæ нæ бафæллайой, уæдмæ æргæвддзæнис æмæ æргæвддзæнис... Иудзырдæй, Дамир, баууæнд мыл, магуыр лæджы фыдбылыз у, стæй хъæды фыдбылыз дæр, мæнæ махмæ хохы сырдатæн сæхицæн дæр.

Æз сыл мæхæдæг, раст дын куы зæгъон, уæд æрæджиау кæддæр фæцалх дæн цуан кæныныл. Æхсайæм азты æмбис уыдис уый. Айхъус, æмæ та уæлæ уым æмæ уым бирæгъ заинаг хъуджы

Ботьоты Ахсар йæ амæддаг бирæггы къæбылатимæ.

аргæвста, кæнæ та байраджы хурх бахсыдта, науæд рæгъаугæсты хъыгдары... Мæхинымæр, адон æрдзы фыдбылыз куы сты, мæгуыр хохæг лæджы мæгуырдæргæнæг æмæ сæм уæд топп райстон. Кæдмæ сæм уæдæ афтæ кастаин?

Ам махмæ, Уæлладжыргомы, иу æрцæуæг цуанон уыдис, уырыссаг лæг Гришаев, зæгъгæ. Æз дын уымæ иу ахæм бон куы бацæуин, зæгъын, исты уынаффæ мын бакæн. Уый мын, æвæццæгæн, мæ уæрхмæ дæр æмæ мæ дæргъмæ дæр æркаст æмæ дын афтæ куы бакæнид:

— Лæппу, ныууадз, ды сын ницы бакæндзынæ!

Фæхъыг мын ис. Зæгъгæ йын уæд ницы кодтон, фæлæ мæхинымæр скарстон: «Кæд дæу бæрц нæ сарæхсон, уæд цæмæ царын?»

Æмæ уæд райдыдтон. Афтæ райдыдтон, Дамир, афтæ, æмæ иуцасдæры фæстæ уыцы Гришаев æмæ йе 'мбæлтæ дæр сæ гæрзтæ æрæвæрдтой: Æхсары фæстæ, дам, мах ам ницыуал хъуыддаг ис... Фыццаг бирæгъ куыд амардтон, уымæ ма хъус. Мартыйы райдиан сæ хъазын афон куы фæвæййы, уæд уæлдай къæйныхдæр, уæлдай æдзæстгæмдæр вæййынц, бон сихорафон дæр-иу хъæуы фосмæ балæбурдтой. Не 'рвадæлтæ лæгмæ бирæ фыстæ уыди, йæхæдæг сæ-иу уæлæ Мызуры сæрмæ хъæуы æрдузты хызта, ардыгæй сæ-иу 3-4 километры æддæдæрмæ аскъæрдта. Мæ зæрдæ йæм æхсайдта æмæ йын иу бон афтæ, зæгъын, Зауырбег, демæ гæрзтæ хæсс. Æмæ, дам, мæ цæмæ хъæуынц, нырма, дам, ахæм адæймаг, стæй ахæм сырд нæма райгуырд, мæнмæ чи бауæнда. Хынджылæг кодта. Цы æрцыди, уымæ ма кæс. Иу бон ын бирæгъ æнæхъæн 13 фысы аргæвста. Зауырбег æй тыххæйты лæдзæджы æххуысæй асырдта, фæлæ уæдмæ иннæ бирæгъ æндæрырдыгæй æрбахъуызыд, иу уыйбæрц та уымæн бантыст.

Дыккаг бон дын кæсын, æмæ Зауырбег топтимæ фæцæуы йæ фосы фæдыл. Зæгъын, цæй куыд у, кæстæры зондмæ дæр хатгай хъусын фæхъæуы. Уыцы æнкъардæй мæм æфсоны худт бакодта. Ууыл 3-4 бонæ рацыд, æмæ дын уыцы бирæгътæй иу нæ сыхæгты кауы сæрты æрбахызт æмæ дæ балгъитæг афтæ: 8 мадæл фысы уыдысты, стæй нал уыдысты. Сæумæдæвдæгæй мын хæдзары хицау мæ рудзынг ныххоста...

Æз айтæ-уйтæ нал фæкодтон, фæлæ ме 'рвадæлтæй дыууæмæ бадзырдтон, Тимофей æмæ Костямæ, зæгъын, уæхи

арæвдз кæнут æмæ сæ фæдыл цомут. Æхсæвы чысыл рагæбына кодта æмæ йын йæ фæд ахастам. Цалдæр боны размæ нæхи Зауырбеджы фыстæ кæм бахордæуыд, уым иу бирæгъы сæййæфтам. Кæсын, æмæ дын дæлæ æрдæгхæрд далысы дарддæр хæры. Фехстон æй, акъуырдон æй, цæфæй, йæ туг калгæ, фаллаг фарсмæ фæлидзæг, фæлæ уым хæрды йæ бон сызгъорын нæ бацы, фæстæмæ йæ гуыбыны цъарыл æрбырыд, бæзджын цъыхырыйы балæсыд, хорз мæм зынди æмæ йыл уырдем ралæууыдтæн.

Рахастам æй уырдыгæй, æркастæн æм æмæ ме 'мбалттæн зæгътон, ай дæле хъæуы чи уыд, уыцы бирæгъ нæу, зæгъгæ. Нæ мыл æууæндыдысты. Уый уырдыгæй æфсæстæй ралыгъд, æфсæст бирæгъ та зæронд дзидзамæ нæ февналы, ай æндæр у, мæ сæр уын лыгмæ дæттын. Уæдæ, дам, куыд...

Фæдæвзарæн скодтам, æмæ сбæлвырд — хъæууаты сæрты нæ ахызт. Æмæ уæд Костяйы комкоммæ ныххизын кодтон, зæгъын, хъæр кæн, æхситтытæ, уынаргæнгæ цæугæ, цæмæй бирæгъ дæлардæм нæ, фæлæ къæдзæхрæбынты лидза, йæ фæдыл куы бафтай, уæд-иу фæд-фæдыл дыууæ æхсты фæкæн æмæ йæ уæд мах зондыстæм, дарддæр нæ цы кæнын хъæуы, уый.

Уырны дæ, фондз минуты дæр нæма рацыд, афтæ мæ дæле Тимофейырдыгæй къæхты хъæр ссыд: сырд уыцырдæм барæдыд. Тимофейæн уый æнæнхæлæджы уыд, йæ мидбынаты змæлгæ бакодта, æви цы уыди, æрмæст æй къæрцхъус бирæгъ бафиппайдта æмæ уæд мæнырдæм фездæхти, йæ тарст цæстытæ абон дæр ма мæ цæстытыл уайынц. Хъавгæ систон топп, ме 'нгуылдз узал æргъæвæгыл æрæвæрдтон æмæ мæм куыддæр фемдзаст, афтæ йыл æй суагътон. Фæуæлгоммæ ис, мæнæ йæ цыма тыхджын дымгæйы уылæн фæфæлдæхта фæстæрдæм.

Иудзырдæй, уыцы бон фыццаг дыууæ бирæгъы амардтон. Коммæ сæ нылластам пыхсытыл, бастыгътам сæ æмæ раст байраджы йæстæ уыдысты! Цæрмттæ не 'ккойы радыгай хъæумæ фæхастам, æхсæруистæй быд кауыл сæ райтыгътам æмæ уæд мæ хистæр лæппуйы ме 'рвад Зауырбегмæ нырвыстон, суайæд ма, зæгъын, уадз æмæ сæ цуры арауай-бауай кæна, кæд ын фенцондæр уайд.

Иннæ хатт ме 'мбал Сохиты Дзаххоттимæ Ходы æфцæгыл ахызтыстæм, уым Суæртты комы Созайты скъæтуаты колхоз бæхтæ дардта. Баййæфтам дзы Сындзыхъæуы рæгъаугæстæй

Бекъойтæй иуы, йæ ном ын, æвæццæгæн, уал азы фæстæ нал æрхъуыды кæндзынæн, иннæ Созранты Андре, æртыккаг та уыд Дзицойтæй, кæд нæ рæдийын, уæд Барис хуындис йæ ном. Уыдон нын куыд радзырдтой, афтæмæй ком иууылдæр хольйы бын фæцис, алы æхсæв дæр, дам, нæ куы иу, куы иннæ бæхы дыууæ стыр бирæгъы аргæвдынц. Æмæ, зæгъын, уæ иннæ æмбæлттæ та кæм сты. Æмæ, дам, районы хицауадмæ фæдисы ацыдысты...

Рацыдыстæм уырдыгæй Дзаххоттимæ æмæ уæллоз къæдзæхы рабын бирæгъты дыууæ къахвæндаджы ссардам. Иу дзы над, мæнæ йыл цыма исчи пыхсытæ ласта — ууылты хастой сæ къæбыстæн хæринаг. Ууыл нæхæдæг ацыдыстæм, иннæ къахвæндагыл къæппæг ныууагътон, цымæ, зæгъын, цы уайд. Цæуæм, цæуæм, æмæ иу ран зæронд сывылдз бæлас фæлдæхтæй лæууы æмæ йыл фæгуырысхо дæн. Зыдтон æй, ахæм бæлас кæм ваййы, уым хæстæг цъымара ма уа, стæй хъамылтæ, уымæн уæвæн нæй. Æрбадтыстæм æмæ хъусæм: бирæгъы лæппынтæ мæнæ хæринаг куы фæкурынц, уæд цавæр уынар фæкæнынц, ахæм уынар цæуы. Сниуæгау кæнынц, схъынцъым æмæ та сæм уæд хистæр, æвæццæгæн, фæхæпп кæны.

Дзаххотт, зæгъын, дæ мидбынатæй мауал фезмæл. Хохаг адæм хъæды цæуын нæ зонынц, сæ къах хъæр кæны. Мæхæдæг сывылдзы цурмæ ныхъхъуызыдтæн æмæ мæ, æвæццæгæн, мæ тæфæй бамбæрстой, æмæ бæласы мæрайæ дыууæ дынджыр бирæгъы расæррæтт кодтой, комкоммæ мæм ныккастысты. Мæхинымæр загътон: цалынмæ мыл сæхи не 'рбаппæрстой, уæдмæ куы фæразæй уаин. Раззаджы, нæл бирæгъы, фехстон æмæ уый фæфæлдæхти, фæлæ иннæ, сыл бирæгъ, фæстæмæ фæзылд æмæ хуыггоммæ ныллæсти, ацу æмæ йæ ныр агур.

Раздæхтыстæм уырдыгæй æмæ нæ фæндагыл, Æхсынцъы-йады дон кæй хонынц, уым нæ бирæгъы куыддæртæй бастыгътам, цас тухæн фæкодтам, уый куы зонис, Дамир, уæд нын тынг фæтæригъæд кæнис. Бындз, мæнæ хæцаг бындз чи у, куырмбындз дæр ма йæ хонынц, уый нын нæ туг банызта, сæ сурынæн нын-иу къæхтæ æмæ къухтæ дæр нал фаг кодтой.

Æрæджиау кæддæр уæлæмæ Созайты скъæтуатмæ ахæцыдыстæм, уыцы уæззау царм дæр та радыгай фæхастам. Ссыдыстæм æмæ нæм рæгъаугæстæ хæрзæггургæггаг фесты: дысон та нын бирæгъ нæ байрæгтæй иуы къубал ахауын кодта.

Мæ зæрдæ, къæппæг кæм сæвæрдтон, уыцы къахвæндагмæ фехсайдта æмæ уырдаем иунæгæй стырындз дæн. Æмæ мæнæ диссаг: бирæгъы мард дзы адаргъ и. Æрцахста йæ мæ къæппæг йæ тæккæ хурхæй. Фырцинæй фæстæмæ рæгъаутæстæм æрызгъордон, уыдон уым æнæмæтæй къамæй цъыкк кæнынц. Фæлауу, зæгъын. Цыма фæдисон дæн, уыйау:

— Дæлæ уын бирæгътæ уæ бæхты былæй æппарынц!

Ракалдысты мæ фæдыл, чи бæгъæввад, чи æнæхæдонæй. Дынджыр бирæгъы куы фæдтой, уæд фырцинæй уæлгоммæты ахаудысты...

Ныр мæ, сывылыдз бæласы цур цы сылбирæгъ аирвæзти, уый нæ рох кодта. Зыдтон æй: йæ къæбыстæ афонмæ рувæсты йæстæ систы, хицæнтæй цæрынц сæ царды закъонтæм гæсгæ, æмæ ма уыдонæн ныр мæ бон циу, фæлæ сæ мад ногæй кæцы ран ныззадаид, уый зыдтон.

Уый размæ æхсæв фын фæдтон, цыма цыдæр цæрмттæ, доны астæу лæугæйæ, стигъын. Зæгъæм, уымæй размæ мын-иу фыны цуаны агъоммæ искæцы зæронд лæг исты куы радта, кæнæ та дзидзаимæ архайын, зæгъгæ, уæд-иу рагацау зыдтон: мæ цыд зæгъгæлы нæ уыдзæн, афтидæй не 'рбаздæхдзынæн.

Фароны фæндагыл та, мæнæ сывылдз кæм уыд, уырдаем ссыдтæн, бахъуызыдтæн йæ фалæ фæлдæхт сусхъæд бæласы цурмæ. Кæсын, æмæ йæ алыварс бирæгъы фæдтæ. Мæра дзы уыд, стыр мæра, йæ хуылфмæ гуыбырдæр ма фæкæн, афтæмæй бацу, схуыссæн дæр дзы уыдис. Æвæццæгæн та мæ сылбирæгъ дæр мæ тæфæй бамбæрста, рагæпп ласта мæ тæккæ цур, æз уымæ цæттæ нæ уыдтæн, мæ топп дæр ме 'уæхсчытæй нæма æристон, фæлæ, æвæццæгæн, фæтарстæн æмæ тынг ныхъхъæр кодтон. Фæтарсти мæ хъæрæй сырд æмæ кæмдæр хъамылы астæу фæаууон, æрмæст ма тынг нынниудта, йæ къæбыстæ йæ цæмæй фехъусой, афтæ.

Уæдæ сæ мад алыгъди, зæгъгæ, мæрайы хуылфмæ уæндонæй бахызтæн. Къæбыстæ талынг къуымы бабырыдысты, æмæ сæ радыгай уырдыгæй исын райдыдтон: иу, дыууæ, æртæ... Лæдзæгæй барæхой, йæ хъыллист ссæуы æмæ та йыл ныххæц, дыгай къуыритæ дæр сыл нæма цыдаид, цæстæй дæр нæма ракастысты. Мæ къурткæйы дыууæ дысы дæр балхынцъ кодтон æмæ сæ уым ныппæрстон. Аст дзы разынд æдæппæт, гæдыйы лæппынтæй зына-нæ зына стырдæртæ уыдысты.

Æддейæ мæм цъиуты катай хъуысыд æмæ йæ æмбæрстон: сæ мад, стæй ма æндæр бирæгътæ дæр мæ алыварс зылдысты, фæлæ æз мæ хæцæнгарзмæ зулмæ дæр нæ ракастæн, уымæн æмæ мæ уырныдта: лæппынты сæрыл нæ рахæцдысты. Цъиутæ-иу тынгдæр кæцырдыгæй суасыдысты, уымæй-иу зыдтон, сырдатæ уыцы минут кæцырдыгæй сты, уый. Мæнæ, зæгъæм, арс дæр тынг налат у йæ лæппынты сæрыл тохы, иуæй-иу мæргътæ дæр лæбурын сисынц сæ лæппынты хыгдарæгмæ, фæлæ сыл бирæгъ алидзы, дардæй ма фæкæсы æрмæст... Иу-дзырдæй, рахастон сæ, кæдæм хъæуы, уырдаæм сæ радтон...

Æххæст ма дын, иу бирæгъæй мæхи хæдзары маст куыд райстон, уый дæр радзурон... Сæрд-сæрды дæргъы мæхи стуртæ æхсæвай-бонæй хъæды æрдузы фæхизынц. Иу бон мæм мæ сыхаг хосдзау лæг Мецъаты Хæритон дуар æрбахоста, йæ къуыхы роды цармы армьдзаг гæбаз, дæлæ, дам, æй фæндагыл ссардтон, бирæгъы фæдтæ дæр дзы. Æз мæ лæппуйы æрдузмæ арвыстон, зæгъын, фен ма, цымæ ницы фæхъуыд нæ фосæй.

Уайтагъд æрыздæхти, уым, дам, сты хъугæй, родæй. Нæ йыл баууæндыдтæн æмæ мæхæдæг уым балæууыдтæн. Хизынц хъæуы фос, астæумæ кæрдæг мерс кæнынц. Фæлæ нæ гыццыл хъулон родмæ мæ зæрдæ фехсайдта: уый иннæтæй уæлдай нæ хъазыди, æнцад бæласы бын ныккука ис, ныдздзæллаг и. Бацыдтæн æм, йæ алыварс æрзылдтæн æмæ змæлгæ дæр нæ фæкодта. Æмæ йæ уæд федтон: йæ дæллаг хъуырæй йын бирæгъ чъепс ратыдта. Уый та афтæ уыдаид, æмæ хъуг къæйных хъуг уыди, йæ роды бирæгъы дзыхæй байста.

Роды дæр æмæ йын йæ мады дæр уыцы сахат хъæумæ ракодтон, марганец донæй йын йæ чъепс фехсадтам, иу мæй нæхимæ фææнис, сдзæбæх, аскъæрдтам æй фæстæмæ æрдузмæ æмæ нын æй дыккаг æхсæв бирæгътæ бахордтой, сæры къуыдыр ма нын дзы ныууагътой. Фæлæуут, зæгъын, æз уын уæ игæртæ иннæрдæм куы нæ акалон! Уыцы роды тæригъæд сын куыд хъуамæ ныббæрстаин? Æмæ-иу мæхинымæр Хуыцаумæ куывтон, мæ маст райсынмæ мын баххуыс кæн, зæгъгæ. Хинымæры куывдтытæ, дам, цæуагдæр сты.

Бахъахъхъæдтон æй æрдузмæ æрбауайæны. Афтæ зæрди-агæй æргъæвæгыл никуыма æрбахæцыдтæн. Куы йæ стыгътон, уæд ын йæ игæртæм фæкомкоммæ дæн: нæмыг сæ бацыдис, сæмтъеры сæ кодта. Мæнæ, зæгъын, диссаг, мæ ныхас куыд рауадис. Æмæ, дам, Хуыцау нæй, фæзæгъынц...

Мæн аххос нæу — Хуыцау мæ скодта, цы дæн, уымæй. .

Балæмбæлттæ.

Æгæр бирæ дын нæ феппæлыдтæн мæхицæй, Дамир?.. Ацы аз уæртæ Мызуры алыварс байраг бæх нал баззад, ацы тугдзыхтæ та сыл сагъуыдысты. Тæккæ знон мæм уыцы хъæуæй чидæртæ æрцыдысты, фæкæс, дам, нæм. Раст дын куы зæгъон, уæд мыл азтæ ацыд, къæхтæ зæрдæйы фæндиаг коммæ нал кæсынц æмæ нæ хъæуы фæсивæдæн ныр кæдæй лæгъстæ кæнын, кæдæй, исчи уæ мах раивæд, бирæгъ йæ кæнон никуы ныууадздзæн, зæгъгæ. Махæн ацы ком нæ фыдæлты ком у, нæ фыдæлтæ ардæм уæртæ Цъамадæй ралыгъдысты, æндæр исчи нæм нæхи хуызæн зæрдиагæй не 'рбацæудзæн хъахъхъæнæг.

Ныртæккæйы адæм, Дамир, цыдæр хуызæн систы, диссаг сæм ницыуал кæсы, райсомы боныл нæ хъуыды кæнынц. Цуан чи у, цуан, уымæн дæр йæхи тызмæг æгъдауттæ ис, бирæ хорз уæздандзинадтимæ. Куыд фæндыйы цуан нæ фидауы. Иуæй-иутæ афтæ хъуыды кæнынц: цыфæнды дæр амар, кæмфæнды дæр æмæ цафонфæнды дæр уæд. Абон бирæтæ сæ фырдиссагæй, сæ фырхъалæй цæуынц цуаны, нæ фыдæлтæ та-иу сæ фырмæгуырæй цыдысты. Райсом нын нæ кæстæртæ куы бауайдзæф кæной, гормæттæ, уый цы бакуыстат, куы ницыуал нын ныууагътат, зæгъгæ, уæд сын цы зæгъдзыстæм, цавæр æфсон сын скæндзыстæм? Уæздан цуан кæнын хъæуы, стæй кæд æмæ цас, уый хъуамæ зонай, хъуамæ дæ цуаны хиндзинад ма уа.

Æрæджы мæм ныртæккæйы хъæздыг ирæттæй иу мæнæ ам нæхимæ мæ уæлхъус алаууыд, мæнмæ, дам, кусынмæ рацу, кæннод мын уæлæ Хосхæрæн уæлвæзты бирæгътæ мæ сагтæм лæбурынц, æхцайы бын, дам, дæ фæкæндзынæн. Æз та йын мæнæ афтæ зæгъын:

— Мæнæн мæ мæйы мызд, мæ къона лæппу, æртæ мин сомы дæр нæу, фæлæ уый мæнмæ сæйрагдæр нæ кæсы. Æз мæнæ мæ райгуырæн Уæлладжыргом хъахъхъæнын, мæ фыдæлты ком, æмбарыс?..

Раст ын нæ загътон, Дамир?

...Уыцы зондджын тугдзыхы тыххæй мын Иры цуанæттæ сæ зæгъинагтæ загъд нæма фесты, нырма мын фыссинаг сты.

ДУРЫЛ ДУР АВАРЫН

ХЪЫЗТ АХСАВ

Басыдысты сгъалытæ уæларвыл,
Акæс, тыгъды айхъуысти сæ зыр-зыр.
Анхъæвзт мæйы уазал дзир-дзур дардыл...
Урс-урсид æнæкæрон тыгъд быдыр.

Даргъ фæндаг хъандзал салдæй нымраст и,
Бæх тындзы, цъæх бирæгъ ниуы пыхсы.
Бонвæрнон, фæлмæнзæрдæ, нымдзаст и:
Барæгæн цы 'ххуыс фæуа йæ тыхсты?

Уалынмæ зыр-зыргæнгæ сырх тынтæ
Хохæй хъавгæ рапырх ысты зæххыл.
Ферох кодта барæг дæр йæ зынтæ —
Хур æм арвæй бонцъæхтыл æртæхы.

Бирæгъы ниуд дард кæмдæр нынныгъуылд.
Хуримæ нывæнды æрдз йæ кадæг,
Барæгмæ уæлмонцы равг фæныхылд —
Æмæ тыгъды азæлыд йæ зарæг!

2006

* * *

Тæхуды, тæхуды, куы уаин æрвон,
Хуыцауы хъуыддæгты куы уаин бæрнон!

Зæххы къори йе 'миас фестид куырдадз,
Уæларвон тыхæй дзы арт уадзид æрмадз!

Мæн æмæ Хуыцауæн нæ иумæйаг куыст —
Дунейыл бындзарæй уæд фесæфид рыст.

Æмсæраей цæриккой æппæт адæм уæд,
Лæгмар æмæ хинæн сæфт уайд сæ фæд.

Мæн фæндонæй арвмæ ыстæхид Пегас.
Бæлиццаг рухс Музæ дæр уайд æдас.

Парнасы бæрзондмæ — æдзухдæр нæ каст.
Æрцæриккой Зæххыл Уæлмонц æмæ Раст.

2003

* * *

Нывгæнæг хъал вæййы æрмдзæфæй —
Фæмæлы удхарæй мæ сис.
Кæсы мæм базырджын дæрддзæфæй
Мæ царды-дуджы раст æмбис!

Мæ удæй арт цæгъдын æмырæй:
Хæрдгæбыд рæнхъæй дæн æдас...
Бæллын, бæргæ йæ рухс базырæй
Мæныл куы андзæвид Пегас!

Тæхы бæрзонд фæндтæм мæ зæрдæ,—
Ирон фарны рæстæн цæрæд!
Кæнын уал дурыл дур æвæргæ —
Мæ удæн уый дæр у дзæнæт!

2005

ХОХАГ НЫВ

Сæуæхсид худгæ тынтæй диссиджы тын уафы:
Дзæбидыр хохы цъуппыл къахфындзтыл æркафы.

Йæ сæфтджыты бынæй зæрин стъалытæ згъæлынд,
Æзист æхсæрдзæнмæ цæхæркалгæ æркалынд.

Кæны тыбар-тыбур йæ алы фезмæлд дардмæ,
У Хуры сфæлдисгæ — йæ тæмæн сиды цардмæ!

Æвзонг сычътæ йын сæ сæфтджыты æмдзæгъдæй
Йæ кафт цырен кæнынц сæрбæрзонд æмæ 'мвæндæй!

Æфсати уæлмигътæй кæсы йæ армы бынты,
Нæ федтон ахæм ныв, зæгъы, мæ хуыздæр фынты!

Дæ райсом хорз, мæ Ир, зæрдæрайгæйæ фезмæл —
Сæуæхсиды раддыл æнæзивæгæй фембæл!

2004

БÆРГÆ

Годжыцаты Неллийæн

Бæргæ, бæргæ, фæлмæн ныхас куы кæнин.
Кæй нæ фæнды? Фæлмæн ныхас — сызгъæрин,
Зæрдæйы бын фæлмæн зæлтæ куы ссарин,
Нæ Ирыл дзы рæсугъд зарæг ныззарин.

Фæлæ дзы ссарын адæмæн сæ фидæн.
Фыркатайæ æппæлынтæм æлгъин дæн.
Фæлмæн зарджытæ былалгъыл нæ дарын,
Рæбынæй сæ, мæ Ир, æмбæхстæй зарын.

Хуыцау йеддæмæ бардарæг куы нæ уа
Нæ к'онамæ, сæрæнгуыр д нын куы цæра,
Æнгом цардæй куы уæм Хуыцауæй разы,
Уæд халон фестдзæн булæмæргъ нæ разы!..

2002

ГУСАЛТЫ Барис

УÆД ДЫ КÆМ УЫДТÆ, ДЫР..

Элеги

Дæуæн..

... **Б**ынтон æнабары баззад мæ зæрдæйы ацы хабар уартæ мæ рагуалдзæгæй мæнæ абоны — мæ зымæджы хъызт комулæфты онг.

Цы цахъхъæн уыдаин, уый бæлвырд нæ зæгъдзынæн, фæлæ мын-иу мæ фыдымад Хъæстион Хъызмыдæ цыллæ си-нагæй мæ уæгъдызмæлдгæнæг дæндаг куы сласта, уæд иу-мæм æй фæстæмæ радта æмæ-иу худгæбылæй афтæ:

— Ныззывытт æй кæн, æцæг æй зон: кæцырдæм æй фехсай, уыцырдыгон хъæуæй хæсдзынæ дæхицæн чызг — дæ дæндагæлхæд уарзоны..

Мæнæн-иу мæ хъавд Заманхъулы ар-вырдæм фæцис — мæ адджын Дыдта уыр-дыгæй уыд йæхæдæг. Чи зоны, æмæ Гу-салтæ æппæты разæй уый æрхастой, гъемæ сын куы фæрæстмæ, æххæст куы разын-дыцагон чынды фæзминаг миниу-джытæй, уæд нæ мыггаджы усгуртæ — Ха-дзырæт, Гæбис, Хъыно — куыдхистæрæй кæрæдзи фæдыл ныххæрæтт ластой Арыхмæ Хъæстуатæм æвзаргæ чызгагур..

Цардæууæрстæй ныр афтæ зæгъæн дæр ис, æмæ, хъыгагæн, мæнæн мæ амонд уыцырдæм æргомыздæхт нæ фæцис... О, фæлæ æз уым мæ тæккæ уарзтмондаг азты ахуыргæнæгæй куы куыстон, йæ хъæдæмбæрзт рæгътæ æмæ цъæх хъæдабæ къуылдымты райдзаст уындæй

бæрæгбонхуыз куы кодтон, зæрдæ йæ удæмбалæн табугæнæг куы уыд, уæд ды кæм уыдтæ, ды?

Дон, дам, æлхынцъ кæнын нæ комы, рæстæг та — ауазын. Æмæ цыдæр дугтæ æнæвдæлонæй аивгъуыдтой рæстæджы æрх-æрх æмæ уырдуыты...

Нæ Иры мыдыкъус дзыхъхъ уæлдай ныццæхæр, ныттæмæн-калгæ вæййы митсæр хæхтæ æмæ нæртон симды бацæугæ За-манхъулы рæгъты хъæбысы фæззыгон хурæхсад бонты. Æмæ мæнæ иу ахæм æнусваг хорз бон мæ рагон хæлар лæппуимæ сæфтыдыстæм Цымты Къохмæ — уагъылы æмæ цымдзуаны. Лæгæн йæ мидæг масты дзæкъул куыд ис, афтæ йын дзы хъу-амæ йæ цин æфснайынаен, æвæрынаен дæр исты къæбицгонд уа...

Цым бæласæй тарсырх дæргъæццон гагата ратоныс, хурмæ куыд æнахуыр рæсугъд ферттивынц сыфтæрты 'хсæн, уый дæр æнæфæфиппайгæ нæ фæвæййыс, фæлæ уæддæр искуыдæй-искуыдмæ дæ куыст фæуадзыс æмæ уæлкъуыбыр æрдузæй дæ цæст зыдгæнгæ ахæссыс дæлвæзты тъæпæнтыл, хъулон-мулон быдыртыл уартæ хох-мæсгуытæ æмæ хох-систæм — хъæрзæгау бынносæй ныууæфыс, бар-æнæбары дæхимидæг сфæзмыс Тагоры ныхæстæ:

*О, горы, горы —
Воздетые руки
Изумленной земли!*

Бар-æнæбары та сæм бафтауыс Есенины поэतिकон хатдзæг:

*Как прекрасна Земля,
И на ней — человек!*

Уалынджы дын дæ хурхуадындзтæ ацахстой, дæ риу дын ссудзын кодтой ирон Поэты удрæхойæн æмæ удсыгъдæггæнæн рæнхъытæ:

*Мæ цæстысыг донау мызти,
Мæ зæрдæ фырцинай рызти,—
Куы скастæн нæ цъитиджын хæхтæм.*

Йæ уды былтæм байдзаг зæрдæ цинахсæст æнкъарæнтæй, дунейы уæлимон фарнæй — адæймаджы табуйаг сконд-сфæлдыс-тыл дызæрдыг нал фæкæныс, ницуал бавгъау кæнис уый хæрзæбонæн. Ноджы ма бынтон æнахуыр хъуыды бабиноныг

кодта йæхи уыцы дуджы сахат мæ зонды: хур дæр æмæ мæм йæ хæтæн-тулæн арв дæр кæд æмæ кастысты ирон, хи ирон туг-стæг хуыдтон хæхты дæр; стæй Терчы кьабаз цæугæдæттæ, хъæдтæ-атагъатæ, цадтæ æмæ суадæттæ — быдыр-быдыр æмæ хохæй-хохмæ, зæххæй арвмæ цæуылдæриддæр хæст кодта мæ цæст, кæдæмдæриддæр æххæссыд, æппæт дæр мæм ирон чидæртæ-цыдæртæй зындысты!..

Бæстæ мæ йæ фыриронæй фырамонджынау дзæгъæлзонд кодта — чи уыдтæн, цы уыдтæн, уый иртасын мæ ныр, мæ абоны дæрддзæфæй нæ фæнды, æрмæст иу хъуыддаг уæд бæлвырд уыд: тынг бæззон уыдтæн уарзынæн, æвæджиауы цæттæ: мæ бынтæ, мæ бæркаджын исбон — Хуыцауы аламмæт-таг æрдзон фæллæйттæ...

Уæд ды кæм уыдтæ, ды?

Цы хорз у, цы — алцыдæр йæ рæгъæдгæнæн афоныл...

Рухсы фæбадат, кæд цы рухс-рухсид бонтæ уыдыстут!

Цард уын фенон — уарзт уын фенон!..

Мæхи æмбарынхъом куы фæдæн, уæдæй фæстæмæ æппæтæй тынгдæр бæллыдтæн денджыз фенынмæ — æмæ мын бантыст, магуыр мæ бон, æрмæстдæр дыууæ æмæ ссæдзæдзыдæй.

Хъасп. Йæ кæрдæгцъæхбын уылæнтæн — урс барцытæ. Æнарынцойæ фæйлауы, æнхъизы, абухы — фыцгæтут у... Матростæ, дам, дзы афтæ зæгъынц, зæгъгæ, Хъаспы цæллахъхъ-пæллахъхъы чи сфæлтæра, уымæ Сабыр фурды астæу уадты-мыгъы уылæнтæ дæр нымады нал уыдзысты...

Уый фæстæ азты ардæм алы æфсæнтты æфтын байдыдтон, фæлæ дзы цæмæндæр бæстон-бæлвырдæй æрмæст иу боны мидæнкъарæнтæ баззади мæ зæрдæйы...

Уылæн уылæны суры, уылæн уылæны никуы æййафы, уылæн уылæны хæдуæлвæд æвæдæй ахъары змисджын былгæрон — дæлдон сатæлæджы хъузджыты ставд ссадæй рауад амы змис. Æдзынæг кæсын уылæнтæм æмæ сын сæ æнусон дугъыл æнæфенд хохаджы дистæ кæнын, æмæ йæ æмбарын, æргом æхцон кæй у се 'вæлмас дугъ-хъазт зæрдæйæн — удæнцой дын хæссынц. Ноджы ма афтæ сыгъдæг кæй у денджыз ам — горæт Дагестанские Огнийы цур, уый дæр дын æхсызгон у. Стæй былгæрон дæр тæнджытæ-тæнджытæ уырдыг у, нæй дзы тæссаг къæдзæхтæ...

Арв дæр уæлæ æнæкъæм, мæнæ сæгъы цæстау кæмæй

фæзæгъынц, раст ахæм. Хур æнæцæлхдурæй фæлгæсы дун-дунетыл, денджыз дæр æм, йæ бонæй уа, кæрæй-кæронмæ зыны — хæрзаг, дисы бацæуы, Зæхх йæ армы дзыхъхъы уыйбæрц дон куыд уромы, ууыл.

Бадын тæккæ былгæрон мæ кæркæ-мæркæ хисæрфæны мæнт аууон — дыууæ уис-лæдзæгыл æй бабастон; дымын тамако æмæ хинайæг адæмы иувæрсты кæсын денджызы фæлмæмбæхст дардмæ. Зæрдæ куыддæр йæхимидæг батыхсæгау кæны фæлхъæзæнты урс фысвос дзугты уындæй — барæй дæ цыма исчи сайгæ-фæлигæ кæны, уыйау. Ома, мæнæ, дам, дын фос æрбатæрын, æмæ ныр хæрынтæ-цæрынтæ байдайдына...

Фæлæ дын уайыг денджыз де 'нкъард, дæ уæнтæхыл-сæрзæбул сагъæстæ-утæхсæнтæ йæ хъæрмуст уылæнтæй æрæхсы, цæстуарзонæй дын ранхъæвзы дæ дзæбæх уд, аласы йын йæ хæрæмттæ, сифтындзы дын дæ ныфс æнусон цардмæ...

Æмæ дæ æрфæнды, дыууæ удæй, кæрæдзийæн адджын æмæ ахсджиаг дыууæ удæй куы уаиккат, уый — кæрæдзийæн æнусон цины уысм кæрдихгай куыд уарат æндæр бонтæм фæста-уæрцæй...

Уæд ды кæм уыдтæ, ды?

Уыцы гуырвидауц фæцæйцыдаис доны уылæнгæрæтты хъуыдыдзастæй, дæ къæхтæ сæ фадхъултæм ныгъуылдаиккой бæзджын фæлмæн змисы, йæ фынккалгæ та дæм-иу æрбазгъордтаид хурхъæрмуст уылæн æмæ та дын-иу мидбылхудгæ æхсызгонæй дæ рæсугъд нарæг фадхъултæ æрæнхъæвзтаид-æрæхсадтаид, æрмæст ма-иу змисы иугай муртæ баныхæстаиккой дæ сатæг буарыл, хусгæнгæйæ дæ хъыдзы кодтаиккой, къахтаис сæ дæ амонæн æнгуылдзы ныхæй...

Æмæ та æз бар-æнæбары хинымæры фæлхат кодтаин скъолайæ фæстæмæ зындгонд рæнхъытæ:

*Я помню море пред грозою:
Как я завидовал волнам,
Бегущим бурной чередою
С любовью лечь к ее ногам!
Как я желал тогда с волнами
Коснуться милых ног устами!*

Чызг дæр, дам, къаддæр уарзтæй нæ бауарзы лæппуйы: митыл ын йæ къахвæдтæ сæмбырд кæны, стайын сæ кæны æмæ уыцы митдонæй йæ дойны суадзы...

Сау денджызы æппæтæй æрвцæхдæр доны куы ленчытæ кодтон, кæм йе змисджын, кæм та йæ дурджын былгæрæтты ма къæбæлдзыг уд йæ буц мысинагтæн æвдисæн куы агуырда-та, уæд та кæм уыдтæ, уæд?..

Уалæ Арвыкомы хъæлæсы тæккæ хæдсæрмæ уæлбыл фысджытæн уыд Сфæлдыстадон Хæдзар. Стыр дыргъдон дзы. Фæткъуыбæлæстæ.

Мæ рагбонты æмбалимæ та уыдтæн уæд дæр. Бæлæсты бæрзонд цъуппытыл ма иугай фæткъуытæ баззад — тæккæ хурæфсæстдæртæ! Уыдон арæхстгай тыдтам, арæхстгай æмæ тыхамæлтгæй. Уалæ фæйнардæм йæ нæрстæй хæлгæ иу цъæхварс фæткъуы тихалæг къалиуыл уæззау æрцауындзæг. Бæласы цъупп дзæбæх ныууигъ, фæткъуы фæлмæн зæхмæ куыд æрхауа — афтæ дæр мæ нæ фæнды: мæхи къухæй йæ куы 'рто-нин, уый мæ фæнды. Куы йæм сбырон, куы йæм баххæссон, куы йыл æрхæцон мæ армæй, уæд мын уый куыд æхсызгон уыдзæн, уыдæттæ мæ цæстытыл рагацау уайынц, зæрдæйыл æндзæвынц...

Къахæй йыл æрлаууай-æрæнцайай, уымæн кæй нæ бæззы, уый уынын, уæддæр лæппын къабуз къалиуыл мæ къах тæрсгæ-ризгæйæ æрæвæрдтон — зынгæ фæуæлдæр дæн, схæстæгдæр дæн фæткъуымæ — æртыдтон æй, куыд уæззау у, куыд сатæг æмæ лæгъз у йæ буар, уый банкъарын ма мын бантысти, стæй зæхх мæ быны æд бæлас фæсæрбихъуырой кодта: мæ къах фæбы-рыд, æмæ уæлгоммæ бæласы сæрæй хауын. Абон дæр æй нæ зонын, куыдæй ма фæцарæхстæн, уый, фæлæ цыдæр æгъдауæй уæлдæфы фæфæлдæхтæн, иу стыр къалиу ацахстон ме 'вдæлон рахиз къухæй, галиуæй ныддæвдæг дæн фæткъуыйыл, æмæ мæ къæхтыл уырдыг лæугæйæ æрхаудтон, гæды мæ рауад...

Ме 'мбал мæм джихæй кæсгæйæ баззад, йæ сæр нынкъуыс-та, йæ цæстыты тарст нæма ссыд...

Ныр уæле та кæрты иннæ фысджытæ уæдмæ кæстæрты цæттагонд фынгты уæлхъус хъазæн ныхасгæнгæйæ рабадтыс-ты, Хуыцауы ном ссардтой. Цасдæры фæстæ мын — æвæццæгæн, нозтныфсджынай, чиныгуадзæны редактор фехъу-сын кодта зæрдæ сыхырнагæнæн хабар:

— Ахастам та дын æй... Фидæн азмæ... — Æмæ йæ цæстытæ дзаджджындæр комдзагагур фынгыл асæрфта.

Фæлтау бæласæй куы рахаудаин æмæ... Ныр та куыд фæфæлдæхон æмæ цы амалæй алæууон мæ къæхтыл?!

Фæндзæм хатт æй ахастой... Цы 'фсон мын скæндзысты ныры аргъæвды тыххæй та? Партийы обкомы пропагандæ æмæ агитацийы хайады хицауы чызг-хæдивæг мын йæхи дзыхæй куы загъта, мæ чиныджы къухфыст йæ зæрдæмæ фæцыди, зæгъгæ, уæд ма... Æви йæ ныр та хицау йæхæдæг кæсы лыстæг кастæй?

— Цæмæн, Сергей, цæмæн?

— Обком æй фæстиат каны, Юрæ Ибрагимович йæхæдæг...

Дыккаг бон нæхимæ, Зилгæйы, хъæуысæр Цæугæдоны Нарæгмæ ссидтæн — амы бæрзонд был мæхицæн Мæстытæ Рохгæнæн Былгæрон схуыдтон...

Æмдзæхгæр былгæроны нæугæрдæгыл бадын, мæ къæхтæ дæлæмæ æруадзгæйæ. Далæ уым, доны бын, дыууæ къæдзæхы æхсæн, стыр лæппутæ кæддæр незаманты — мæ сабидуджы незаманты — хызæй дардтой, кæсæгты акъацийы дæргъæй-дæргъмæ уис-æндзалмæй сургæйæ: доны уæлцъар дзы хафт-хафт кæн, бынæй дзы лыстæг дуртæ æмæ змис змæнт... Иуахæмы Еппæ йæ дзыхыдзаг ныхъхъæр кодта, хыз мын сисын нæ комы, зæгъгæ. Батахтысты йæм иннæтæ, иумæ хыз доны сæрма фелвæстой — дынджыр бургуыбын кæсаг дзы-иу йæхи куы сцагъта!

Бадын, о, кæсын бынмæ, доны сау уæлцъармæ. Мæ зæрдæ æмыр куыдæй йæ цалдæр азы тыппыртæ уадзы. Уыйбæрц мæстытæ мын чи фенын кодта, ахæм хъыцъыдæттæ мын чи баназын кодта, уыцы къухфыст искæд боны рухс куы фена, уæддæр ма мын исты цин æрхæсса...

Куыддæрты-фыддæрты афæдз аивгъуыдта. Æмæ мæнæ...

Æмæ мæнæ мæ къухты дæс чиныджы — мæ авторон экземпляртæ!..

Дуне цыфæндыйæ дæр цæрынмæ бæззы! Чиныджы мидæг мæ фæллад уд цъыллинджытыл сси. Мæхиуыл нæ — дунейыл цыма цыдæр æвæджиауы хорз æрцыд, æмæ йын æз, мæнæ мæхæдæг бацыдтæн уыцы хорзы, идиот...

Уæд ды кæм уыдтæ, ды?

Стæй Цæцæны хъæу Ишхой-Юрты дæлвæз цæугæдон Ак-Суйы арфæй иу диссаджы дзагдзæст хур бон сæрдыгон изæррыдæм даргæ æнгуыраей æвзист æрвæрттыд — æлмæрины йас хуыдзых — куы фæуæле кодтон, уæд та кæм уыдтæ, кæм — кæимæ уæрстаин æз мæ сæрхъæн цин?

Æмæ далæ Волгæйы галиуварс горæт Балаковойы цур æгæрон тыгъд быдыры араугæ-судзгæ сæрдыгон бонтæн сæ тæккæ

сардыгондæр бон зыбыты иунæгæй — æгомьг космос æмæ æрмæстдæр æз — хъарм зæххыл тъæпæн бадгæйæ, сау хъæлардзы куы тыдтон... Тыдтон, дам... Дыгътон!

Ахæм зад уыдысты хъæлардзыйы къутæртæ, ахæм, æмæ сау афæлдæхтысты, сыфтæр бæрæг съл нал уыд!

О, æмæ гагадыргътæ иугай-дыгай нæ тыдтон, фæлæ-иу фыр-задæй къæлæттæст къæлиуы бын мæ къæрта бæстон æрцарæзтон æмæ йæм-иу сау-сауид нæмгуыты сау æхсардзæн рауагътон — дыгътон æм сæ.

Æмæ уыцы сахат мæ мидбæстæйы, мæ мидкосмосы удæнцой æрхæдзарон, æрбынатон — æнустæ дзы сæхи батымбылтæ кодтой æрмахуыр тæрхъустау...

Быдыр фæйнæрдæм арвы кæрæттæм айтынг, арыд уæлдæф тыбар-тыбур кæны, физонæггонд бæстæ хъæрмуст фынай бацис, мæргътæ сæхи аууæтты бафæсвæд кодтой, фæлæ ма цыдæр æнæджелбетт хилæгойтæ æнæвдæлонхуызæй кæрдæджытæ æмæ стæм хæмпæлты фæлвæх бынты разгъор-базгъор кæнынц, хаттæй-хатт Волгæйы сатæг уæлдæф æхсызгон æрбаулафы, æмæ та лæджы бауырны, дуне ма цардхъом кæй у, уый. Æз та æнæхъæн галактикæимæ лæгæй-лæгмæ аззайын æмæ мæ буар æнæнхъæлæджы сисбын абады — тæхудиаг дзæнæт дæр иунæгæй цæрынæн нæ бæззы...

Кæм уыдтæ уæд ды, кæм?!

Цымæ, мæгуырæдæр, сидæрхуыздæр, зæрдæриссæндæр исты ис Хуыцауы сфæлдыст дунейы райгуырæн хæдзарæй, йæ кærты дзаг бинонтæй куы равдæлон вæййы, уæд?

Цы кæрæф зыдæй, цы æвæллайгæйæ уыдтæн хæдзаргæнæг — калм мæ кæйдæр хуынкъмæ лыгъд, кауы уисæн мæн куы бахъæуа, уымæй тæрсгæйæ. Мæ фыдæлты стыр бæстыхай, уæрæхзылд кæрт чысылтæ бахуызæнæн кодтон, фæлæ... Нæй, нæ бамбæлд мæ амæндтæгæнæг, хъæу йæ цæрæн бæстæн, йæ цæрæн уæзæгæн кæй бахъуыдаид, ахæм сылыстæгыл...

Уæд ды кæм уыдтæ, ды?

Стæй...

Æмæ æз та мæхæдæг кæм уыдтæн, æз — ды дæ райгуырæн адджын кæртæй дæ цæрæн (мæстæйхæлгæйæ рæстæгмæй!)

хæдзармæ куы расанчъех кодтай, дæ чызгон æнæвнæлд-æнæндзæвд дунейæн хæрзбон зæгъгæйæ, уæд æз та мæхæдæг...

Гъæтт, мæ хæсгæ мæрдтæ!..

Дард, тынг дард уыдтæн: фондз æмæ ссæдз азы дæргъæн бонцау дæррдзæф...

Ныр абон ды най кæныс дæ гомгæрцц-багънæг фæззæджы фыдæбойнаг фæллæйттæ, æрмæст ма кæмдæр де 'фхæрд зæрдæйы талынг къуымы йæхи батыгуыр кодта ног амондæнхъæл ныфсы къуыбар. Æцæджы цардхос, удлæууæн та дын дæ зæдхалæмдих, дзæнæты зæрин маргъ чызг. Йæ амонд дæ фæндиаг тыхджындæр уæд!

Æз та...

Æз та, мæ зымæджы фæстаг муртæм рохст зæрдæйæ кæсгæйæ, æрхæндæгæй мысын бæдæйнаг Маринайы цæстысыгтæ:

Пересмотрите все мое добро,

Скажите — или я ослепла?

Где золото мое? Где серебро?

В моей руке — лишь горстка пепла!

Мæ фæлтæр — Советон Цæдисы, не стыр Мать-Родинайы, не стыр иумайаг фыд, Дзугаты Бесойы гуылмызкъух уайыг фырт Сталины æргъæвст сидзæртæ — абоны емыллыкк дугæн дæр та, век-волкодавæн куыд уыдыстæм, афтæ стæм æцæгæлон хъæбултæ...

Æмæ мæ къухты дæр — æрмæст мæ рæубазыр рагбæллицты уазал æртхутæг, мæ дудгæбадæг зæрдæйы та — дæ ирд сурæт, дæ хурыскаст...

Ахæм уалдзæджы æрцыд мын дæ, æмæ бындзарæй фæлдæхт бæлас йæ фæстаг тыхтæ-сойтæй æрмæст дидинаг нæ акалы, фæлæ ма уырдыг слæууы æмæ ногдзыд уидæгтæ ауадзы уарзтæн уисæнгæнаг дурджын зæххы хъæбæрты дæр!

Ай зæрдæ хивæнд зæрдæйæ куы баззад йæ цардцæрæн-бонтæм дæр, уæд цæй зæры дуг, цæй!.. Æмæ Тютчевæн мæнæ ацы ныфсæууылд рæнхытæ нæ фæзмын:

О, этот Юг, о, эта Ницца!..

О, как их блеск меня тревожит!

Жизнь, как подстреленная птица,

Подняться хочет — и не может!..

Фæлæ мæнæ адон хонын мæ ныры уавæрæн æвдисæн:

Тут не одно воспоминанье,

Тут жизнь заговорила вновь, —

И то же в вас очарованье,

И та ж в душе моей любви!..

Æмæ — диссæгтæ, царциаты æмбисæндтæ: æз æппæт адæттæ
мæ ристæ тугæй куыд фыстон, афтæ фæкомкоммæ дæн мæнæ
ацы рæнхъытæм дæр:

*Мæ зæдыхай, ысног та дæн дæ рухсмæ,
æвзонджы дугæй хурзæрин æркаст,
зæххон фынтæн сæ удæхцондæр Уарзт
фæци мæ хай — у арфæйаг æнусмæ.*

*Уд нал тæрсы мæлæтæй дæр — дæ хуыз ын
фæстаджы бон дыдыхурау уыдзæн,
куы йæм бадара удисæг йæ хызын,
уæддæр дæ рухс, дæ цæстытæ уындзæн!*

Хæлæггаг сты поэттæ, уæдæ не сты — дзырдамонд уарзт
фыдæвзæгтæй бахизынц, поэзийы гæнахмæ йæ бакæнгæйæ.
Æмæ æз дæр мæ зæрдæйы дудгæ катый Хъодзаты Æхсары
æмдзæвгæйы æвджид кæнын...

Мæхæдæг мæхиуыл мæлын дисæй, уæдæ нæ мæлын: куыд
æмбойны мæ æрбайрох, мæ бæх фыдвæллад кæй у, уый?! Ног
цардæнхæлцау балцы йыл дæ уалдзыгон рухсы сайдæй кæдæм
фæраст дæн?!

Æмæ та æвзонгау сонт зæрдæ йæхи фембал кодта Бестауты
Гиуæргийы æнæныгуылгæ уды хурæн дæр — уый адджын
хъæрзтау æхцонæй схъæрзид:

*Ды фæцæйцыдтæ рухскалгæ уынджы,
Уынг уæлион дзæнæтау ысуындджын.
Дуне фестади кувæндон, аргъуан,
Ды — йæ бæстастæу судзгæ цырагъау.*

Æмæ, дымгæхост быдыры æргъæвст бæлцон артгæнгæйæ
йæ фæстаг спичкæйæн фæмæнгæй куы тæрса, уыйау æз дæр
æдас куы нæ дæн æгæнон уарзты æгæрон мастæй — Косты
Лизæйы ныхæстæ мæ мидуавæры ахорæнтæ:

*Мæ къона, цы зарæг, цы хъарæг,
Цы сомбон æрныгъуылди разæй?!
Мæ зæрдæ — нæрæмон, æнæсæттон барæг —
Æрду хидыл хъазы æмæ хъазы...*

Уарзын... Уаргъ... Зын... Уарзын — зын уаргъ... Фæлæ табу,
Хуыцау, табу: адзалы ныхмæ æрмæстдæр иунæг мадзал ис
дæ рæбын — уарзт. Æмæ гъеуымæн æрæджиауы хорзæх
уый никæд вайы... Æмæ уымæн нæй зæрдæйы мидæг дæр

цыфæнды кары дæр уарзондзинады ивылд доны ныхмæ дургуыф амад...

Фæлæ йæ цы 'мбæхсон æмæ йæ куыд æмбæхсон: кæд цыфæнды табуйаг дæ, сыгъдæг æмæ цытджын, уæддæр... уæддæр...

Дыдзыхур дæ, ма уд, дыдзыхур — мæнгæфсон, лæгæн хи-фæливæн. Фæлæ уæддæр:

Сияй, сияй, прощальный свет

Любви последней, зари вечерней!

Æмæ дын ма кары къæйты бын лæгъстæйаг дæн, дæлдæйраг — тæхудыгæнæг, кувæг, хъысмæты тæссармæгæс цæст ма тæригъæдæй къахæг:

Ма ма ныууадз, ма ма ныууадз

Иунæгæй

Ацы стыр арвы бын

Уарзтыстонгæй ниугæйæ!

Бæргæ, бæргæ, фæлæ цыма зæрæхсид фæндырарм нæу... Æмæ йыл худæн дæр нæй, хъаст кæнын дæр дзы чи 'рхæсдзæн йæ сæрмæ...

Фæлæ-иу ма уарзт арвы фæлгæтты куы нæ цыд, уæд ды кæм уыдтæ, ды?..

2006 аз, февраль

ИДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

НАРТЫ КАДДЖЫТÆ

Кадджыты иугонд текст сарæзта
Гуытъяты Хъазыбег

Цыппæрæм чиныг¹

БУРФÆРНЫГ

Нарты Бурфæрныг дард балцы цыди 'мæ йæ усæн бафæ-
дзæхста:

— Ме 'рцыдмæ ма фæхъау мæ фæллоийæ, фылдæр цæ фæкæн,
хæргæ дæр дзы кæн.

— Хорз,— загъта ус æмæ Бурфæрныг фæцыди йæ балцы.

Йæ фæндаг ыскодта Сайнæг-æлдарыл. Сайнæг-æлдар йæ бæх
ивтыгъта, афтæ йæ Бурфæрныг сæййæфта. Дзуры йæм:

— Дæ бон хорз уа, Сайнæг-æлдар!

— Алыбон æгас нæм цу, Бурфæрныг. Балцы ма цæуай?

— Тæккæ дæр!

— Уæдæ нæ фæндаг иу у.

— Æнæмæнг.

Бурфæрныг æмæ Сайнæг-æлдар араст ысты иумæ. Цæуынц
ныхасгæнгæ. Бирæ фæцыдысты 'мæ бахаудтой иу уæйыгмæ.
Уæйыг ахæм уыд æмæ йыл æртæ лæджы нæ баххæссыдаиккой.
Мусуат йæ цæстытæ, тæнтæ — тутæ, былтæ стыр кæфойы
йæстæ.

Уæйыг цæ фæрсы:

— Чи стут? Кæцæй ыстут?

— Æз дæн Сайнæг-æлдар,— загъты Сайнæг-æлдар йæхи-
цæй,— ме 'мбал Борæты Бурфæрныг.

— Уæдæ сымах хуызæтты æз рагæй агурын.

Сæ бæхтæ цын байста, сæхи цын æрцахста 'мæ цæ къулмæ
бабаста.

Уæйыг æрвылрайсом туас хаста йемæ æмæ-иу æй куы
Сайнæг-æлдар куы Бурфæрныджы зæвæты стъыста. Зæвæт-
тæй цын рацъырдаид сæ туг æмæ иннæ уыцы афонмæ æнцæд-
æнцойæ фынай кодта.

¹ Дарддæр. Райдайæн кæс «Мах дуджы» ацы азы 1-аг æмæ 2-аг номырты.

Рацыди дзэвгар рэстэґ. Нал Сайнэґ-æлдар зынди, нал Бурфæрныґ.

Нартæ агуырджой Бурфæрныджы, фæлæ йæ никуы арджой. Ниууаґтой цæ рохуаты.

Иу бон Сайнэґ-æлдар уæйыгæн зæгъы:

— Айас нын нæ туг фæцъырджой æмæ дæм æппын хатыр-дзинадæй никуы ницы уыд, æвзæр дын нæ фестæм æмæ нæ ауадз нæ хæдзæртæм.

Уæйыг зæгъы:

— Æртæ ныхасы зæгъдынæн. Кæд мын зæрдæмæдзæугæ дзуапп радтат, уæд уæ ауадздынæн æмæ уын æртæ фæдзæхсты бацамондынæн.

Кæд уæ дзуапп мæ зæрдæмæ нæ фæцæуа, уæд мын æртæ азы ноджы фæкусдзыстут:

— Хорз, фæуæд афтæ.

Уæйыг зæгъы:

— Цы ис дунейы æппæты нарддæр?

Сайнэґ-æлдар æмæ Бурфæрныґ хъуыды байдыджой. Сайнэґ-æлдар зæгъы Бурфæрныгæн:

— Нартæ, сыхах æрхъуыдыгæнаг ыстут æмæ цы ис æппæты нарддæр дунейы?

Бурфæрныґ зæгъы:

— Æппæты нарддæр зæхх уыдзæни. Уымæн æмæ алцы дæр уый мидæг ис, хорзæй — æвзæрæй.

Уæйыгæн зæгъынц:

— Æппæты нарддæр у зæхх, алкæй уый æфсады, алцы уый мидæг ис.

Йæ зæрдæмæ фæцыдис уæйыгæн уыцы дзуапп, зæгъы:

— Ныр та мын базонут, цы ис дунейы æппæты фæлмæндæр?

Сайнэґ-æлдар æмæ Бурфæрныґ хъуыды байдыджой. Бурфæрныґ дзуры Сайнэґ-æлдармæ:

— Ды æппæтдæр зоны, æмæ цы у æппæты фæлмæндæр, уый æмбарыс?

— Мæнмæ гæстæ зæрдæйы ахаст. Зæрдæ лæгæн хæрзиуæг куы кæна, уæд ын сафы йæ маст, йæ тыхст, йæ хъынцъым.

Зæгъынц уæйыгæн:

— Æппæты фæлмæндæр у зæрдæйы ахаст. Уый маст æртасын-кæны, ныфс ратты лæгæн, йæ тыхстæй лæдджы фæрæуæгдæр кæны.

Ацы дзуапп дæр та фæцыди уæйыджы зæрдæмæ 'мæ зæгъы:
— Ныр та базонут цы ис дунейы 'ппæты зынаргъдæр.

Хъуыды та байддытой Сайнæг-æлдар æмæ Бурфæрныг æмæ зæгъынц сæхицæн:

— Æппæты зынаргъдæр у адæймаг. Нæ дæр зæхх, нæ дæр дон, нæ дæр æндæр исты — адæймаджы аргъ не сты. Дуне йæхæдæг дæр адæймагæй фидауы, æнæ адæймагæй та дуне мард у.

Уæйыджы зæрдæмæ фæцыди ацы дзуапп дæр æмæ зæгъы:

— Уæ дзуаппытæ фæцыдысты мæ зæрдæмæ. Уый тыххæй уын уæ туг цъирдзынæн къаддæр. Рæстæгмæ ма уæ бауыром-дзынæн. Уымæн æмæ мæ ахаст афтæ у.

Цæуынц бонтæ, Сайнæг-æлдар æмæ Бурфæрныг мæллæгæй мæллæгдæр æмæ цолайæ цоладæр кодтой.

Сайнæг æлдар зæгъы:

— Бурфæрныг! Сымахæн, Нартæн, уæ куывд цæуаг у. Скув хуыцамæ, кæд дæм исты фарн ис, уæд нын баххуыс-кæндзæни ардыгæй аирвæзынæн, кæннод ма нын ацы хæрæг нæ туг афтæ æртæ боны дæр куы цъира, уæд мах мæрдтыл нымад ыстæм.

Бурфæрныг зæгъы:

— Ды уæларвцæрджытимæ арæхдæр æмбæлыс, æнæуый дæр цæм хæстæгдæр ваййыс æмæ уал ыскув.

Сайнæг æлдар ыскуывта:

— Хуыцау, ахæм лæг нæм рауадз, махæн чи баххуыскаæна.

Уастырджы хохыл бадти 'мæ Сайнæг-æлдары скуывд фехуыста, йæ фæндаг уæйыджы дуæрттыл бакодта 'мæ йæ хъæр ыссыди. Сайнæг-æлдар зæгъы Бурфæрныгæн:

— Кæйдæр уынæр хъусын.

— Уый нын æххуысгæнæг уыдзæни, — зæгъы Бурфæрныг.

— Ды афтæ 'нхъæл кæм дæ, уым чи зоны иннæрдæм уа, нæ удтæй ма чи баззади, уый та уый бахæра.

— Фендзынæ йæ, афтæ нæ уыдзæни, кæд мын хуыцау мæ куывдæн аргъ нæ кæны, уæд æй нымайгæ дæр нал кæнын.

Уæйыг уыди фынаей. Уастырджы бацыди 'мæ фæрсы:

— Чи уæ бабаста?

Сайнæг-æлдар зæгъы:

— Уæйыг.

Уастырджы февнæлдта бæстытæм, фæлæ бæстытæ ныхсит-кодтой.

Уайыг фехъал и æмæ Уастырджимæ дзуры:

— Чи дæ? Цæмæн агайыс ахæст адæмы?

— Æз Уастырджи дæн, адон хъуамæ суадзон.

— Дæумæ дæр мæсты рагæй дæн, — зæгъы Уайыг. Фестади 'мæ Уастырджийы дæр уыдон цур бабаста. Йæ туг ын цъиры. Æртæ лæджы кæрæдзимæ кæсынц æнкъардæй.

Бурфæрныг фæрсы:

— Гъе, Уастырджи, ды каджын куы дæ, уæд не 'мсæфт куыд кæныс?

Уастырджи зæгъы:

— Цæнгтабастай лæг кæй фæнды 'мсæрæй фесæфæд.

Сайнæг-æлдар дзуры:

— Бурфæрныг, скув хуыцаумæ, кæд дæ куывдæй æххуыс-гæнæг фæзынид махмæ.

Бурфæрныг ыскуывта:

— Хуыцау, æгады мардæй нæ ма амар, фæлæ нын æххуыс радт.

Уыцы ныхæстæ Донбеттырты Лæфгæф фехъуыста 'мæ зæгъы: “Цымæ уыцы тыхст чи у?”

Æрбацыди уайыджы хæдзармæ 'мæ фæрсы баст адæмы:

— Чи уæ бабаста афтæ?

— Уайыг.

Уастырджи Лæфгæфмæ дзуры:

— Уæртæ мæм рæхысы кæрон радт.

Лæфгæф рæхысмæ февнæлдта. Рæхыс сыхситкодта 'мæ уæйыг фехъал и. Дзуры Лæфгæфмæ:

— Цæмæннæ уадзыс ахæст адæмы?

— Æххуыс мæ куырдой æмæ цын æххуыскодтон.

Уайыг фæсæррæтласта мæ Лæфгæфы дæр бабаста.

Лæфгæф зæгъы:

— Сымах тыххæй сæфын æмæ мын баххуыскæнут.

— Ды та махæн баххуыскæн, — зæгъы Сайнæг-æлдар, — мæлыны къахыл ныллæууыдыстæм, æндæр ницы.

Уастырджи зæгъы:

— Тæрсæ ма кæнут — æххуысгæнæг нын уыдзæн.

— Чи ма нæм æрцæудзæн, — дзуры Бурфæрныг, — уæлар-вæй нæм ды 'рцыдтæ 'мæ ахсты бахаудтæ. Донбеттыр нæм ыссыди, уый дæр ахсты бахауди, нæхæдæг дæр афтæ, нæ уд дзæнæтмæ ахæддзæ и.

Уастырджи зæгъы:

— Гъе, мæ рафæлдисæг! Нарты Батырадз уæларв Хуры чызгимæ ныхас кæны. Афтæ кæм ыстæвд уа, æмæ хохы цъитимæ цы 'рцæуа йæхи узал кæнынмæ.

Хур йæхи надта 'мæ Батырадз тынг ыстæвди, къухавæрæн нæ уыди йæ буарыл.

Батырадз зæгъы Хуры чызгæн:

— Хур йæхи найын тагъд фæуыздæни?

— Нæма.

— Уæдæ уал мæхи цъитийыл ауазалкæнон.

Батырадз йæхи рауагъта 'мæ цъитийыл йæ фæртт фæцыди. Уастырджийы бæх базыдта Батырадзы 'ргæпп æмæ ныууасыди.

Уастырджи зæгъы:

— Æз уын загътон, æххуыстæнæг нын уыздæни. Мæ бæх базыдта Батырадзы 'мæ йæм ныууасыди.

— Мах ныфс нал и,— зæгъынц иннæтæ,— ныртæккæ райхъал уыздæни уæйыг æмæ та нын нæ туг цъирдзæни.

Уастырджийы бæхы уаст Батырадз цъитийы сæрмæ фехъуыста мæ зæгъы йæхицæн: “Уæдæ ам æввахс куы никæй уынын, уæд Уастырджийы бæх кæцæй уасы?” Аракæсбакæскодта. Бæх бамбæрста, Батырадз, Уастырджи кæм ис, уый нæ зоны æмæ та дыггаг уаст бакодта. Батырадз та хъахъхъæны фæйнæрдæм, уæддæр ницы уыны 'мæ зæгъы:

— Хуыцау — уынæг, зæхх — кæсæг, ам куы ничи зыны, уæд мæм Уастырджийы бæхы уасты хуызæн кæцæй хъуысы?

Бæх йæхи ныууыгъта 'мæ йæ саргъы мигæнæнты дзыгъал-мыгъул ыссыди, стæй æртыггаг хатт ныууасыди. Батырадз цъитийы фарк раæмыгъта 'мæ йæ йæ сæрыл æркодта. Батырадз афтæ тæвд уыди мæ йæ уæлæ их æртади, йæ рустыл суадæттæй æрцыди. Разгъордта, бæх кæцæй уасыди, уырдаæм æмæ фæрсы Уастырджийы бæхы:

— Кæм и Уастырджи, æгас у 'ви мард?

— Æгас ма бæргæ у,— зæгъы бæх,— фæлæ æгас дæр нал у. Уæртæ къулыл бастæй лæууы.

Батырадз бахызти Уæйыджы хæдзармæ. Уæйыг кодта фынæй. Ауыдта бастæй Бурфæрныг, Сайнæг-æлдар, Уастырджи 'мæ Лæфгæфы. Фæрсы цæ:

— Цæмæн баст ыстут?

Уастырджи радзырдта, цы цыл æрцыди, уый. Батырадз Уастырджийы рæхыстæ раскъуыдта, стæй та Лæфгæфы. Уый

фæстæ Бурфæрныг æмæ Сайнæг-æлдары рæхыстæ дæр ратыдта. Фехста цæ ма уæйыг кæм хуыссыди, уым уæйыджы ныхыл сæмбæлдысты. Уæйыг фæсæррæтласта.

Дзуры Батырадзмæ:

— Чи дæ? М' ахст адæмы мын цæмæн хъыгдарыс?

— Æз Нарты Батырадз дæн. Хъуамæ ацы ахæст-адæмы суадзон.

Уæйыг фæсæррæтласта, Батырадзимæ кæрæдзийыл сæхи ныццавтой æмæ хæцынтæ систой. Хæцгæ хæцын рацыдысты 'ддæмæ, кæрæдзийы хойынц, кæрæдзийы 'ууæрдынц. Батырадз тæвд байдыдта. Уæд Донбеттырты Лæфгæф уый базыдта, донмæ багæпласта, сфæйлыдта йæ, Батырадзыл æй калы, уæйыг та тыхсгæ кæны. Бирæ фæхæцыдысты, хур дæр цæм тынгдæр кæсы, Бурфæрныг æмæ Сайнæг-æлдар тыхсынкодтой Уæйыджы, Уастырджы та суадон фестынкодта Батырадзы къæхты бын.

Æппынфæстаг Батырадз зæххыл ныццафта Уæйыджы 'мæ сæ рыг Сайнæг-æлдар æмæ Бурфæрныджы авд мусуаты 'ддæдæр фæхаста. Батырадз амардта Уæйыджы.

Уастырджы зæгъы:

— Мæ хуынды фæу, Батырадз.

Бурфæрныг дæр загъта:

— Мæ хуынды уал фæу.

Лæфгæф зæгъы:

— Раздæр уал мæ хуынды дæ, Батырадз.

Сайнæг-æлдар дзуры:

— Æз уал дæ хонын, Батырадз.

Батырадз зæгъы:

— Хуры чызгимæ мæ хъуыддаг ис, уымæй куы рацæуон, уæд уыл азилдзынæн.

Батырадз æврæгъты 'хсæнты арвмæ фæцыди. Йæ фæндаг Уастырджийыл бакодта. Уастырджы Батырадзыл тынг фæцинкодта 'мæ йæ дзæбæхæй рарвыста. Батырадз Лæфгæфыл рацыди, уый дæр ыл фæцинкодта, дзæбæхæй йæ рарвыста. Сайнæг-æлдарыл рацыди. Сайнæг-æлдарæн йæ хæрæфырт дуаргæрон лæууыди.

Дзуры йæм Батырадз:

— Сайнæг-æлдар кæм и?

— Хæдзары,— зæгъы хæрæфырт.

— Фæдзур æм, Батырадз зæгъ дуармæ.

Лæппу Сайнæг-æлдарæн Батырадзы ныхæстæ ракодта.

Сайнæг-æлдар бахъуырхъуыркодта 'мæ 'лгъитгæ рацæйцыди. Батырадз æй фехъуыста, йæ хæрæфыртыл ын фæхæцыди 'мæ йæ Сайнæг-æлдары сæрыл ныффæртласта.

Сайнæг-æлдары хæрæфыртæн й' астæу фесхæл и 'мæ йæ иу зæнг фелвæст. Лæппуйы 'рдиаг ыссыди.

Батырадз зæгъы:

— Æлгъыстаг фæуинаг цыдæр, иннæ хатт сæмбæлдзыстæм.

Сайнæг-æлдар йе 'намонд базыдта, йæ зонгуытыл Батырадзы раз æрхауди 'мæ зæгъы:

— Ныббар мын, Батырадз, фæрæдыдтæн.

— Барст дын уæд ацы хатт.

Батырадз Бурфæрныгыл рацыди 'мæ зæгъы:

— Ам дæ, Бурфæрныг?!

— Ам дæн, рахиз нæм.

Бурфæрныг Батырадзы бакодта хæдзармæ, фæлæ йæм зæрдиагæй нæ ракасти. Батырадз æй фæрсы:

— Цæуылдæр масткæныс, Бурфæрныг? Кæд дын мæ фенд хъыг у?

— Æхсызгон дæр мын цас у, фæлæ мæ фырт фæкалди 'мæ йæ зæнг асасти.

Батырадз фæгæпласта, Бурфæрныджы фырты цæф къах артмæ бадардта 'мæ йын æй басыгъта.

Бурфæрныг дзуры:

— Цы ми бакодтай, Батырадз?

— Мæ фенд дын дæ зæрдæ фæриссынкодта 'мæ кæд риссы, уæд куыд æмбæлы, афтæ.

Дуар ныггуыпласта йæ фæдыл Батырадз æмæ лыстæг ысхъистæ ныцци. Уырдыгæй æрцыди Æхсæртæггатам æмæ йыл уыдон цинкодтой. Батырадз кæмæн уа, уымæн йæ хъыг дæр цины бынаты вæййы.

НАРТЫ УЫРЫЗМÆГ

Нартæ уыдысты иуыл тыхгæнæг, никуы цын ницы фидаркодта. Уырызмæджы ус Сатана уыд хуыцауы натля. Нартæ уый тыххæй Сатанамæ быцæукодтой, уымæн æмæ Нартæ хуыцауæй дæр нæ тарстысты, уый та уыд сæ натля. Уæд Сатанайæн райгуырд лæппу 'мæ куыд рæзти, афтæ тынгдæркодта 'мæ тыхкæнын райдыдта Нарты фæсивæдыл. Уæд Нарты Сырдон уыд гæды

лæг æмæ цы загътаид, уымæн æнæ 'рцæугæ нæ уыд, æмæ Сатанайы фырты тыххæй загъта зæгъгæ уый куы схъомыл уа, уæд нæ цæрын нал ныууадздзæн. Уæд йæ фыд Уырымæг ацъд цуаны 'мæ æхсæвæддæ баззад. Лæппуйы Нартæ байтыгътой æмæ йыл нызгъæлстой æмæ йæ амардтой. Уырымæгæн æфцæгыл йæ фырты хабар халон фехъусынкодта, зæгъгæ дæ хæдзары хъуыддаг хорз нæу æмæ хæддзæкæн дæ хæдзармæ.

Уырымæг æрцыд æмæ йæ ус Сатанайы фæрсы:

— Кæм ис дæ сывæллон?

Сатана дзуапп нæ радта, бадти 'нкъардæй арты фарсмæ, йæ цæстысыг калдта. Лæппуйы мард уалынмæ Уырымæг бамбæрста 'мæ йæ цæвæрдтой куыд æмбæлд, афтæ. Сатана 'мæ Уырымæг фыд-зæрдæ дардтой Нартæм æмæ нал дæр æмбырдмæ, нал дæр хуындмæ цыдысты.

Афтæ Нартæ 'взæр цæстæй кастысты Уырымæгмæ 'мæ Сатанамæ.

Уæд Нартæ сфæндкодтой куывд кæнын. æрвитынц хонæг Уырымæгмæ. Уырымæг зондджын лæг уыди 'мæ базыдта, Нартæ йæ марынмæ кæй сайынц, уый. Нæ разы кодта Уырымæг хонджытæн æмæ нæ цыд Нарты куывдмæ. Уæд æм сæрвыстой хонæг нæуæг чындзы — уæды рæстæджы уайсадæг чындз каджын уыд — зæгъгæ фефсæрмы уыдзæн æмæ 'рцæудзæн куывдмæ.

Уæд Нартæй иу Батырадз хуынди, уый дæр — хуыцауы натлийа. Сæ хуыздæр уыд Нартæн, тыхджын лæг. Байсæрдынкодта йæхи куырдадзы. Денджызы был саразынкодта куырдадз æмæ куы стæвд, уæд йæхи уым байсæрдынкодта. Денджызы йæхи баппæрста, уымæн æмæ йæ 'ндæр дон не 'мбæрзта.

Уырымæджы куы хуыдтой, уæд Батырадз бынаты нæ уыд. Уырымæг катыйкæны, чындзы йæм хонæг кæй сæрвыстой, уый тыххæй. Сфæндкодта Уырымæг ацæуын хуындмæ 'мæ бафарста йæ ус Сатанайы:

— Куыд бакæнон, зæронд ус? Ацæуон, æмæ йæ зонын, маргæ мæ кæй кæндзысты, уый.

Æмæ Сатана загъта уæд:

— Ацу кæд ма мæм хуыцауæй исты 'ххуыс уа, уæд дын тас нæу.

Араст Уырымæг, йæ цилхъ йæ кæрцы мидæг ахаста. Уæд хуыцау загъта мæрдты хистæртæн Барастыр æмæ Йасатæн, зæгъгæ Уырымæг уынгæджы ис æмæ йын йæ сывæллоны куыд арвитат Уырымæгæн æххуысæн æмæ йæ туг куыд райса. Барастыр æмæ

Йасат рараст кодтой. Уырымæджы фырты æд бæхæй рарæвдз-кодтой. Уырымæджы фырт æрбалæууыд æд бæх Нарты дуармæ, куывд кæм уыд, уым. Бадзырдта мидæмæ, зæгъгæ Уырымæгмæ хъæуы æмæ ма йæм фæдзурут.

Нартæ рарвыстой, зæгъгæ чи у, мидæмæ нæм рацæуæд, куывды бадæм æмæ Уырымæджы дæр не 'вдæлы. Лæппуйæн та уырдаæм бацæуæн нæ уыд. Уæд æм лæппу Уырымæгмæ дзуры хатиагау:

— Ма тæрс, зæронд лæг, тæрсгæ ма кæн, æххуысгæнæг дын ис.

Уæд æм Уырымæг æддæмæ радзырдта хатиагау:

— Кæд мын æххуысгæнæг дæ, уæд мын дуаргæс лæуу, æддæмæ цæ макæй ауадз, ам цæ мæ бар уадз.

Нартæ Уырымæгмæ хæцæнгарзæнхъæл нæ уыдысты. Уырымæг райдыдта мидæгæй цæгъдын, æддæмæ цæ чи цыди, уыдон та лæппу цæгъды, йæ туг цæ исы. Ставд адæмæй цæм цы уыд, Нартæм, уыдон фæцагъта. Уæд лæппу чи уыд, уый цыдæриддæр хæцæнгарз уыд Нартæм, уыдон рахаста 'мæ цæ Уырымæджы хæдзармæ бахаста æмæ цæ уым суæгъдкодта 'мæ цын загъта:

— Гъеныр уын тас нал у.

Уæд лæппуйы фæрсынц Уырымæг æмæ Сатана:

— Чи дæ, уый нын бацамон. Кæй лæппу дæ?

Æрмæст цæм радзырдта:

— Æз дæн уенæном лæппу.

Уæд Уырымæг æмæ Сатана ныккуыдтой, фæлæ йын фæстæмæ фæкæсыны бар нæ уыд.

Уыйфæстæ Батырадз дæр æрцыд балцæй æмæ бафарста, зæгъгæ кæм ысты нæ хъæу, цы фесты? Уæд ын устытæ бамбарынкодтой, зæгъгæ Уырымæг цæ фæцагъта иу æнæзонгæ лæппуимæ. Батырадз бафарста Уырымæджы, зæгъгæ цæмæн фæцагътай не 'рвадæлты. Уырымæг ын загъта, зæгъгæ мæнæн дæр мæ иунæджы амардтой æмæ йын æххуысгæнæг нæ уыд хуыцауæй, уый тыххæй фæцагъта æрвадæлты. Сатана бахуыдта 'ртыкъахыг хæлаф æмæ хæлаф федта 'мæ хъуыдыты ацыд. Фæрсы, зæгъгæ искæмæн æртыкъахыг лæппу райгуырды? Нартæ йын загътой, зæгъгæ нæй, ахæм лæппу никæмæн райгуырды. Сырдон та уыд тынг зондджын, уый цы нæ базыдтаид, ахæм ницы уыд. Уæд æй Сырдон бамбæрста, уый Сатана кæй бахуыдта фыддзинадæн, уома, Нартæй æртæ хайы фæцагъта, ис ма цæ 'рмæст иу хай.

Уæды рæстæджы адæм цъус уыдысты, æмæ адæм къордтæй цардысты. Батырадз тыхджын лæг кæм уыд æмæ Хуыцауæн

Уацилла кæм уыд, уымæ гæстæ зæдты ахста 'мæ цæ надта, æфхæрдта цæ. Уæд ын хуыцау загъта:

— Мæ натлийа дæ æмæ дæ мæ цæст амарын нæ уарзы, фæлæ ма мар зæдты, ма цæ 'фхæр.

Батырадзы уæд Хуыцау бабаста 'фсæн рæхысæй æмæ Хуыцау загъта зæдтæн:

— Акæнут Батырадзы хохмæ, æмæ йæ дарут фидары.

Уæд æй акодтой æмæ фæндагыл лæгæт ыссардтой æмæ дзы ныхас цыди.

Батырадз загъта зæдтæн:

— Ацы лæгæт мын фенынкæнут.

Лæгæт ын фенынкодтой æмæ дзы уыд лæппу æмæ дзæргъ. Дзæргъ къуымы уыд баст къæлæтæй.

Батырадз лæппуйы бафарста:

— Цæмæн у дæ дзæргъ баст?

Лæппу йын загъта:

— Уый мæ мад у, кæрдзыныл æвзæр уыд æмæ дзæргъ фестад.

Стæй йын Батырадз загъта:

— Мæммæ ис хуыцауæй æртæ ныхасы, хъуамæ феста, цы уыд, уый.

Батырадз загъта:

— Иу ныхас — цы уыд, уый фестæд.

Æмæ дзæргъ ус фестад æмæ артдзæсты абадт.

Уæд лæппу загъта:

— Нæ мад, ай у хорз уазæг æмæ йын исты куы фенис.

Уæд ус бахъуырхъуыркодта 'мæ загъта:

— Æмæ цал уазæджы цæуа, уыдон фаг мæммæ кæм и?

Уæд Батрадз загъта:

— Гъе, Хуыцау, дыггаг ныхас ма мæ бар у 'мæ цы уыд, уый та фестæд.

Æмæ ус фестад дзæргъ æмæ та йæ йæ бынаты ныббастой.

Уый фæстæ Батырадзы акодтой зæдтæ фидармæ 'мæ йæ лæгæты ныууагътой талынджы, йæ цилхъ ын дард нывæрдтой, куыд нæ йæм æххæссыдаид, афтæ. Уыд ын, Батырадзæн, афæдзæй афæдзмæ иу бон арвы рухс фенынæн. Иу бон ыл цуанон фембæлд лæгæты 'мæ Батырадзы уæлгоммæ федта бастæй æмæ дзы фæтарст. Уæд æм Батырадз дзуры:

— Тæрсгæ мæ ма кæн, Нарты Батырадзы нæ фехъуыстай, æз уый дæн. æмæ йын загъта:

“Мæ цилхъ мæм æрбалас, кæд дæ бон у, уæд”.

Цилхъыл ысхæстытæкодта ’мæ йæ бон нæ баци. Уæд йæ къæхтæ Батырадзмæ радта ’мæ йæ хъуамæ ’рбаластаиккой, фæлæ цуанонæн йæ цæнгтæ фæцæй ыскъуыдысты ’мæ йæ уæд ысуагъта Батырадз. Цилхъ йæ къухы нæ бафтыд. Уæд æй фаджысы куыфтæй æрфарста Батырадз цуаноны:

— Дæлæ уыдон та цæй сау фос ысты?

— Фосы фаджыс, æнæ фаджыс дам нæм хор нал зайы. Уæд Батырадз загъта:

— Уæд нæ сыджыт дæр гæртам ысы?

Уæд та уыйфæстæ фехъуыста Батырадз усы уынæр хохмæ хъæуæй æмæ та цуаноны бафарста:

— Цæй уынæр у уый?

Уæд ын цуанон бамбарынкотта, уый усы уынæр кæй у, уый. Уæд та Батырадз загъта:

— Гъеныр бæсты фарн æмæ бæркад фесæфт, сылгоймаджы хъæр кæм ацыд уымæ гæсгæ.

Батырадз загъта цуанонæн:

— Ацу, æмæ мæм фидæн-афон æрцу бæндæнимæ, сылгоймаг дæ куыннæ базона, афтæ.

Цуанон дыггаг аз куы раст кодта Батырадзмæ, уæд æй сылгоймаг базыдта ’мæ йæ бафарста кæдæм цæуы, уымæй. Цуанон æм дзургæ бæргæ не скодта, фæлæ куы ссыд хохмæ, уæд лæгæт нал ыссардта ’мæ фæстæмæ раздæхт.

Афтæ абоны уонг Нарты Батырадз баззад хохы лæгæты фидары.

БАТЫРАДЗ ÆМÆ ПАДДЗАХ

Батырадз ысфæндкодта ’мæ афæдзы балцы ацыди. Уый уырдыгæй куыддæриддæр ацух и, афтæ Нартыхъæумæ паддзах æрбарвыста — кæд уæ фæнды, зæгъы, афæдзы сæрæн мын стæггагæй хъалон бакæнут, кæд уæ фæнды бегарайæ мын мæ чырæ ласут. Кæд уый нæй, уæд мын уæ дари хæдон кæттагæй аивут, уæ сæракдзабыр цырыхъхъæй раивут, æртæ барæй уын бар дæдтын.

Нартæ ахъуыдыкодтой æмæ загътой сæхицæн, цæй æмæ йæ фæстаг дзырдыл ысразы уæм, кæннод нын иннæтæ зындæр уыдзысты. æмæ йæм барвыстой, дæ фæстаг дзырдыл разы стæм, нæ хæдон æмæ нæ дзабыр раивыныл.

Афæдзы фæстæ Батырадз хæтæны балцæй фæстæмæ раз-
дæхти 'мæ Нартыхæумæ куы 'рхæддзæ, уæд ныхасы бафарста:
— Мæ фæстæ уæм цы ног хабæрттæ ис?

Нартæ йын радзырдтой: “Ды куыддæрид ардыгæй ацыдтæ, афтæ нæм паддзах æрбарвыста, кæд уæ фæнды дам мын афæ-
дзы сæрæн стæггагæй хъалон бакæнут, кæнæ мын бегарайæ
мæ чырæ аласут, науæд та уæ дари хæдон кæттагæй аивут, уæ
сæракдзабыр цырыхъхъæй раивут. æмæ мах йæ фæстаг дзыр-
дыл ысразы стæм”.

Батырадз æнæ дзургæйæ ацыд йæ хæдзармæ 'мæ уырдыгæй
паддзахмæ барвыста:

— Ды мæ фæстæ Нарты фæсивæды дæхицæн дæ зондæй кусæг
(салдат) ыскодтай æмæ чехы гоппы фæцу, абон майрæмбон, иннæ
майрæмбоны ды хъумы уобаумæ де 'фсæдтимæ куынæ рацæуай!
Æз æмæ ды уым равзарæм кæрæдзиуыл нæ хъару.

Майрæмбоны Батырадз раджы Хъумы уобауыл йæ бæхыл
февзарди 'мæ кæсынтæ байдыдта 'мæ хур куы 'ркасти, уæд
уæлæ быдыры паддзах йе 'фсæдтæ й алыфарс, афтæмæй æрцæуы.

Уалынмæ 'рхæддзæ 'мæ Батырадзмæ дзуры:

— Дæ райсом хорз, Батырадз-æлдар! Курын дæ 'мæ мын
иннæ абонмæ 'мгъуыд радт, абон мæ хæцæнгæрзтæ цæттæ нæ
фæсты 'мæ мын бахатыркæн.

Батырадз загъта:

— Цæугæ 'мæ иннæ абон раджы ам куынæ уай, уæд уый
зон, æмæ дæ дæ хæдзары дæр ыссардзынæн.

Паддзах аздæхти йе 'фсæдтимæ, æмæ сæхимæ куыддæриддæр
ысхæддзæ, афтæ фæйнæрдæм арвыста фæдисонтæ — Батыра-
дзы дам мын чи амара, уымæн ме 'ртæ чызгæй бар раддзынæн.

Хабар фæйнæрдæм айхъуысти 'мæ уæлæ Хурыскæсенæй ра-
цыди Тары фырт Мукара: “Цон æмæ паддзахи чыззытæй
мæхицæн иу усæн ыскæнон, мæнæн Батырадзы ц 'амарын хъæуы”.

Æрцыди паддзахмæ 'мæ йын загъта:

— Æз дын Батырадзы карчы цъиуы хуызæн æрбамардзынæн,
кæд мæ нæ фæсайдынæ дæ чызгæй, уæд.

Паддзах ын загъта, басомы йын кодта:

— Кæцы дæ фæнда мæ чыззытæй, уый дын раддзынæн.

Æхсæвы йæ алы хорз минасæй хорз куыnnæ федтаид! Рай-
соммæ Батырадзмæ хæстмæ цæуынмæ сæхи сцæттæ-кодтой!

Майрæмбоны та Батырадз йæ бæхыл абадт æмæ сæуæй боны

'хсæн Хъуымы уобауыл февзæрди. Кæсы та уырдыгæй, кæсы æмæ та уæлæ быдыры 'рцæуы паддзах. Йе 'фсæдтæ йæ алыфарс гуыргуыргæнгæ 'мæ йæ рахиз фарс фистæгæй 'рцæуы Тары фырт Мукара. Батырадз йæ бæхмæ дзуры:

— Уæлæ ме 'сæфты лæг æрцæуы паддзахимæ, Тары фырт Мукарайы зонын æмæ мын иу абонæй иннæ абонмæ бырсын куынае бакома, уæд ыстæвд уыдзынæн æмæ мæ тыхы мыгтагæй ницыуал уыдзæн. æмæ мæ уæд исты амалæй куы фервæзынкæнис æмæ донмæ ку' аирвæзин, уæд ын уыйфæстæ бæргæ хос кæнин!

Йæ бæх загъта:

— Кæд дыл тыхджынкæна, уæд мæ бæттæн атондзынæн æмæ йыл арматцагæй ралæудзынæн. Кæд уымæй нæ тæрса, уæд æм дæндагæй бавналдзынæн. Кæд уый дæр нæ уа, уæд ыл мæ зæвæтæй ралæудзынæн æмæ иуырдаæм дард фæхаудзæн, æмæ-иу уæд донмæ лидзыны куыст кæн.

Паддзах куы 'рхæддзæ, уæд æнæ дзургæйæ Мукара Батырадзыл йæхи ныццафта 'мæ хæцынтæ байдыттой, æмæ иннабонæй иннабонмæ фæхæцыдысты. Сæ къæхты бын быдыр уæрмытæ сси. Фæстагмæ Батырадз сырх зынг ысси 'мæ дзы цъиуы тых дæр нал уыди. Мукара йын йæ бæрзæйыл ныххæцыди 'мæ йæ се 'ргæвдæнмæ фæцæйласта. Уæд йæ бæх йæ бæттæн ратыдта 'мæ Мукарайыл фыддзаг арматцагæй ралæууыд, æмæ йæ хъуыды дæр не 'ркодта. Уыйфæстæ йын дæндагæй йæ мæкъуысджыты фыдтæ стындтытæкодта 'мæ та йæ уæддæр ницæмæ 'рдардта. Уæд æм йæ фæстаг къæхтæ фездæхтæ 'мæ йæ ахæм цæф фæкодта 'мæ Мукара иуырдаæм дард фæхаудта. Æмæ Батырадз дæр феуæгъд æмæ алыгъд, денджызмæ багæпкодта.

Уæд Мукара паддзахæн загъта:

— Аимæ хæцынæн æз ницыуал бакæндзынæн. Уыдон бæхæй, лæгæй æмхуызонæй хæцынц æмæ лидзæм нæхимæ.

Паддзах йе 'фсæдтыл фæхъæркодта 'мæ лидзынмæ фесты. Рафардæг ысты сæхимæ.

Батырадз дæр денджызæй сыгъдæг цъæх æндонæй рагæпкодта 'мæ йæ бæхы фæрсы:

— Цы фесты паддзах æмæ Мукара йе 'фсæдтимæ?

Бæх ын загъта:

— Ды куыддæриддæр денджызмæ агæпкодтай, афтæ лидзынмæ фесты, афардæг ысты сæхимæ.

Батырадз загъта:

— Гъеныр цæ мæ бар уадз, æз цын хос ыскæндзынæн.

Паддзах сæхимæ куы ссыди, уæд йе 'фсæдтыл фæхъæр-кодта:

— Тагъд мæ кулдуарыл мидæгæй ыстыр уæрм къахгæут. Уый ардæм дæр æфсæрдзæн æмæ уæрмы куыд ныххауа, афтæ йын бакæнæм.

Æфсæдтæ февнæлдтой æмæ дуарæнмидæгæй арф уæрм акъахтой æмæ йыл тæнæг фæйнаджытæ бамбæрзтой, сæхæдæг ыл уæлейы чысыл сыджыт æркалдтой, фæйнаджытæ куыннæ зындаиккой, афтæ.

Батырадз сæ фæстæ рацыд æмæ паддзахи дуармæ куы схæддзæ, уæд йæ бæхæй рахызти 'мæ мидæмæ хъæркæны:

— Паддзах æмæ Мукара, чехы гоппы фæцæут, кæд хъуджы лыгъд кæдæм кæнут, уæд!

Йæхæдæг æфсæн кулдуар йæ къахæй ыскъуырда 'мæ уартæ кæрты къуымы йæ дзыгъалмыгъул ыссыди. Йæхæдæг дуарæй куыд бахызт, афтæ фæйнаджытæ йæ быны ныххаудтой æмæ уæрмы афардæг.

Паддзах йе 'фсæдтыл фæхъæркодта, хъæдæй, дурæй цы арут, уыдон уæрмы калгæут зæгъгæ. Æфсæдтæ хæссын байдыдтой, чи цæуыл хæст кодта, уыдон æмæ цæ уæрмы калын байдыдтой. Батырадз йæ цырыхъ ысласта 'мæ йын йæ ком уæлæмæ, афтæмæй йæ йæ сæрыл сæвæрдта. Æмæ йыл кæй калдтой, уыдон цырыхты комыл æмбæлдысты. Батырадз фæнык йæ къахæй нæмын байдыдта 'мæ уæрмæй ысынди. Уæд та паддзах æмæ Мукара мидæмæ лидзынмæ фесты, фæлæ цæ Батырадз басырдта 'мæ фыддзаг паддзахи рацахста 'мæ йæ фæйнæрдæм къабазгай атындтытæкодта. Уыйфæстæ Тары фырт Мукарайы рацахста 'мæ йын йæ уæлфадыл фæлæууыди, стæй йын йæ рахиз цонг ыскъуырда. Йæ къахæн дæр йе 'рдæг зæххы аздад æмæ йын загъта:

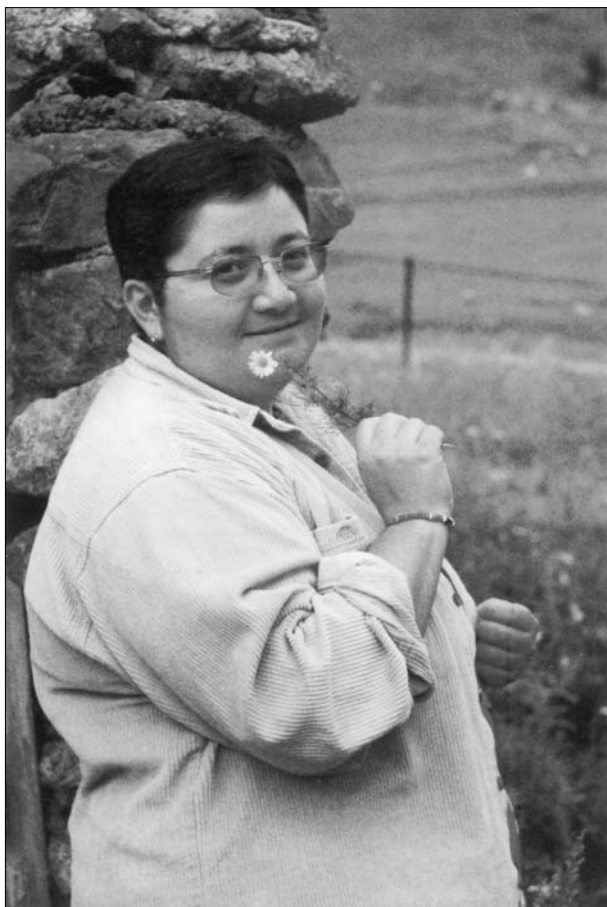
— Ныр, Мукара, цæугæ, æмæ дæ паддзахи чыззытæй кæцы хъæуы, уый ахæсс æмæ уæнгхæдджынтæй афардæг у уæхимæ.

Йæхæдæг бацыд æмæ паддзахи хæдзары цы хæзнатæ ссардта, уыдон рахаста 'мæ цæ Нарты магуыртæн байуæрста. Мукарайæн чыззытæй бар радта 'мæ йæ къуылых æмæ иуцонгонæй сæхимæ арвыста.

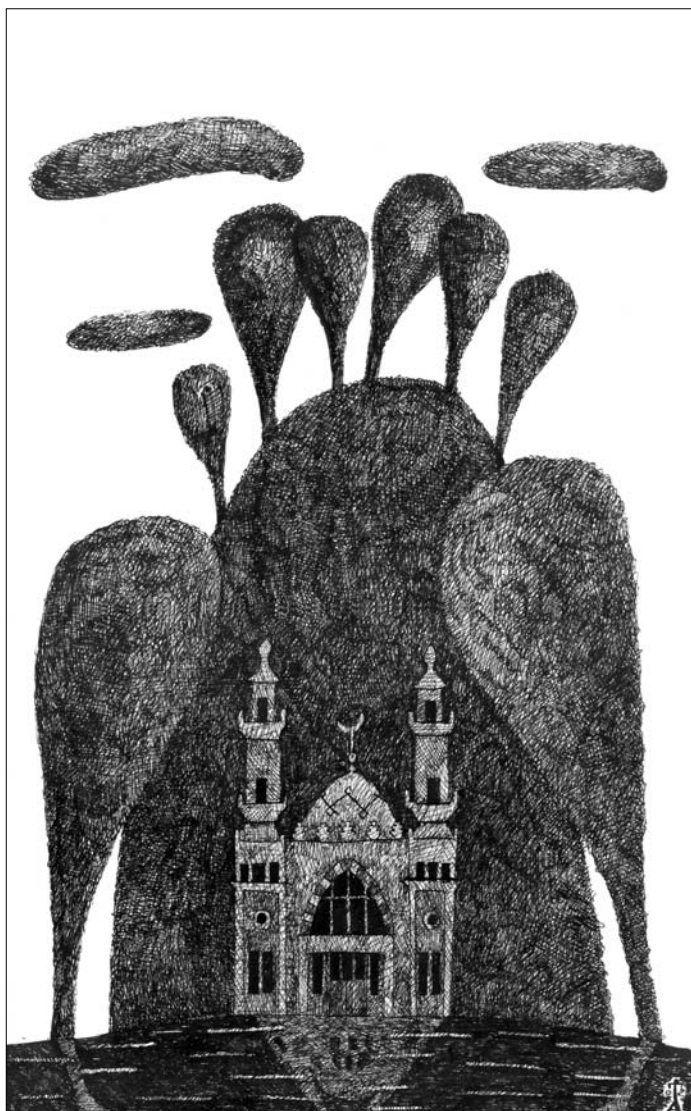
Уыдзæн ма.

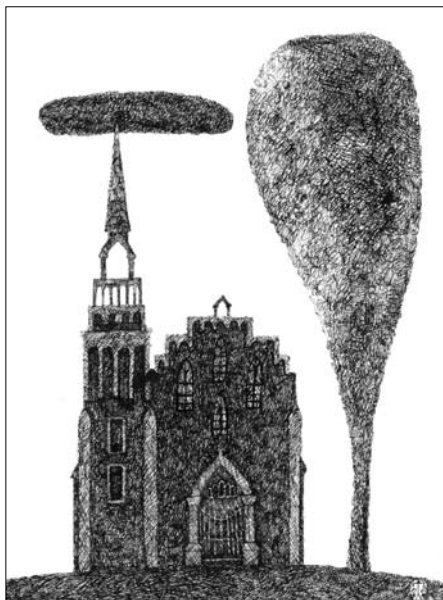
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

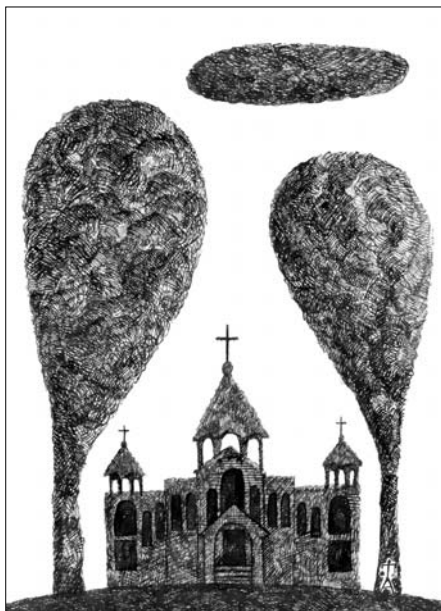
*Нæ равдысты —
Тандуты Агуындæйы куыстытæ.*

Суннитты мәҗджит.

Кирхæ.

Сомихаг аргъуан.

Хөххон фәндаг.

Пейзаж.

Натюрморт.

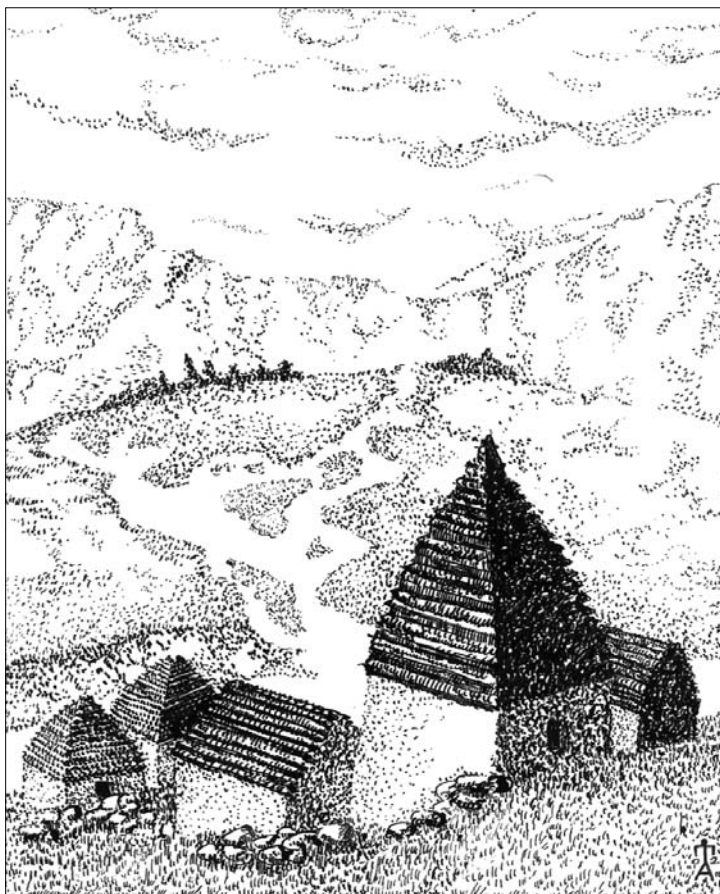
Куырой.

Фæззæг. Сери “Афæдзы афонтæ”.

Уалдзæг. Сери “Афæдзы афонтæ”.

Зæппæдзгæ.

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

НÆКУЫСАТЫ Наирæ

АБЫРÆДЖЫ ФÆЛГОНЦ ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛЫ ТРАГЕДИ «ЦОМАХЪ»-Ы

Абырæгдзинады темæйæн ирон аивадон литературæйы ис национ фольклор æмæ уырыссаг классикæйы традицтæ. Нырыккон ирон фысджытæй ацы темæ райхалынмæ чи бавнæлдта, уыдонæй иу у поэт, прозаик æмæ публицист Джыккайты Шамил. Абырæджы уæззау хъысмæт фыссæг равдыста историон трагеди “Цомахъ”-ы (1984). Трагедийы архайд цæуы фыццаг уырыссаг революцийы азты (1905–1907). Уацмысы сæйраг архайæг у поэт-революционер Гæдиаты Цомахъ. Иннæ архайджытæ дæр сты историон хъайтартæ: Цомахъы фыд Секъа; поэты бинойнаг Наталья Мусьпан, æхсæны кусæг Байаты Гаппо; “Ирон газет”-ы редактор Бутаты Аслæнбег (1:118).

Трагеди райдайы Гæдиаты Секъайы монологæй. Уый уацмысы æрмæст аргъуаны кусæг æмæ фыссæг нæу, фæлæ райста символикон хуыз. Хуыцауы пехуымпарау, Секъа адæмы здахы уарзт æмæ уырнындзинадмæ. Уацмысы райдиан фыссæг Секъайы монолоджы æвдисы, Ирыстоны зæххыл мæлæт æмæ фыдæх кæй сарæх сты, уый:

*Мæрдон æнцой. Тæссаг у уый! Нæ бæстæ
Мæцы йæ туджы. Иуæрдыгæй — хæст,
Ис иннæрдыгæй додой æмæ катæй (2:91).*

Секъа æнувыдæй æрвылбон кувы Хуыцаумæ æмæ ныййарæгау тыхсы æппæт адæмы хъысмæтыл. Уыцы æууæлтæй Секъа æввахс лæууы Джыккайты Шамилæн йæ фыццаг драмон уацмысы хъайтармæ — Саударæгмæ (“Хъодыгонд зæд”). Саударæджы хуызы трагеди “Хъодыгонд зæд”-ы хъæрзы æмæ дзыназы райгуырдæн зæхх. Саударæг дæр Секъайау бæллы адæмы фарн æмæ сабырдзинадмæ. Секъа у аргъуаны кусæг, хæстæг лæууы адæммæ, фæлæ адæмы æфхæрджытимæ хæцæнгарзы руаджы тох кæнын нымайы стыр тæригъæдыл. Секъа йæ зæрдæ дары Хуыцауыл æмæ йæ нæ уырны, революцион тох адæмæн сæрибар æрхæсдзæни, уый.

Пьесæйы архайд рæзы тагъд æмæ уымæй æвзæры цымыдис-
 дзинад цауты алыхуызон фæзилæнтæм. Уацмысы райдиан Секъа
 у иунæг, фæлæ йæ кувæн монолоджы фæстæ аргъуаны раз
 æвиппайды фæзындысты дыууæ жандармы æмæ революционер
 Беслæн. Жандармтæн сæ зæрды уыди Беслæны æрцауындзынæн
 кувæндонны раз бынат ссарын. Секъа сын сæ æвирхъау фæнд
 куы бамбæрста, уæд сæм райдыдта хатын, цæмæй Хуыцауы
 хæдзары цур адæймаджы ма амарой, уый тыххæй. Уыцы рæстæг
 Беслæн атыдта йæхи æмæ алыгъд. Булкъоны бардзырд кæй нæ
 сæххæст кодтой, уый бамбаргæйæ, жандармтæ сæхицæн
 мæлæты тæрхонæй старстысты. Сæ ацыды фæстæ Секъа ссыгъта
 сойын цырагъ æмæ зæрдиагæй скуывта Хуыцаумæ:

*Хуыцау, тæригъæд бакæн. Ды зæххыл
 Уыныс æппæт дæр. Бахиз нæ фыдæхæй.
 Хæрамæй гуыры ног хæрам æрмæст,
 Æмæ дæ кувæг адæмæн ысхай кæн
 Кæрæдзи уарзын. Ратт куырмæн цæстырухс,
 Къуырмайæн — хъустæ, гобийæн — æвзаг,
 Цæмæй кæрæдзи бамбарой нæ адæм,
 Цæмæй ыссарой амонд æмæ фарн (2.94).*

Æртыккаг фæзынды аргъуанмæ æрбацыдысты адвокат
 Габо æмæ поэт Алыкси. Секъа сын бадис кодта се 'рбацы-
 дыл, уымæн æмæ зыдта, уырнындзинадмæ дард кæй лæу-
 уынц, уый. Уыдон ын æргомæй загътой, æрмæст æй бабæрæг
 кæнынмæ кæй æрбауадысты, уый тыххæй. Чысыл фæстæдæр
 аргъуаны æххормагæй æмæ фæлладæй фæзынди Цомахъ.
 Секъайæн йæ зæрдæ суынгæг йæ лæппуйы знæт æмæ æнæбон
 хуызмæ кæстæйæ. Габо æмæ Алыкси куы ацыдысты, уæд
 фырт æмæ фыды 'хсæн бацайдагъ дæргъвæтин быцæу. Хъай-
 тарты диалоджы зынынц сæ иухуызон бæллицтæ. Дыууæйæ
 дæр тырнынц сæ адæмы амонджынæй уынынмæ, фæлæ
 Секъайы фæнды, цæмæй Цомахъ йæ хъысмæт бакæна Хуы-
 цауы бар. Цомахъ та тырны, мæгуыр адæмы тухæнæй чи
 мары, уыцы хицауад фесафынмæ. Хъайтар йе стыр хæсыл
 нымайы адæмы тыхтæ æрæмбырд кæнын æмæ хуыздæр ма-
 дзал хоны ирон газет уадзын. Йæ фæнд ын æнæпайда хо-
 нынц æрмæст йæ фыд нæ, фæлæ йе 'мбал-революционертæ
 дæр: Гацыр, Беслæн æмæ иннæтæ.

Революционер Беслән, ауындзәнәй куы аирвæзт, уæдæй фæстæмæ сиды адæмы æфхæрджытимæ хæцæнгæрзтæй тох кæнынмæ. Революционерты 'хсән цæдисон куы не ссардта, уæд ахицæн сæ къордæй æмæ сси абырæг. Ацы ран фыссæг аивадон æцæгдзинады сæраппонд ахызт историон æцæгдзинады сæрты. Фыссæг йæ хъайтары ахæм хуызы кæй равдыста, уымæй ирон аивадон литературæйы скодта новаторон къахдзæф. Кæд æмæ Уруймæгты Езетханы хъайтар Темыр ("Царды размæ"), Мамсыраты Дæбейы трилогийы хъайтар Габо ("Хъæбатырты кадæг") æмæ æндæртæ абырæджы хъæддаг цардæй революцион тохы фæндагмæ рахызтысты, уæд Беслән та лæмæгъ æмæ æнæпайдайыл нымайы революци. Хъайтар не 'мбары, иугай хицæутты маргæйæ, адæмæн сæ царды уæззау уаргъ кæй нæ сисдзæни, уый, не 'ууæнды, ирон газеты æмæ æндæр мадзæлтты руаджы адæмы тыхтæ кæй баиу уыдзысты, ууыл:

*Хатыр, хатыр. Кæд уæм æндæр фæнд нæй,
Уæд æз цæуын. Дискусситæй мæ зæрдæ
Цъæх у мæнæн. Дзырдтон æмæ фæбадтæн
Æнæхъæн афæдз карцеры. Мæнæн
Уый зонды хос нæ фæци. Фæлæ ногæй
Дзæнгæда цагътон адæмæн. Цыдтæн
Сæ разæй фæзы. Раскъæрдтой ныл æфсад,
Æмæ нæ уым кæфты цагъд кодтой... Нæ!
Æз тутт ныхæстæй нал кæнын хæцæнгæрз.
Уынын мæ разы сау туджы цад, уый
Фыцы, æнхъызы, маст иссынмæ сиды (2:104).*

Хъайтары зæрдæйы абухынц маст æмæ æнæуынондзинад адæмы знæгтæм. Æцæг абырæгау Беслән цæттæ у иунæгæй тох кæнынмæ:

*Дæ ныфс — фæтæг, дæ хъару дын — æмбал,
Гадзрахатæй нæ рацæудзысты уыдон (2:105)*

Йæ тохы фæндагыл Беслән йæхи æвдисы ныфсхаст æмæ æхсарджынæй. Хъайтар æдæрсгæйæ бацыд Умар æмæ Манисæйы хæдзармæ — бонджын адæмы хъазтизæрмæ. Абырæг аивта йæ ном æмæ йæ дарæс, цæмæй йæ фæндтæ уайтагъд ма раргом уой, уый тыххæй. Йæ фæлгонцы ирдæй зынынц романтикон хъайтары æууæлтæ: æвзонг чызджытæ йын аргъуцæнгæйæ дзурынц

йæ ном æмæ бæллынц йæ иу фендмæ. Йæхæдæг та, кæд йе 'рцахсыны тыххæй хицауад стыр æхцатæй адæмæн ныфс бавæрдта, уæддæр хъалхуызæй фæзынди хъазтизæры. Цомахъ æй куы базыдта æмæ йын æрцахсынæй куы фæтарст, уæд æй Беслæн хъæлдзæгæй басабыр кодта. Абырæг сæрыстырæй дзуры Цомахъæн, тагъд рæстæджы булкъон Битар йæ къæппæджы кæй бахаудзæни, уый тыххæй. Кæд Беслæн абырæджы фæндаг равзæрста, уæддæр ын Цомахъ аргъ кæны йæ алы ныхасæн, æргом ын кæны, сагъасы йæ цы хъуыдытæ æфтауынц, уыдон. Цомахъ, буржуйтæ фысджыты сæ хъазтизæрма кæй æрбахуыдтой, ууыл дисы куы бафтыд, уæд ын Беслæн, йæ маст уромгæйæ, бамбарын кодта бонджынты хъуыддæгтæн се 'цæг бындур:

*Æхца дæм ис, уæд хицау дæ нæ дуджы.
Кæд хицау дæ, уæд та Хуыцау дæ. Афтæ
Цæрынц нæ уæздæттæ. Ермæст сын фаг
Нæ кæны кад. Уæд къахыр у сæ амонд,
Æмæ сæхи зындгонд лæгтыл бæттынц,
Зæгъгæ, кæсут, мах аивад дæр уарзæм,
Кæнæм ын аргъ, æмæ нæ аргъ уæлдæр у (116).*

Хъазтизæры Беслæн йæхи æвдисы сабыр æмæ æнæмæтхуызæй. Фæлæ Битар, паддзахы салдæттæ адæмы куыд ныц-цагътой, уымæй æппæлын куы райдыдта, уæд хъайтарæн йæ маст рафыхт. Беслæн йæхи цæстæй федта, салдæттимæ тохгæнгæйæ чи фæмард, уыцы адæмы, æмæ архайдта адæмы змæсты. Хъайтар нæ бафæрæзта булкъоны æппæлæн ныхæстæм æнцæд хъусын, æртыдта йын йæ майдан æмæ йæ адæмы раз схуыдта тугцъыр. Афтæмæй хъайтар æмгъуыдæй раздæр раргом кодта йæхи æмæ, Манисæйæн “хæрзбон” зæгъгæйæ, ацыд хъазтизæрæй. Беслæн тæппудау нæ алыгъд, фæлæ хъазтизæры астæу Битарæй йæ маст сисын не 'рхаста йæ сæрма.

Умар æмæ Манисæйы фæлгонцты фыссæг æвдисы, алы дуг æмæ алы æхсæнады дæр æнæмæнг чи фæзыны, ахæм типикон характертæ. Сæ дыууæйæ мæнгарддæр æмæ козбау митæм æмхицдæр у Манисæ. Йæ царды сæйраг хæс у адæмæй йæхицæн куыд хуыздæр у, афтæ пайда кæнын. Бæстæйы сæргъы революционер, буржуй æви абырæг уыздæн, уый йын ахсджиаг нæу, уымæн æмæ цыфæнды хицауæн дæр цæттæ у лæггад кæнынмæ. Цомахъæн адæмы 'хсæн ис стыр кад, æмæ йæ газет куы рацыд,

уæд ыл Манисæ йæхи цингæнæг скодта. Фæлæ йын Беслæн фехæлдта йæ хъазтизæр, фæгад æй кодта булкъоны æмæ иннæ уæздæтты раз. Манисæйы мастисæн уынаффæмæ байхъусгæйæ, Битар æрцахсын кодта Беслæны мады, цæмæй йын йæхиуыл дæр тагъддæр фæхæст уа, уый тыххæй. Хицауады æвирхъау фыдвæнд сæххæст кодта Беслæны раздæры 'мбал Гацыр. Беслæны мады ахæстонмæ æрбакæныныл кæй сразы, уый фæрцы Гацыры зæрды уыди йæ куысты бæрзонддæр къæпхæнмæ схизын. Ацы ран трагедийы архайд бахæццæ йæ тæмæнмæ: Беслæны мад бахаудта ахæстонмæ; буржуйтæ Цомахъан йæ газеты редакци æгасæй дæр басыгътой. Газеты революцион хъуыдытæ кæй фыстой, уый тыххæй Цомахъæмæ Аслæнбеджы дæр баппæрстой ахæстонмæ.

Йæ фырты ахæстонæй рауадзыны тыххæй Секъа цæттæ у хицауады раз йæ уæрджытыл æрлæууынмæ, фæлæ Цомахъ суанг ахæстоны дæр баззад æргомдзырд æмæ сæрыстырæй. Хъайтармæ нæ хъарынц Аслæнбеджы, йæ фыды æмæ йæ уарзон чызг Наташæйы ныхæстæ. Адæмы 'фхæрджытæй хатыр ракурыны бæсты Цомахъ цæттæ у Сыбырмæ фæцæуыныл æмæ разы у мæлæты тæрхоныл дæр.

Ноджы зындæр уавæры бахаудта абырæг Беслæн. Йæ ныййарæджы ахæстонæй ракæныны сæраппонд Беслæн сфæнд кодта хицауады къухтæм йæхи раттын. Сусæгæй æмæ тыхамæлттæй баста ахæстоны рудзынг, æмæ йæ сагъæстæ раргом кодта йæ ныййарæгæн. Беслæны мад йæ фырты разæнгард кæны тохмæ æмæ йæ нæ уадзы æрдæгфæндагыл æрлæууын. Абырæджы æваст æрбаййæфтой салдæттæ, æмæ, ахæстонæй куы лыгъд, уæд йæ кард зæхмæ æрхауди. Беслæны мад, Гацыры æлгъитгæйæ, йæ фырты кард ныссагъта йæ зæрдæйы æмæ амард. Ахæм трагикон хуызы ныййарæджы фæндыд йæ фыртæн тохы фæндаг суæгъд кæнын.

Беслæны мады мардæй фенгæйæ, Гацыр æрфæсмон кодта йæ хъуыддæгтыл. Хъайтар æлгъиты йæхи æмæ куры хатыр Хуыцауæй. Мардмæ амонгæйæ, Гацыр зæрдæрисгæйæ зæгъы:

*Æнæсæрфат! Цы бакодтон? Мæ сæр
Æлгъыст фæуа!.. О, ме Скæнæг, ныббар мын.
Æз адæймаг нæ дæн,— æлгъыст дæн æз,
Бызæу, цагъар. Кæд адæймаг, мыййаг,
Мæ хуызæн у...*

...уæд мæнæ зæд мæ разы (2:189).

Беслæны мады мæлæты фæстæ Гацыр йæхи схуыдта сæфт æмæ дæлимонты цагъар. Хъайтар бацыд аргъуанмæ æмæ æрзоныгыл йæ фыды, стæй Битар æмæ Манисæйы раз. Æвиппайды аргъуаны фæзынди Умар æмæ, йæ бинойнаджы 'лгитгæйæ, фехъусын кодта æвирхъау хабар: сæ чызг йæ мады тæригъæддаг хъуыддæгтæм кæсын кæй нал фæрæзта, уый тыххæй йæхи доны баппæрста æмæ амард. Умар æмæ Манисæ куы ацыдысты, уæд аргъуаны æвиппайды фæзынди абырæг Беслæн. Гацыр æмæ Битар фыртæссæй сæхи йæ разы раст кæнын байдидтой, йæ мады мæлæты кæрæдзийы аххосджын кæнгæйæ. Беслæн амардта Битары æмæ фæцæф кодта Гацыры. Хъайтар йæ раздæры æмбалы нæ мары барæй, цæмæй йæ цæнкуылæй ныууадза æмæ йын хъызæмæрттæ бавзарын кæна. Сауджын йæ цæф фыртыл куыд ныддæлгом, уый фенгæйæ, Беслæн æхсызгонæй зæгъы:

Ку! Дæ сæры хъуынтæ тон.

Ныййарæджы хъыг базон ныр (2:194).

Ахæм æгъатыр хуызы абырæг райста йæ маст йе 'фхæрджытæй, фæлæ аргъуанæй куы фæцæйцыд, уæд æй Гацыр фехста æмæ амард. Афтæ фæци абырæджы тохы фæндаг. Беслæн систа йæ маст, фæлæ йæхæдæг дæр йæ мæлæт ссардта йæ бафхæрæджы къухæй.

Трагедийы фæстаг нывы Цомахъы уарзон чызг Наташæ сау-джынимæ æрбацыд ахæстонмæ. Наташæ сыстад йæ фыды фæндоны ныхмæ, ныфсджынæй ахызт Цомахъы уарзæгой тызмæгдзинады сарты, æмæ йæ уарзонимæ йæ цард баиу кодта. Наташæ цæттæ у йæ уарзоны фæдыл Сыбырмæ ацæуынмæ æмæ йе 'ппæт тухæнтæ йемæ æвзарынмæ.

Уацмысы романтикон финалы фыссæг æвдисы уарзты æнæмæлгæ тых дзыллæйæн амонд æмæ рæсугъд фидæн кæй æрхæсдзæн, уый. Трагедийы кæрон æрвнæрæгау хъуысынц Гæдиаты Цомахъы æмдзæвгæйы ныхæстæ:

*Адæм куы стыхсой цагъайраджы цардæй,
Адæм куы бамбарой се 'фхæрд, сæ марæг,
Зон, уæд кæй систдзысты иу бон хъыгдардæй,
Зон, уæд кæй фехъуысдзæн иу бон сæ зарæг.*

*Стыхджын уыдзысты сæрибары фæндтæ,
Тохы хъæр ацæудзæн, анхъæвздзæн дардыл (2:198).*

Адæм бамбæрстой сæ тохы нысан, сæххæст Цомахъы сæйраг бæллиц. Уацмысы кæрон фыссæг адæмы тыхтæ кæй баиу кодта, уымæй æрмæст историон æцæгдзинад не 'вдисы, фæлæ æргом кæны йæ царды сæйраг бæллиц. Драматург æвдисы, йæ адæмы зондахасты йæ абоны дуджы цы ивддзинæдтæ фенын фæндид, уыдон. Трагедийы райдианæй суанг йæ кæронмæ фыссæг сиды национ иудзинадмæ, зæрдиагæй тырны йе 'мдугон адæмы зондахаст аивынмæ. Трагеди "Цомахъ"-ы Джыккайты Шамил историон цауты бындурыл равдыста нæ рæстæджы ахсджиаг фарстытæ æмæ йæ царды бæрзонд идеалтæ.

ПАЙДАГОНД ÆРМÆГ:

1. *Дзыныхты А. Ш.* Æнусты хъыг бæрзонд удтыл æнцайы. Дзæуджыхъæу, 1999.
2. *Джыккайты Ш. Ф.* Цомахъ // Хъодыгонд зæд. Дзæуджыхъæу, 1993.

ХАРЛАМПИ — ТÆЛМАЦГÆНÆГ

(Цæлыккаты Ахмæты радзырды бындурыл)

Алы дуджы дæр адæмæн ваййы сæхи раздæуджытæ. Дзыллæ сын аргъ фæкæны сæ уæззау зонды, сфæлдыстадон кæнæ æхсæнадон-политикон куысты тыххæй. Æмæ нæ хæс у сæ фарны хъуыдæгтæ ма рох кæнын. Хъуамæ æмбарæм, нæ царды хорзырдæм цы ивддзинæдтæ 'рцыд, уыдоныл дардмæ уынæг фыдæлтæ кæй архайдтой. Йæ хуыздæр хъæбултæн аккаг аргъ цы адæмыхатт нæ кæны, уый историйы цалхы бын фæуыдзæн.

Ирон интеллигенцийы 19 æнусы кæрон æмæ 20 æнусы райдайæны зынгæдæр минæвæрттæй иу уыд Цомайты Харлампи — рухстауæг, публицист, тæлмацгæнæг, æхсæнадон архайæг. Йæ хъысмæт уыди трагикон: 1937 азы нæ культурæйы, зонады, рухсады мингай минæвæрттимæ ахст æмæ сæфт æрцыди. Дзæвгар рæстæг — суанг 1955 азмæ (реабилитацигонд уæд æрцыд) йæ ном нысангонд дæр нæ уыд, уырыссаг æвзагæй цы уацмыстæ ратæлмац кодта, уыдоныл. Мæрзойты Сергей йæ уац «Номенклатурные этюды»-йы фыссы: «В послевоенном издании романа М. Ю. Лермонтова не указан репрессированный переводчик книги, как и художник оформитель Георгий Едзиев, оказавшийся также в тюрьме. Шутники злословили: «Ай, да Лермонтов. Он великолепно владел осетинским языком и свой роман написал на нашем языке. И новое издание своего сочинения оформил сам. Недобрые были времена и шутники невеселые. Но мы радовались тому, что книга увидела свет. А этого могло и не случиться».

Харлампи ирон æвзагмæ раивта 25 чиныджы æмæ брошюрæйы. Уыдонимæ — А. П. Чеховы, А. С. Пушкины, Л. Н. Толстой, М. Горький, В. Г. Короленкой, Цæлыккаты Ахмæты уацмыстæ, Джон Риды чыныг «Дуне чи банкъуысын кодта, уыцы дæс боны», М. Ю. Лермонтовы роман «Нæ дуджы сгуйхт лæг». Фæлæ, хъыгагæн, йæ фыстытæй бирæтæ фесæфти Мидхъуыдæгты адæмон комиссарады архивы.

1915 азы журнал «Чырыстон цард»-ы рацыди Цæлыккаты Ахмæты радзырд «В абреки» Харламппийы тæлмацæй. Тæлмац тынг хицæн кæны уырыссаг текстæй. «В абреки» дæр нал хуыйны, фæлæ «Чырысти райгас. Хохаг адæмы цардæй». Уæдæ сæйраг хъайтарты нæмттæ та Даука æмæ Буцкайы бæсты сты Даука æмæ Дзипка. Ноджы радзырд тæлмацгондæй фестырдар.

Цыбырæй уацмысы мидис у ахæм: Бæхгæстæ Даука æмæ Буцка фæхæрам сты кæрæдзимæ. Даука йе 'мбалæн бауайдзæф кодта, йæ хæстæджы бæхыл ын кæй абадт, уый тыххæй. Сæ ныхас хылмæ расайдта. Буцка Даукайы амардта. Ныр ын хъæумæ фæндаг нал ис. Ермæстдæр — хъæдмæ, абырджытæм... Чыныгкæсæг æмбары: уый дæр Даукайы хал ахæрдзæн, тугисджытæ æдзух йæ фæдыл зилдзысты æмæ йын бирæ цæрæнбон нал и.

Цомайы-фырт радзырды кæрон аивта. Уый зæрдæхæлардæр разынд æмæ ныффыста, зæгъгæ, дыууæ бæхгæсы кæрæдзимæ куы фесты, уæд сæм æрбайхъуыстысты Куадзæны арфæйы ныхæстæ. Даука æмæ Буцка сæ рæдыд бамбæрстой æмæ царды мидисыл ахъуыды кодтой. Мæнæ уыцы скъуыддзаг Цомайы-фырты тæлмацæй: «Уыдон бамбæрстой, дунейы царды мидæг цыдæр стыр диссаджы хъуыддаг, стыр циндзинад кæй æрцыди, уый сæрæй бынмæ бамбарын кæй нæ фæрæзтой, фæлæ сын сæ зæрдæтæ фырцинæй чи сцоппай кодта, кæрæдзийæн барын æмæ кæрæдзийы уарзын кæй хъæуы, уый тыххæй сын чи дзырдта, ахæм хъуыддаг.

Даука æмæ Дзипка фыццаг æнæбарыгомау, кæрæдзийæ цыма æфсæрмыгæнгæйæ, æруагътой сæ хъаматæ, стæй сæ æвиппайды ацавтой сæ кæрддзæмты, систой сæ хъуынджын худтæ æмæ æнæдзургæйæ федзæм сты».

Куыд уынæм, афтæмæй сюжетон хæххытæ фæйнахуызон сты. Уырыссаг тексты бирæ ис, ирон эквивалент кæмæн нæй, кæнæ зын ссарæн кæмæн у, ахæм дзырдтæ. Ам дæр та Харлампи йæ тæлмац саив кæнынæн фадат ссардта: «Буцка гикал» — «фыр цинæй хъæр кодта», «кидал на землю папаху, и, изловчившись, подымал ее» — «гæды мыстæй куыд хъаза, афтæ хъазыди йæ худæй уæлбæхæй»... Дзырдтæ комкоммæ тæлмацгонд не 'рцыдысты, афтæмæй сæ мидис аивадон æгъдауæй раст æмæ рæсугъдæй райгом. Контекстмæ ивддзинæдтæ бахæсгæйæ, тæлмацгæнæг радзырды стиль нæ фæкъахыр кодта.

Стыр æргом аздæхта Цомайы-фырт геройты репликатæм дæр. Тексты сын вазыгджын нысаниуæг ис, уый æмбаргæйæ

бацархайдта сæ руаджы лæппуты миддуне, æнкъарæнтæ равдисыныл. Адæймаджы зæрдæйы фæндтæ, уавæртæ æвдыст цæуынц ахæм ныхæстæй: «æвиппайды Дзипка æрбатæвд», «уæззаугомау ын загъта Даука», «саумылазон аци фырмæстæй», «Даука фырмæстæй судзы».

Тæлмацгæнæг арæхсы ирон æвзаджы ахæм фразеологизмтæ, абарстытæ агурынмæ, сæ мидисмæ гæстæ уырыссаг дзырдтæм хæстæг чи уа: «самолюбив» — «сæр сæрмæ хаста», «чрезмерно выбранил» — «куыдзы æфхæрд бакодта», «как два разъяренных барса» — «дыууæ агъуыд бирæгъау».

Уымæй уæлдай контексты арæх æмбæлынц мырфæзмæн, уидаг фæлхат кæм цæуы, ахæм дзырдтæ: «дыз-дызгæнгæ», «хаттæй-хатт», «тынгæй-тынгдæр», «смыртт-мыртт», «рацу-бацу кæнын». Ацы дзырдты фæрцы персонажты митæ æмæ ныхас райсынц æрдзон хуыз, æххæстдæрæй разынынц фæлгонцтæ.

Цомайты Харлампи уацмысы тæлмацыл цæстуарзонæй бакуыста. Ирон æвзаджы стилистикон, семантикон, лексикон хъæздыгдзинæдтæй пайда кодта параксатæй.

ДЖИОТЫ ИРИНÆЙЫ ФÆНДÆГТÆ

Зынгæ ирон зарæггæнæг Джиоты Ирина сси Новосибирскы оперæ æмæ балеты театры солистка.

Ирина райгуырди Магаданы. Ахуыр кодта Дзæуджыхъæуы музыкæлон училищæйы, стæй та Санкт-Петербургы Н. А. Римский-Корсаковы номыл консерваторийы. Фондз азæй фылдæр йæ хъæлæс азæлыди номдзыд Мариинкæйы театры сценæйæ, азарыди дзы 15 оперæйы. Ацы коллективмæ гастрольты уыди Францы, АИШ-ы, Италийы, Финляндийы, Словенийы. У Марио дель Манакойы номыл вокалистты Дунеон конкурсы (Итали, 1995), Н. К. Печковскийы номыл оперон зарæггæнæджы Дунеон конкурсы (Санкт-Петербург, 1996), Н. А. Римский-Корсаковы номыл æрыгон вокалистты Дунеон конкурсы (Санкт-Петербург, 1996), Пермы Дунеон конкурсы (1997) лауреат.

2002 азы Ирина стажировкæйы уыд Италийы (Ла Скалайы театры) — уырдаæм истой сæрмагонд конкурсы фæстæ — дунейы алы бæстæтæй равæрстой æрмæст 13 вокалисты. Ла Скалайы театры Джиоты чызг зарыди Нормæйы ари (Беллинийы оперæ «Нормæ»), стæй Вердийы оперæ «Оберто граф Сан-Бонифачо»-йы. «Ацы театр мын стыр æххуыс фæци, — зæгъы Ирина. — Итайлагтæ мæм дзæбæх цæстæй кастысты... Уалынмæ каникултæ æрхæццæ сты. Æз нæхимæ, Дзæуджыхъæумæ, ацыдтæн, иу лæпшуйы бауарзтон, йемæ нæ цард

баиу кодтам. Райгуырди мын ләппу. Дыууә хъуыддагәй равзарын хъуыд иу — кәнә Ла Скала кәнә мә саби. Ёз равзәрстон дыккаг. Мә ләппуимә хәдзары бадтән. Ногәй сценәмә здәхын кәй хъәуы, уый дәр әмбәрстон. Уалынмә мәм Хъазанәй телефонәй фәдзырдтой — рахуыдтой мә Шаляпины номыл фестивальмә».

Тәтәры оперә әмә балеты театримә Ирина фәкуыста афәдз чысыл хъуаг. «Джиоты Иринайы хъәләс хъазайнәгтә фыццаг хатт фехъуыстой 2004 азы февралы, — фыста газет «Вечерняя Казань» (18.12.04). — Джиоты чызджы сопрано адәмы зәрдә әвиппайды балхәдта, әмә Муса Джалилы номыл театры дирекци Иринаимә сарәзта контракт. Нә оперон труппәйы ахәм разагъды зарәггәнәг никуыма уыди».

Ныр та Джиоты чызг зардзәни Сыбыры Стыр театры. Йә бәрны уал сты Аидәйы (Вердийы оперә «Аидә»), Тоскәйы (Пуччинийы оперә «Тоскә»), Мимийы (Пуччинийы оперә «Богемә») әмә Виолеттәйы (Вердийы «Травиата») аритә.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

ЧЪЕРДЖИАТЫ Фатимæ

УДВАРНÆЙ ХЪÆЗДЫГ ФÆЛТÆР ХЪОМЫЛ КÆНЫН

Нырыккон æхсæнады гыццыл ныхмæлæудтытæ нæй куыд социалон-экономикон ахастыты, афтæ политикон, моралон фарстаты, алыхуызон партитæ æмæ æхсæнадон змæлдтыты идеологон амындтыты. Куыд сæ хъуамæ равзарой æрыгон фæсивæд? Сæхицæн дзы сæйрагдæрыл цы банымайой, цæмæ тырной царды? Ацы фарстатæн æнцон нæу дзуапп раттын. Ахуыргæндтæ æмæ скъолаты ахуыргæнджыты хæс у сæ бамбарын кæнын, цы ахадындзинад сын ис, уымæ гæстæ. 10–15 азы размæ сæ уый мæт нæ уыди, фæлæ сæ ныр сæр бахъуыди.

Адæм сеппæт иухуызон цæстæй нæ кæсынц материалон æмæ удварны хæзнатæм. Сæ царды социалон уавæртæ алыхуызон кæмæн сты, уыдон сын æмхуызон аргъ не скæндзысты. Уымæ гæстæ материалон æгъдауæй хъуаг цы сывæллæттæ æййафынц, уыдоны ахуыргæнджытæ æмæ иннæ скъоладзутæ хъуамæ дæлдзын-ныг ма кæной, ма сын худой, сæ бон цас нæу бакæнын, уыйбæрц сæ ма домой, фæлæ сын сæ зын царды уавæртæ хынцой.

Рæзгæ фæлтæрма бирæ зæрдæхсаинаг фарстатæ ис: сæ цард скъолайы фæстæ куыд сараздысты, цы куыст равзарой, уый сын цымыдисаг уыздæни, хорз мызд ын фиддзысты æви нæ, цавæр ахастытæ уыздæн сæ бинонты 'хсæн. Уыдон ахæм кары сты, æмæ сæ сæхи фæндаг агурын кæд хъæуы, хорз æмæ рæстдзинады фæндаг, сæхи домæнтæ кæд æвæрынц. Скъола сын хъуамæ амона гуманон ахастдзинæдты, материалон æмæ удварны хæзнаты æцæг мидис.

Абоны хуызæн, æвæццæгæн, никуы хъуыдис æмбарын, æппæтадæмон материалон хæзнатæ кæй хонæм, уыдон, адæм кæм цæрынц, уыцы бæстæйы хъæздыгдзинæдтæ кæй сты,— зæхх, хъæдтæ æмæ дæттæ, æрдзы дуне æнæхъæнæй, адæймаджы цардæн æнæмæнг чи хъæуы, уыдон. Никæмæн ис бар уыдон давынæн. Сæ хъахъхъæнын у алкæй хæс дæр, цæмæй сæ канд абоны нæ, фæлæ фидæны фæлтæртæ дæр пайда кæной.

Адæм аразгæ цы материалон хæзнатæ скæнынц,— аивады алы хуызтæ, хæдзæрттæ, галуантæ æмæ æндæртæ, уыдон свæййынц æппæтадæмон удварны хæзнатæ. Ам фæзыны материалон æмæ удварны хæзнаты 'хсæн бастдзинад. Уый сывæллæттæн хъæуы æмбарын кæнын. Ацы хæзнаты бындурондзинад бæрæг у, адæм экологон, социалон-экономикон бæллæхтæ не 'руадзыныл, сæ сывæллæттæн царды фæрæзтæ саразыныл æмæ сын амондджын фидæн скæныныл кæй архайынц, уымæй.

Идеалон, удварны хæзнатæ сты рæстдзинад, цæсгом, адæймаджы тырнындынад хорзмæ, хъуыдытæ æмæ ракæндты уæздандзинад, адæмы 'хсæн гуманон ахастытæ та сты удварны иууыл бæрзонддæр æвдисæн.

Нырыккон скъоладзауты кæд фæнды хорз ахуырдынад райсын, интеллектуалтæ суæвын, уæддæр сæ цæсты аразгæ материалон хæзнатæ ахсджиагдæртыл нымад сты, уымæн æмæ уынынц: сæ алыварс, сæ бинонты сæйрагдæр мæт сси къæбæры фаг бакусын.

Æхца æмæ карьерæ систы абоны царды æнæмæнгхъæугæ фæрæзтæ.

Уый ууыл дзурæг нæу, æмæ абоны скъоладзаутæ моралон æгъдауæй æвзæрдæр сты, фæлæ сæ зондахасты стыр ивдзинадтæ кæй цæуы, уый бæлвырд у. Ахуырдынатæй бирæтæ удварны хæзнатæй фылдæр аргъ кæнынц уарзондзинад, æмгæртты 'хсæн хæлардзинад, рæстдзинад æмæ кадæн (кæд сæ цард сагъæсы баппары, уæддæр).

Уæдæ нæ бон афтæ зæгъын дæр нæу, æмæ рæзгæ фæлтæр нæ уарзы Райгуырæн бæстæ, нæ аргъ кæны адæмы хъæбатыр традицитæн. Фæлæ уæддæр, патриотизм кæй не 'вæрынц ранымад удварны хæзнаты 'хсæн, уый нæ мæты æфтауы. Æмæ куыд нæ!

Скъоладзаутæ къаддæр райдыдтой кæсын литературон уацмыстæ. Уæлдайдæр, патриотон мидис кæмæн вæййы, ахæмтæ. Афтæ зæгъæн ис кинонывтæй дæр. Телеэкрантыл фенæн ис æндæр кинонывтæн, бразилиаг, аргентинайаг, америкаг кино-мелодрамæтæ æмæ боевиктæ кæй хонынц, ахæмтæн. Уыдон æцæг аивадон кинонывтæм дард лæууынц, сты афтид, ницы сæ ис цымыдисагæй, фæлæ сæ æвдисынц уæддæр. Ахæм аргъ сын кæнынц сывæллæттæ сæхæдæг дæр.

Национ республикæты 'хсæн цы хæлардзинад уыдис, уымæн

йæ кой дæр нал ис. Нæ сыхаг республикæтæй иуы цæуы хæст, йæ цæхæр хæццæ кæны Ирыстонмæ дæр. Сæфынц канд æфсæддонтæ нæ, фæлæ æппæтæй къаддæр чи у хъахъхъæд, уыдон — зæрæдтæ æмæ сывæллæттæ. Сæфы нацийы, бæстæйы генофонд. Уæдæ цымæ цавæр у сæ аргъ национ æнкъарынадæн, нациты 'хсæн æмгуыстадæн? Скъолайы бон нæма у уыцы фæрстытæн бæлвырд дзуæппытæ раттын.

Ахсджиаг у иннæ фарста дæр. Сусæггаг нæу, æрыгон фæлтæр куыстмæ цы цæстæй кæсы, уый. Фæзынд æм æнцон цардмæ тырнындынад, тынг нæ батыхсгæйæ йæм бирæ æхца куы уайд, ахæм фæндон. Æнæсайд æнæхинæй куысты чи фестуыхы, уыдон æрмæстдæр иуæй-иу скъоладзауты цæсты вæййынц каджын. Уый, æвæццæгæн, уымæн афтæ нæу, æмæ сын уыцы темæ æппындæр цымыдисаг нал у, фæлæ бæлвырд у, фыццæг бынаты кæй нал ис раздæрау, æндæр фарстатæ æхсæнады сæ быны акодтой: экономикæ, базар, бæстæйы политикон æмæ социалон быцæудзинæдтæ. Æрыгон адæймаг хистæртæн куыд æмбæлы, ахæм кад нæ кæны. Йæхи интересæ йæм æхсæнады уонтæй кæсынц ахсджиагдæр. Фæкъаддæр йæ социалон активондынад.

Æрыгон фæсивæдæй бирæтæ карз нозт æмæ наркоманийыл кæй ныххæцыдысты, уый у сагъæссаг хъуыддаг. Сæхи гуырымыхъхъ, фæлынд æмæ æнæгъдауæй æвдисынц, æнахъомæй бирæ фыдракæндтæ саразынц. Уыдæттæ уынынц рæзгæ фæлтæр сæхæдæг дæр, фæлæ æнæ хистæрты æххуысæй хатгай сæ бон не свæййы раст хатдзæгтæ скæнын.

Уымæ гæсгæ ахуыргæнджыты размæ лæууы тынг ахсджиаг хæс: скъоладзаутæн баххуыс кæнын æцæг хæзнатæ равзарынæн, царды нысаниуæг сын бамбарын кæнын, патриотон æнкъарæн сæм сæвæрын кæнын, удварнæй хъæздыг фæлтæр сæ куыд рауайа, ууыл бацархайын.

Ахуырдауты гуманон цæстæнгас цæмæй царды ныффидар уа, уымæн бинонты бон у стыр ахъаз бакæнын. Бинонты 'хсæн цы æгъдау, цы ахастдзинæдтæ, цы домæнтæ вæййы, уыдон фæзынынц сывæллæтты зондахастыл, сæ царды хæзнатыл.

Бинонтæ нымад сты æппæтадæмон хæзнайыл. Уый æвдыст цæуы Уæрæсейы цæрæг адæмæй бирæты этнокультурæйы, этнопедагогикæйы, этнопсихологийы. Зæгъæм, адæмы этнопедагогон культурæйы цы арф хъуыды æвæрд ис, уый æвдыст æрцыд

æмæ йын аккаг аргъ скодта Волков Г.Н. йæ чиныг «Царды педагогикæ»-йы.

Уарзондзинад, хæс, бæрн, кæрæдзийæн æххуыс кæнын, искæмæн аргъ кæнын, райгуырæн къона хъахъхъæнын, зæрдæхæлар, фидар æмæ кусаг бинонтæ скæнын. Адон æппæт дæр сты бинонты педагогикæйы сæйраг цæджындзтæ незамантæй абоны онг.

Национ характер, æнкъарæнтæ, адæймаджы фадæттæ, йæ тох æвзæрдзинадимæ æмæ хорздзинады уæлахиз æвдыст цæуынц мадæлон æвзаджы, уацмысты, зарджыты... Нацийы хæзнатæ систы «Нарты кадджытæ», «Чермены зарæг», Къостайы «Ирон фæндыр», Секъайы «Азау», Тугъанты Махарбеджы нывтæ æмæ æнд. Гуманизм, рæсугъддзинад, хорздзинады (куыд адæмон хæзнаты) цæстæй сæм акæстгæйæ зæгъæн ис, æнæ уыдонæй кæй нæ уайд нырыккон ирон культурæ, литературæ, аивад æнæхъæнæй.

Уымæ гæстæ, нырыккон скъолайы куысты сæрмагонд нысаниуæг у удварны хæзнатæм æргом здахын.

ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ

БОЦИТЫ СОЛТАН

(1934 – 1965)

Боциты Матвейы фырт Солтан райгуырди Цагат Ирыстоны Къостайыхъæуы. Сызгъарин майданимæ каст фæци астæуккаг скъола, стæй та Цагат Ирыстоны паддзахадон педагогон институты филологон факультет. Сфæлдыстадон куыстыл фæцалх æрыгон лæппуйæ. Йæ уацмыстæ цыдысты республикæйы газеттæ æмæ журнал «Мах дуджы», стæй иумæйаг æмбырдгæндты. Фæлæ йын бирæ ныффыссын нæ бантыст — æрыгонæй рæуджыты низ ссардта æмæ къорд азы рахау-бахау кодта рынчындæтты æмæ санаториты. Бирæ райдзаст фæндтæ уыд йæ цардбæллон зæрдæйы, фæлæ йæ, Хуытгъинаты Цыппуйы загъдау, низ æнафоны «йæ хъуыры ауагъта».

Амарди 1965 азы.

Солтаны æмдзæвгæтæ хицæн чиныгæй рацыдысты 1969 азы чиныгуадзæн «Ир»-ы, «Фæстаг ныхас», зæгъгæ, ахæм номимæ.

* * *

*Зæгъынц, гонпойцзиу, заргæ, тырны ху-
рырдæм, фырцинæй ферхæцы хуры
тынтæй, æмæ афтæмæй ссары йæ мæлæт.*

**О, цардуарзты æхсызгон сæнттæ!
О, дунесконды рухс фæлгонц!
Æдзух мæ зæрдæйæн ныфс дæтты
Лæджы зынг бæллицты уæлмонц.**

**Æнæ уыдон цы уаин, оххай!
Хъæуид мæ уынæргъын, хъæрзын.
Кæнæ та карз низимæ тохы
Хуыст уайд афонмæ мæ зынг.**

Цы ристәй ихсыдтән, цы ристәй!
Сырды сә нә ныбыхсид, уый зон!
Фәхауид тулдз бәлас ысхыстә,
Ныууид лыстәг муртә әхсон.

Фәстинон... Царды цин әвзаргә,
Ныр ме 'нәмәләт мән уырны.
Сыгъдәг уд, гошпойцъиуау заргә,
Әрвон цъәх быдыртәм тырны.

Әвдадзән рухс тынты нывәстәй
Әз нуазын хуры ирд тәмән.
Кәд дзы нә ферхәңон фырнуәзтәй,
Уәд нәй әндәр мәләт мәнән.

ТЫДЖЫТЫ ЮРИ

(1934 – 2002)

Тыджыты Арсакъойы фырт Юри райгуырди Но-
гиры зәхкусәджы хәдзары. Каст фәци астауккаг
скъола әмә Цәгат Ирыстоны паддзахадон педаго-
гон институты филологон факультет. Куыста ахуыр-
гәнәгәй, районы газеты, республикайы культурә-
йы министрады, газет «Рәстдзинад»-ы.

Фыста әмдзәвгәтә, радзырдтә, уацаутә. Ра-
уагъта иу дас чиныджы бәрц. Йә поэтикон әмбырд-
гәндты зынгәдәртә сты «Терчы уыләнтә»
(Орджоникидзе, 1964), «Айнәг» (Орджоникидзе,
1968), «Азәлд» (Орджоникидзе, 1972), «Цәргәсы
базыртә» (Орджоникидзе, 1977).

АМОНД

Ма уас айнәджы къәмбырәй,
Халон.

Ацәгъд минтәнон фәндырәй,
Хъал дон.

Оххай, буләмәргъ, цы фәдә?
Азар! —

Чызгән базыдтон йә фәндтә
Азәр.

* * *

Хуры тын æрбадти дурыл,
Æмæ базмæлыди дур.
Хуры тын æрбадти фурдыл,
Æмæ ахъулæттæ фурд.

Хуры тын æрбадти фæзыл,
Æмæ бацин кодта фæз.
Хуры тын æрбадти бæрзыл,
Æмæ мидбыл бахудт бæрз.

Хуры тын æрбадт дæ базыл,
Фæлæ бамынæг, цæмæн?
Ды дæхæдæг — хуры базыр
Æмæ стъалыйы тæмæн.

1966

* * *

Быдыртæй хæхтæм — фæндæгтæ,
Быдыртæм хæхтæй — фæндæгтæ,
Тулдзау сæ уидæгтæ ауагътой арвы,
Ничи сæ бамбæхсдзæн дунейы тарфы.

Уыдонæй равзæрстон иуы,
Царды мын стъалыйау чи у.
Уый мæ æркæндзæн цæф сæгуыты мастмæ,
Уый мæ æркæндзæни адæмы уарзтмæ.

1970

ХИДИРТИ ЕХЙА

(1934 – 1999)

Хидирты Батырбеджы фырт Ехйа райгуырди
Цæгат Ирыстоны Лескеныхъæуы интеллигентты
хæдзары. Батырбег уыд ахуыргонд лæг, зæххы куыс-
ты дæсны. Фæлæ йæ æнаххосæй æрцахстой
артынæм азты æмæ йæ амардтой.

Ехйа ахуыр кодта сә хъæуы астæуккаг скъолайы, стæй та Мæскуыйы паддзахадон университеты.

Куыста Цæгат Кавказы хæххон-металлургон институты бирæтиражон газеты редакцийы, Стыр Дыгуры астæуккаг скъолайы ахуыргæнæгæй, Лескены совхозы фæскомцæдисы организацийы секретарæй, фæскомцæдисы райкомы дыккаг секретарæй, райæххæсткомы культурæйы хайады сæргълаууæгæй, газет «Дигорæ»-йы редакцийы.

Ехйайæн мыхуыры рацыди цалдæр чиныджы. Сæ зынгæдæр у æмдзæвгæтæ æмæ кадджыты æмбырдгонд «Есе» (чиныгуадзæн «Ир», 1987).

ФАУ

Ку адтайнæ æз мæ райгурцæй къуру,
Нæ зудтайнæ куд цъес-цъес кæнуй уру,
Не 'гъустайнæ гъæддаг сирдтæн сæ неун,
Нæ кодтайнæ куййи рæйун мæн кеун.

Ку адтайнæ æз мæ райгурцæй хъæрæу,
Цъеусори дæр æнгъалдтайнæ уæд бæлæу,
Мудзура мæмæ кастайдæ зелгæ ухст,
Нæ уидтайнæ неке зин бон, неке тухст.

Фал хæссуй мæмæ фалдзосæй мæхе гъос,
Сирдти неун, куйти рæйун æнæ 'ргъос,
Мæ цæститæ æвдесунцæ айдæнау
Цъеусор æмæ мудзурайæн дæр сæ фау.

Сæ гъæнтæй кæнуй æнадæ мæ рохс цард,
Мæ зæрдæбæл æрбадарунцæ мин кард,
Дзоргæ дæр сæ нæ кæнинæ гъе нур дæр,
Ку адтайнæ къутти кенæ æнæ сæр!

ЗУЙМОН АХСÆВÆ

Метæй и 'хсæвæ æй ивад,
Неуй еу куй æнкъард.
Бадун тъæригъоси æнцад,
Цæфсуй мæ пеци арт.
Кæнуй цайдани фицгæ дон
Сæбар-субур нидæн.
Æма уой зармæ æхсицгон
Æрдæгфунæй нидтæн.

Сæумæй изæрмæ фæккосун,
Ниффæллайун тухуаст,
Нур мæ медфунмæ игъосун
Уасæнгитæн сæ уаст.

Къунц-къунц кæнуй фарсбæл сахат,
Кæнгæй цубур рæстæг...
Мистæ мæ размæ хаттæй-хатт
Æрбандеуй хæстæг.

Иннæ авари ба æна
Уинуй æ фуни мæн,—
Мадта седзæргæс ци кæна,
Кæд æ фæндон нæ дæн...

МУДИБИНДЗИТИ ЗАР

Æ еу афонæй иннемæ дæр анзæн
Нæ есбонбæл фæллойнæ кæнун уарзæн,
Фал ку 'сунцæ нæ бæтмæнттæ цъоппидзаг —
Нæбал нæбæл фæууайуй уæд комидзаг.

Ку сахедуй и сау биндзæ, цид, не 'хсæн,
Уæд марæн сæ, сæ мæрдтæ ба син фехсæн.
Фал сæ нихмæ нæ тохуй махау не 'лдар —
Ка 'й нæ хæссуй, нæй уой цæсти муд хъазар.

МЕТДОН

Еу кѣуар мѣйи ѣндѣрхцѣ
Уазал гури хизтѣй.
Гѣѣддзау лѣгѣн ѣ кѣрцѣ
'Хсисѣ бауѣрбѣл тухстѣй.
Уалдзигон цѣеу ѣнхуѣцгѣ
Ѧ дессаг зар цѣгѣдуй.
Гѣосинѣтѣй ѣвѣлмѣцгѣ
Тѣдзунѣг дѣр тѣдзуй.

Будурѣи салд кѣхдѣфѣтѣ
Минѣтѣ ѣз ниууагѣтон,
Нур син кѣрдуй сѣ нивѣтѣ
Сау зѣнхѣй и гѣар бон.

Мѣт хѣнхулѣи бѣрѣ 'нзѣи
Мѣ кѣх арѣх кѣуѣрдѣтон.
Уайуй нур ба сѣ рѣзѣи
Цѣстисугѣй мѣтѣдон.

Цъары фæрстыл:

1. Ирон аргъуан.
2. Фыдæл.
3. Сындзытæ.
4. Натюрморт.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

Подписано к печати 17.02.06. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
шрифта MyzI. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,77. Учетно-изд. л. 7,94.
Тираж 2000 экз. Заказ № 2026.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

